

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

На правах рукопису

МАРУЩИНЕЦЬ АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 911.3:338.43(477.4/.5)

**ТРАНСФОРМАЦІЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК КИЇВСЬКОГО ПРИДНІПРОВ'Я**

11.00.02 – економічна та соціальна географія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Науковий керівник:
Підгрушний Григорій Петрович
доктор географічних наук,
професор

Київ 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АГРАРНІЙ СФЕРІ.....	12
1.1. Сутність поняття «аграрна сфера» та особливості прояву в ній трансформаційних процесів.....	12
1.2. Вплив трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону.....	33
1.3. Методичні засади дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері та їх впливу на соціально-економічний розвиток регіону.....	42
Висновки до розділу 1.....	51
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ В АГРАРНІЙ СФЕРІ КИЇВСЬКОГО ПРИДНІПРОВ'Я ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК.....	54
2.1. Чинники, що впливають на трансформацію аграрної сфери Київського Придніпров'я.....	54
2.2. Трансформаційні процеси в аграрній сфері Київського Придніпров'я.....	83
2.2.1. Інституційні трансформації.....	83
2.2.2. Галузево-територіальні трансформації.....	91
2.2.3. Зрушення у спеціалізації сільського господарства.....	99
2.3. Вплив трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток Київського Придніпров'я.....	117
2.4. Трансформаційні процеси в аграрній сфері та їх вплив на соціально-економічний розвиток Срібнянського району Чернігівської області.....	131
Висновки до розділу 2.....	142

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ КИЇВСЬКОГО ПРИДНІПРОВ'Я.....	146
3.1. Європейський досвід формування та реалізації аграрної політики та можливості його застосування в Україні.....	146
3.2. Перспективні напрями розвитку аграрної сфери Київського Придніпров'я в контексті завдань регіональної політики.....	159
Висновки до розділу 3.....	166
ВИСНОВКИ.....	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	174

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЕС	Атомна електростанція
АПК	Агропромисловий комплекс
ЄС	Європейський союз
КСП	Колективне сільськогосподарське підприємство
ПДВ	Податок на додану вартість
ПІ	Прямі іноземні інвестиції
САП	Спільна аграрна політика
СВК	Сільськогосподарський виробничий кооператив
ТОВ	Товариство з обмеженою відповідальністю
ФЕОГА	Європейський фонд орієнтації і гарантії сільському господарству

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Аграрна сфера протягом усієї історії розвитку людства була і залишається однією з найважливіших сфер господарювання. В Україні, з її великими масивами родючих чорноземів, давніми землеробськими традиціями, аграрна сфера відіграє особливу роль. Від її розвитку залежить не лише економічне зростання, а й продовольча безпека країни, добробут людей, збереження сільського соціуму та поселенської мережі і загалом самобутність нації.

Після проголошення незалежності в Україні відбулися зміни суспільно-політичної та економічної систем, які призвели до кардинальних трансформацій в аграрній сфері. Ці трансформації характеризуються змінами механізму її функціонування, форм господарювання та власності, структури та спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Попри очікування швидких та позитивних змін, трансформаційні процеси призвели до затяжної кризи в аграрній сфері: знизилася ефективність та конкурентоспроможність виробництва, занепали окремі галузі, збільшилися територіальні диспропорції в розвитку аграрної сфери, а зважаючи на те, що в ній задіяна значна частина населення та території, суттєвих змін зазнала і соціальна сфера сільських територій.

У зв'язку з цим особливої актуальності набувають комплексні суспільно-географічні дослідження процесів трансформації в аграрній сфері. Такі дослідження дають можливість виявити причини та особливості перебігу трансформаційних процесів в аграрній сфері, визначити механізм їхнього впливу на соціально-економічний розвиток території, обґрунтувати перспективні напрями функціонування аграрної сфери.

На сьогодні від інтенсивності та особливостей перебігу трансформаційних процесів в аграрній сфері значною мірою залежить економічне піднесення української держави, формування сучасної структури економіки, соціально-економічний розвиток території, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу. Особливої актуальності це

дослідження набуває у зв'язку з інтеграцією України до Європейського соціально-економічного простору.

Дослідження проблематики процесів трансформації як в аграрній сфері, так і в економіці загалом, знайшли своє відображення в багатьох наукових розробках. Загальні аспекти процесу трансформації економіки розглядаються в працях Д. Белла, Е. Тофлера, Й. Шумпетера, Т. Веблена, В. Гамільтона, Д. Норта, О. Вільямсона, К. Жугляра, С. Кузнеця, М. Кондратьєва та інших. Значний внесок у дослідження особливостей трансформаційних процесів в економіці України, розробку їхніх теоретико-методичних положень здійснили А.С. Гальчинський, І.О. Горленко, Н.І. Гражевська, В.М. Геєць, С.А. Єрохін, В.І. Захарченко, І.І. Лукінов, Т.В. Пепа, Г.П. Підгрушний, Л.Г. Руденко, А.М. Турило, О.В. Корнух, Л.Г. Чернюк та інші.

Теоретико-методологічні засади дослідження агропромислового комплексу (АПК) та аграрної сфери сформульовані у роботах М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, Т.І. Козаченко, І.О. Попової, О.О. Созінова, Я. Б. Олійника, Р.О. Язиніної. Вагомі напрацювання з вивчення трансформаційних процесів в аграрній сфері та її впливу на соціально-економічний розвиток території мають: М.О. Барановський, Г.В. Балабанов, О.М. Бородіна, Ю.С. Губені, М. Д. Заячук, Т.М. Кравець, Ю.М. Лопатинський, Д.С. Мальчикова, Н.І. Мезенцева, В.П. Нагірна, Т.О. Осташко, О.М. Онищенко, О.І. Прокопа, П.Т. Саблук, В.П. Ситник, П.О. Сухий, Л.О. Шепотько, В.В. Юрчишин та інші.

Відзначаючи вагомість наукових здобутків зазначених авторів, слід зауважити, що окремі важливі аспекти зазначеної проблематики потребують подальших досліджень з огляду на гостроту її прояву в сучасних умовах. Дослідження процесу трансформації аграрної сфери має суспільно-географічну сутність, яка дає можливість виявити сучасний стан і зміни в територіальній організації аграрної сфери та її взаємозв'язок із просторовим розвитком суспільства. Особливого значення суспільно-географічний підхід

набуває при дослідженні трансформацій в аграрній сфері на регіональному рівні.

Серед природно-господарських регіонів України особливе місце посідає Київське Придніпров'я, яке було обрано територією дослідження. Його специфічними рисами є такі: положення у межах двох природних зон (мішаних лісів та лісостепу), що формує різні передумови для розвитку сільського господарства; наявність потужної міської агломерації – величезного ринку збуту продукції сільського господарства; значні територіальні диспропорції у розвитку аграрної сфери.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до основних напрямів наукової роботи Інституту географії НАН України, зокрема згідно з науково-дослідними темами відділу суспільно-географічних досліджень: «Формування полюсів соціально-економічного зростання як засіб активізації регіонального розвитку України», номер державної реєстрації 0111U009256; «Стан екологічної безпеки Київського Придніпров'я: суспільно-географічний аспект», номер державної реєстрації 0112U001661.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розроблення та апробація теоретико-методичних засад суспільно-географічного дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері та їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіону.

Для досягнення мети передбачалося вирішення наступних завдань:

- поглибити з позиції суспільної географії сутність понять «аграрна сфера», «трансформація аграрної сфери»;
- розкрити механізми впливу трансформаційних процесів на соціально-економічний розвиток регіону, розробити методикку суспільно-географічного дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері;
- виявити та дослідити чинники, які впливають на трансформаційні процеси в аграрній сфері Київського Придніпров'я;

- дослідити інституційні, галузеві, територіальні зрушення в аграрній сфері та їхній вплив на соціально-економічний розвиток Київського Придніпров'я;
- проаналізувати зрушення у спеціалізації сільського господарства на рівні адміністративних районів Київського Придніпров'я;
- розробити перспективні напрями розвитку аграрної сфери в контексті активізації соціально-економічного зростання Київського Придніпров'я.

Об'єкт дослідження – аграрна сфера Київського Придніпров'я.

Предмет дослідження – трансформаційні процеси в аграрній сфері та їх вплив на соціально-економічний розвиток Київського Придніпров'я.

Методи дослідження. У процесі дослідження використані основні загальнонаукові методи і підходи: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і конкретизація, порівняння, узагальнення, систематизація, логічний та системний підходи. Широко застосовувались конкретно-наукові і міждисциплінарні методи: історичної періодизації та математико-статистичні (рейтинговий, індексний, кореляційний та кластерний аналізи) для проведення типізації адміністративних районів за особливостями спеціалізації сільського господарства, для виявлення взаємозв'язку між процесами трансформації в аграрній сфері та соціально-економічним розвитком регіону тощо. На всіх етапах дослідження використовувались географічні методи (історико-географічний, порівняльно-географічний, картографічний та інші), для визначення територіальних відмінностей та особливостей трансформаційних процесів в аграрній сфері, забезпечення візуалізації основних і проміжних результатів дослідження.

Інформаційну базу дослідження склали офіційні статистичні дані Державної служби статистики України, Головних управлінь статистики в Київській, Житомирській, Черкаській та Чернігівській областях, районних управлінь статистики, Міністерства аграрної політики та продовольства

України, положення законодавчих та нормативно-правових документів України, а також результати власних польових досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів.

Уперше:

- розроблено теоретико-методичні засади суспільно-географічного дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері та їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіону;
- розроблено і апробовано методика комплексного дослідження зрушень у спеціалізації сільського господарства, здійснено їхню якісну та кількісну оцінку на прикладі Київського Придніпров'я;
- виявлено особливості трансформаційних процесів в аграрній сфері Київського Придніпров'я на основі аналізу інституційних, галузевих та територіальних перетворень у ній;
- запропоновано перспективні напрями розвитку аграрної сфери в контексті активізації соціально-економічного зростання Київського Придніпров'я.

Удосконалено:

- методичні підходи щодо виявлення механізму впливу трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону;
- понятійно-термінологічний апарат дослідження, зокрема із суспільно-географічних позицій уточнено поняття «аграрна сфера», «трансформація аграрної сфери».

Набули подальшого розвитку:

- методичні підходи до визначення спеціалізації сільського господарства регіону відповідно до сучасних умов;
- дослідження чинників, що впливають на трансформаційні процеси в аграрній сфері регіону.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження використані управлінням агропромислового розвитку Срібнянської районної

державної адміністрації при розробці Програми соціально-економічного розвитку району та плануванні структури його посівних площ (довідка про впровадження від 25.07.2016 № 02-11/1801).

Результати дослідження використовуються в навчальному процесі природничо-географічного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, зокрема, при вивченні дисциплін «Соціальна та економічна географія України» та «Регіональна економіка» (довідка про впровадження від 3.08.2016 № 04/919).

Розроблені теоретичні положення та наукові висновки поглиблюють теорію суспільної географії. Методика дослідження зрушень у спеціалізації сільського господарства може бути використана для аналізу розвитку аграрної сфери в інших регіонах України. Основні положення і висновки дисертації можуть бути включені до навчальних програм при підготовці географів у вищих навчальних закладах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора. Наукові положення, висновки і рекомендації були розроблені і сформульовані автором. З наукових праць, опублікованих у співтоваристві, у дисертації використані лише ідеї та положення, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися і обговорювалися на таких міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: «Регіон – 2011: стратегія оптимального розвитку» (Харків, 10 – 11 листопада 2011 р.); «Актуальні питання природничих наук та методики їх викладання» (Ніжин, 22 – 23 лютого 2012 р.); «Сучасні проблеми природничих наук» (Ніжин, 21 – 22 березня 2012 р.); «Сучасні проблеми природничих наук та методики викладання» (Ніжин, 24 – 25 жовтня 2013р.); «Географічна наука і практика: виклики епохи» (Львів, 16 – 18 травня 2013 р.); «Потенціал сучасної географії у розв'язанні проблем розвитку регіонів» (Київ, 3 – 5 жовтня 2013 р.); «Україна і світ: суспільно-географічні виміри»

(Львів, 12 – 14 травня 2014 р.); «Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика» (Чернівці, 9 – 11 жовтня 2014 р.); «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» (Херсон, 8 – 9 жовтня 2015 р.), XII з'їзді Українського географічного товариства (Вінниця, 17 – 21 травня 2016 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 18 наукових праць загальним обсягом 6,4 а.а. Серед них 6 статей у наукових фахових виданнях України (загальним обсягом 4,1 а.а), 1 стаття – у науковому періодичному виданні іншої держави (0,5 а.а) та 11 тез і матеріалів наукових форумів різного рівня.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Основну частину дисертації викладено на 173 сторінках друкованого тексту. Робота містить 20 таблиць, 23 рисунків, 19 картосхем. Список використаних джерел нараховує 212 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АГРАРНІЙ СФЕРІ

1.1. Сутність поняття «аграрна сфера» та особливості прояву в ній трансформаційних процесів

Аграрна сфера в усі історичні періоди відігравала ключову роль в економіці України, її розвиток визначався наявністю значних агрокліматичних ресурсів, накопиченим досвідом та традиціями сільськогосподарської діяльності населення країни, зручним положенням в центрі Європи тощо. Значення аграрної сфери, функціонування якої спрямовано, передусім, на забезпечення людини продуктами харчування важко переоцінити. Адже втамуванню голоду, як фізіологічної функції, А.Маслоу свого часу надавав базового значення в загальній ієрархічній піраміді людських потреб.

Кризові процеси 90-х років ХХ ст., які були пов'язані зі зміною суспільно-політичної та економічної систем країни, зумовили трансформацію практично всіх сфер і видів економічної діяльності в Україні. Радикальні зрушення відбулися й у розвитку аграрної сфери. Кардинальних змін зазнали механізми функціонування аграрної сфери, діяльність якої тісно пов'язана із проблемами покращення якості життя сільського соціуму, активного соціально-економічного розвитку сільських територій. Останніми роками питанням трансформацій в аграрній сфері приділяється значна увага науковців та управлінців, проте суттєвих зрушень у її розвитку немає: сільські території продовжують деградувати, набирає обертів процес латифундації земель сільськогосподарського призначення, посилюються територіальні диспропорції в розвитку сільського господарства.

Попри широке коло науковців, які працюють у цій сфері, залишається низка питань, які потребують подальшого дослідження. У цьому контексті особливої ваги набуває доопрацювання понятійно-термінологічного апарату, який би відповідав сучасним соціально-економічним реаліям нашої країни. Суттєві трансформації в сільському господарстві, які відбулися за останні десятиліття, не могли не вплинути на сучасний категоріальний апарат науковця, а саме: зникнення одних, видозміну інших та формування нових понять.

Насамперед, потребує уточнення поняття «аграрна сфера», яке необхідно чітко ідентифікувати та висвітлити його співвідношення з іншими традиційними поняттями такими, як «сільське господарство», «агропромисловий комплекс». Цей термін вже набув поширення, однак у науковій літературі не існує єдиного його загальноприйнятого трактування, структури аграрної сфери як об'єкта дослідження, єдиних критеріїв виокремлення та параметрів оцінки її розвитку.

На сьогодні у вітчизняній науці виділяються два підходи до розуміння аграрної сфери.

Згідно з *першим підходом* основою аграрної сфери є сільськогосподарське виробництво та певний простір як середовище існування людини і її діяльність у сільськогосподарському виробництві [42, 114, 126, 127, 149, 150].

Другий підхід щодо трактування поняття аграрної сфери є більш широким. Згідно з ним аграрна сфера включає весь спектр соціальних, економічних, науково-технічних, екологічних та інших аспектів розвитку виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки, тобто включає повністю агропромисловий комплекс та всю систему зв'язків у ньому [52, 55, 56].

Досить часто в науковій літературі спостерігається змішування різних підходів, що призводить до неточного трактування цієї категорії, складності у виділенні її структурних елементів тощо. У більшості випадків поняття

«аграрна сфера» вченими не трактується, а вживається як синонім (тотожність) таких різних понять, як «агропромисловий комплекс», «аграрний сектор», «агробізнес», «сільська економіка». Часто під ним розуміються всі процеси та явища, які мають хоча б якесь відношення до сільського господарства чи агропромислового комплексу. З огляду на це визначення сутності зазначеного поняття потребує ґрунтовного вивчення та аналізу з метою усунення його неоднозначного тлумачення.

Передусім, для кращого розуміння цього поняття розглянемо його семантичну суть. Слово «аграрний» (від лат. «agrarius») – земельний [146]. Під ним розуміються процеси, пов'язані з роботою на землі, її використанням для виробництва сільськогосподарської продукції. Таким чином, основою аграрної сфери є сільське господарство як базовий системоформуючий вид економічної діяльності, оскільки воно найбільш тісно пов'язане з роботою на землі і використовує її як основний засіб виробництва. Слово «сфера» (від лат. «sphaera»), – дослівно – ядро, куля, означає межі поширення чогонебудь, середовище, простір [146]. Фактично це поняття є спорідненим з поняттям «територія» і дозволяє включити до складу аграрної сфери певну територію, на якій відбувається сільськогосподарська діяльність.

Отже, спираючись на попередні наукові розробки та семантичну сутність поняття, аграрну сферу доцільно розглядати *як комплекс виробництв сільськогосподарської продукції, що розвивається в межах певної території на основі наявних у ній умов та ресурсів.*

Поняття «аграрна сфера» та «агропромисловий комплекс» досить близькі за своєю сутністю, що зумовлює необхідність їх співвідношення. Зважаючи на те, що Україна завжди вирізнялася розвиненим виробництвом сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів, тут свого часу сформувалася наукова школа досліджень АПК. Її доробок включає в себе як теоретико-методологічні, так і прикладні розробки [96, с.74]. Особливу увагу вивченню цієї проблематики приділяли в Інституті географії, де сформувалася наукова школа економіко-географічного вивчення АПК, яку

заснував у середині 60-х років ХХ ст. М.М. Паламарчук [115, 116, 117, 173]. Серед представників цієї школи слід відзначити Г.В. Балабанова [7, 8], Т.І. Козаченко [59], В.П. Нагірну [99], Я.Б. Олійника [106], Р.О. Язиніну [196].

М.М. Паламарчук розглядає АПК як виробничо-територіальне утворення, у якому поєднуються взаємопов'язані галузі та види діяльності, спрямовані на отримання сільськогосподарської продукції для задоволення споживчого попиту населення [115].

АПК у сучасному трактуванні охоплює широкий спектр багатьох галузей господарської діяльності, пов'язаних з виробництвом, переробленням, транспортуванням та збутом сільськогосподарської продукції [172, с.28].

Для повноти розуміння суті цього поняття необхідно розглянути його структуру. Велика кількість галузей і виробництв, які входять в АПК, об'єднуються в певні групи, які визначаються як сфери. За галузевою структурою, яка характеризує процес галузевого та міжгалузевого поділу праці всередині АПК, виділяють від 3-х до 6-ти сфер [108, 116, 123] або ланок [170].

З огляду на попередні розробки та наші дослідження вважаємо за доцільне поділити агропромисловий комплекс на п'ять сфер та виділити в ньому місце аграрної сфери (рис.1.1): I сфера – аграрна сфера; II сфера – сукупність галузей і виробництв, що забезпечують переробку сировини – харчова і деякі галузі легкої промисловості; III сфера – галузі заготівлі, транспортування і збуту продукції АПК; IV сфера – сукупність галузей промисловості, які забезпечують сільське господарство, легку і харчову промисловість засобами виробництва; V сфера – обслуговування комплексу.

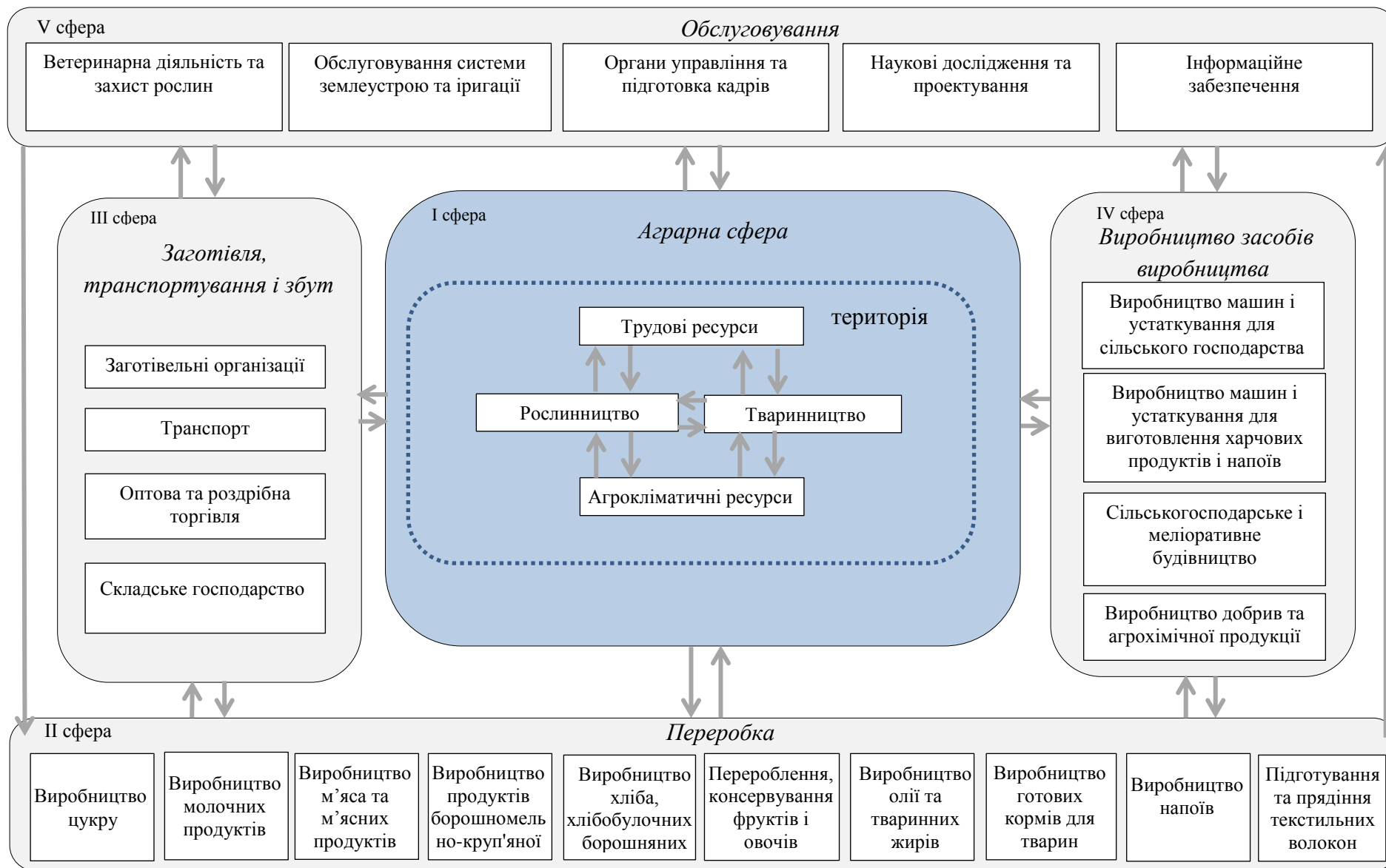

Рис.1.1 Співвідношення аграрної сфери та агропромислового комплексу

Таким чином, аграрна сфера є базовою і займає центральне місце в агропромисловому комплексі. У результаті трансформації суспільної та економічної системи країни та переходу до ринку в пострадянський період відбулася дефрагментація АПК як у компонентному, так і в територіальному аспектах. У сучасних умовах окремі галузі агропромислового комплексу існують відособлено, відсутній єдиний управлінський апарат, кожен виробник самостійно формує ринки збуту продукції та сировини тощо.

Тому більш доцільно розглядати трансформаційні процеси, вибравши об'єктом дослідження відносно цілісне утворення. Таким утворенням, на нашу думку, є аграрна сфера, а її основою – сільське господарство.

Аграрна сфера, як самостійне формування, має певну структуру. Розглядаючи її за допомогою системного підходу, можна не тільки визначити структурну будову, а й зв'язки та співвідношення з іншими об'єктами, середовищем і цілісність самої сфери як системи. Аграрна сфера це виробниче-територіальна система, що включає в себе взаємопов'язані компоненти:

- 1) діяльність – «сільське господарство»;
- 2) територія з її умовами та ресурсами;
- 3) населення з його трудовими ресурсами.

Сільське господарство – одна з найважливіших галузей економіки, в якій створюються продукція рослинного і тваринного походження для забезпечення населення продуктами харчування, а промисловості – сировиною. Традиційне сільське господарство поділяють на дві галузі: рослинництво та тваринництво.

Сільськогосподарська діяльність відбувається переважно в межах сільських *територій*. Земельні ресурси, які використовуються, є частиною сільської території і виступають базисом сільськогосподарської діяльності. На тісному взаємозв'язку сільського господарства та сільських територій наголошується в ряді наукових праць [45, 70, 109, 113, 131, 195].

Одним з найважливіших структурних елементів аграрної сфери на сучасному етапі розвитку суспільства є *населення з його трудовими ресурсами*. Воно є рушійною силою функціонування та розвитку аграрної сфери. Як свідчить досвід високорозвинутих країн, слід відходити від економічного детермінізму (верховенства економічних інтересів), за яким село, сільські території, селянство пов'язуються тільки з економічною діяльністю – сільським господарством. І, перш за все, необхідно рухатися шляхом служіння загальносуспільному прогресу – розвитку людського потенціалу та забезпеченню людини і фізіологічними, і економічними, і соціальними потребами. Населення, крім безпосередньої участі у сільськогосподарському виробництві, виконує ряд надважливих функцій, таких, як: соціальний контроль над територією, відтворення нації, збереження сільської поселенської мережі.

Розвиток аграрної сфери, зміни її структури – дуже складний та багатоаспектний процес, що протікає під впливом різних факторів. Особливо гостро це постало під час переходу від адміністративно-командної до ринкової моделі господарювання. Цей перехід було означено як процес трансформації, який потребує наукового обґрунтування та осмислення.

Загальні аспекти процесу трансформації економіки розглядаються в працях Д. Белла, Е. Тофлера, Й. Шумпетера, Т. Веблена, В. Гамільтона, Д. Норта, О. Вільямсона, К. Жугляра, С. Кузнеця, М. Кондратьєва [18, 24, 25, 60, 103, 179, 193] та інших.

Трансформаційні процеси безпосередньо пов'язані з циклічністю та стадійністю регіонального розвитку. Як зазначає М.О. Барановський: «В основі трансформації економічної системи лежать механізми циклічності суспільного розвитку. Якщо циклічність зумовила загальні тенденції, то економічні трансформації стали безпосередньою причиною, каталізатором поляризації територіального розвитку» [13]. Таким чином, циклічність та стадійність розвитку виступають найбільш загальними закономірностями процесів трансформації.

Циклічний характер економічного розвитку означає, що основні показники та параметри цього процесу мають хвильовий характер, який повторюється через певний час [191]. Залежно від тривалості економічні цикли поділяються на короткострокові, середньострокові, довгострокові (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Цикли економічного розвитку

Економічні цикли	Автор	Тривалість, роки	Фактори
Короткострокові	Д. Кітчин	3 – 4	Зміни, що відбуваються у сфері кредиту
Середньострокові	К. Жугляр	7 – 11	Періодичність оновлення основного капіталу
	С. Кузнец	15 – 20	Періодичність оновлення житла та деяких типів виробничих споруд
Довгострокові	М. Кондратьєв	30 – 60	Періодична активізація фінансових можливостей для інновацій

Складено автором за [57, 89, 191]

Одним з перших циклічну повторюваність економічних явищ описав К. Жюгляр. Він вивчав середньострокові цикли, визначив їх періодичність у 7 – 11 років і причиною виникнення зазначив періодичне оновлення основної частини капіталу. М. Кондратьєв розробив теорію довгих хвиль в економіці. За цією теорією, науково-технічний прогрес відбувається хвилеподібно з циклами в 50 – 60 років. Матеріальною основою довгих хвиль в економіці є структурне техніко-технологічне оновлення капітальних благ і підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працюючих. У структурі довгострокових циклів виділяють дві фази (етапи) розвитку – висхідну і низхідну. Й. Шумпетер, який розробив теорію інновацій або ділових циклів, виділив чотири фази циклу – процвітання, спаду, депресії та піднесення [89].

Основні положення інноваційної теорії Й. Шумпетера зводяться до таких [57]:

1) рушійною силою прогресу у формі циклічного розвитку є інвестування не у будь-яке виробництво, а лише в інновації, тобто впровадження принципово нових товарів, техніки, форм виробництва і обміну;

2) уперше вводиться поняття життєвого циклу інновацій як «процесу творчого руйнування»;

3) численні життєві цикли окремих нововведень зливаються у вигляді пучків («кластерів»);

4) у цілому вченим розроблено концепцію рухомої, динамічної рівноваги, яка пов'язана з різними видами інновацій.

Безперечно, циклічність справляє значний вплив на трансформаційні процеси в аграрній сфері і безпосередньо впливає на населення, вона є своєрідною «підвалиною», з якої взяли початок трансформаційні процеси. Існує низка досліджень, у яких вивчаються аграрні цикли та взаємозв'язок закономірностей загальної циклічності економіки та сільського господарства, вплив циклічності на аграрні трансформації [95, 140, 188, 189, 190]. Водночас Д.В. Шиян зазначає, що проблема циклічності у розвитку сільськогосподарського виробництва поки що займає явно не те місце, на яке заслуговує з урахуванням виключно важливого практичного значення цієї проблеми [190]. Провівши ґрунтовні дослідження з циклічності в сільському господарстві, Д.В. Шиян визначив поняття «аграрний цикл» як особливий різновид циклів, які знаходять свій вираз у коливанні ділової активності виробників сільськогосподарської продукції, обумовлений взаємодією з різними складовими елементами економічної системи та впливом природних умов [188, 189].

Для більш глибокого розуміння проблематики змін в аграрній сфері необхідно детально визначитися з поняттям і суттю процесу трансформації. Це поняття почало використовуватися в суспільних науках у другій половині ХХ століття. Особливо жваво трансформаційні процеси почали вивчатися після розпаду Радянського Союзу, коли розпочався перехід від

адміністративно-командної до ринкової моделі господарювання. Ці процеси досліджувалися як на рівні економіки країни загалом, так і на рівні окремих галузей і сфер діяльності зокрема.

Дослідженням особливостей трансформаційних процесів в економіці України, розробкою теоретико-методичних підходів до визначення сутності поняття «трансформація» займалися А.С. Гальчинський [27], Н.І. Гражевська [28, 29], В.М. Геєць [30, 31], С.А. Єрохін [41], І.І. Лукінов [68], Т.В. Пепа [118], А.М. Турило, О.В. Корнух [181, 182], Л.Г. Чернюк [186]. Трансформаційним процесам в окремих галузях, зокрема в промисловості, присвячені праці І.О. Горленко [34], В.І. Захарченка [46], Г.П. Підгрушного [119, 120], В.В. Смаль [147] та інших. Значна увага вивченню трансформаційних процесів приділяється і вченими інших країн, особливо країн колишнього соціалістичного табору. Питання трансформаційних змін в економіці країн Центральної та Східної Європи знайшли своє відображення в роботах Я. Корнаї [206, 207], Р. Портеса [210], С. Віплоша [212], Т. Кокса, Б. Масона [203].

У сучасній науці відсутнє єдине загальновизнане визначення сутності трансформації та цілісна теорія, яка б могла стати найавторитетнішою для більшості вчених світу у їх дослідженнях закономірностей, змісту та віддалених перспектив трансформаційних процесів. Існує значна кількість концепцій, автори яких по-різному тлумачать сутність і зміст трансформації, що, безперечно, ускладнює можливості виокремлення трансформаційних процесів у «чистому» вигляді серед великої кількості змін, які відбуваються у повсякденному економічному житті суспільства (табл.1.2).

Тлумачення поняття «трансформація»

Джерело	Тлумачення поняття
Тлумачний словник [102]	Зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей того чи іншого об'єкта
А.І. Бойко [20]	Певний момент у розвитку суцього, що характеризується переходом від накопичення певних ознак нового до руйнування старих засад, становленням якісно нового стану предмета. Трансформація, як момент розвитку предмета, відображає перехідний стан від того, чого вже немає, до того, чого ще немає, але що має чи може бути.
Вечканов [26]	Сукупність економічних, соціальних і політичних процесів, що призводять у кінцевому підсумку до нової якості соціальної системи.
Т.В. Пепа [118]	Процес перетворення, видозміни явищ, ситуації, що супроводжується відмиранням одних елементів, рис, властивостей і появою нових. Вона передбачає послаблення одних типів та форм власності і посилення інших, поетапну переорієнтацію економічної структури регіональних господарських систем і всього економічного простору.
Л.Г. Чернюк [185, 186]	Процес адаптації (кількісного та якісного пристосування) елементів економічних систем на макро-, мезо- і мікрорівнях та їх взаємозв'язків відповідно до закономірностей функціонування та розвитку ринкового господарства, який приводить до формування якісно нової структури.
В.М. Геєць [32]	Зміна структури економіки й створення нових форм розвитку, але трансформація не зводиться лише до ринкових реформ, а має комплексний характер, включаючи перетворення у політичній, інституціональній та культурній сферах, що синхронізуються між собою у просторі й часі.
Н.І. Гражевська [28]	У широкому розумінні – це форма розвитку економічних систем, пов'язана з еволюційними та революційними змінами, переходами економічних систем із стійкого в нестійкий стан. Еволюція розглядається як поступовий процес змін параметрів системи, а момент переходу системи до іншої траєкторії розвитку називається революційними трансформаціями. У вузькому розумінні процес трансформації є складовою еволюції як оновлення системи в ході стрибкоподібних якісних перетворень.
Г.П. Підгрушний [119]	Суть процесу розвитку, вияв діалектичних змін форм та фаз існування будь-яких систем та притаманних їм структур.

Проаналізувавши попередні підходи до розуміння сутності процесів трансформації та провівши власне дослідження, можна зробити висновок, що трансформація – це процес якісних та кількісних перетворень старої системи (економічної, політичної, територіальної) у нову з іншим рівнем функціонування та організації. Трансформація одночасно є як процесом, так і результатом. Для ініціації трансформаційних процесів необхідний потужний фактор (історичний, політичний, економічний, соціальний, культурний), який призводить до змін або знищення старої системи та водночас спричиняє створення нової. В Україні основним фактором запуску трансформаційних процесів став розпад Радянського Союзу. Це, у свою чергу, спричинило масштабні перетворення суспільної системи фактично в усіх аспектах життя.

Період переходу характеризується тим, що жодна із систем уже або ще не готова функціонувати на своїй основі, тому цей період дуже важкий і веде більшою мірою до негативних наслідків. Трансформація проходить певний цикл взаємопов'язаних процесів та явищ, що утворюють замкнене коло протягом певного проміжку часу. У межах трансформаційного циклу виділяються певні етапи, які відображають часовий період, під час якого відбуваються структурні зміни системи, що спричиняють якісні перетворення. Виділяються чотири основні етапи трансформаційного циклу, сутнісне наповнення яких зображено на рис. 1.2.

Трансформаційні процеси перехідного періоду не оминули й аграрну сферу. Ураховуючи значення аграрної сфери для нашої держави, саме ґрунтовні дослідження суспільно-географічних аспектів трансформації аграрної сфери повинні мати принципово важливе значення для пошуку оптимальних шляхів розвитку і виходу з кризового стану. В умовах переходу до економічних відносин ринкового типу і перебудови суспільно-політичного устрою попередні механізми функціонування аграрної сфери та її організаційна структура зазнали кардинальних змін.

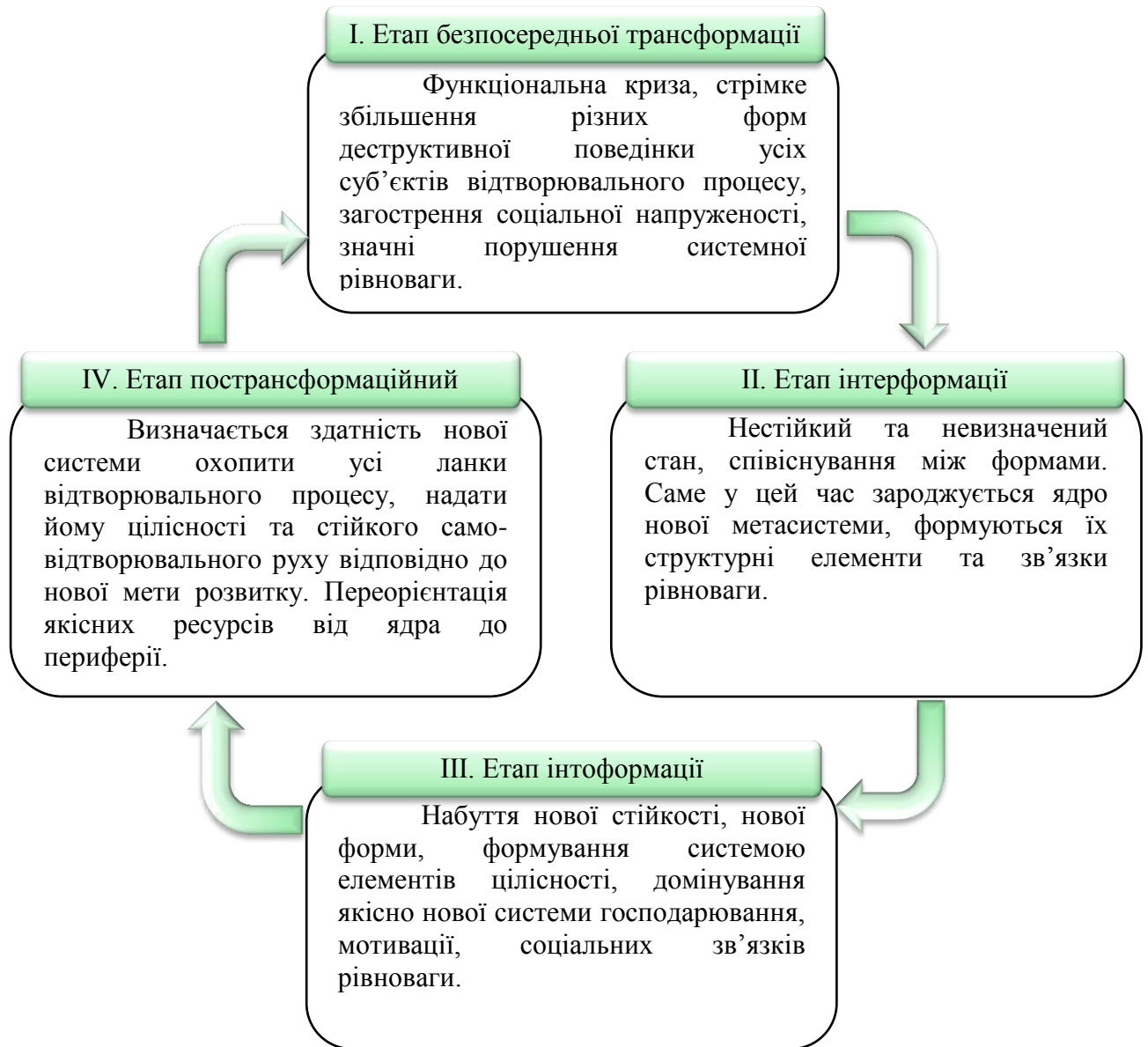

Рис. 1.2 Етапи трансформаційного циклу (складено за [19])

Дослідженням трансформаційних процесів в аграрній сфері займаються більшою мірою представники економічної науки, значний внесок у вивчення цієї проблеми зробили О.М. Бородіна [184], Ю.С. Губені [35], Ю.М. Лопатинський [67], Т.О. Осташко [112], О.М. Онищенко [107], П.Т. Саблук [137], В.П. Ситник [141], В.В. Юрчишин [194]. Вагомі напрацювання з вивчення трансформаційних процесів в аграрній сфері мають представники суспільної географії, зокрема М.О. Барановський [15, 16, 17], Г.В. Балабанов [9], М.Д. Заячук [51], В.П. Нагірна [97],

Л.Г. Руденко [98], П.О. Сухий [167], Т.М. Кравець [56]. Значний доробок мають вчені колишніх соціалістичних країн. Ними досліджено пострадянські трансформації та розроблено й охарактеризовано особливості трансформаційних процесів в аграрній сфері своїх країн. Так, у Болгарії цими питаннями займався Х. Бахчев [197, 198], у Польщі – Ж. Банські [199, 200, 201], в Угорщині – К. Ковач [208, 209], Д. Карачоні [205, 211] та інші.

Більшість дослідників вважають, що трансформаційні процеси в аграрній сфері розпочалися з утворенням нової держави – України. Оскільки адміністративно-командна система показала свою неієздатність та утопічність, перед молодого країною постало питання: яким шляхом повинна рухатися її економіка? Було вибрано курс на побудову ринкової економіки як в суспільстві в цілому, так і у аграрній сфері зокрема, дієвість якої підтверджується на прикладі високорозвинутих країн світу. З початком трансформації вчені і політики активно займалися пошуком оптимальної моделі трансформаційних перетворень. Виділяються три найпоширеніші моделі, які активно обговорювалися на початковому етапі трансформації (рис. 1.3).

У нашій країні було взято курс на ліберальну модель трансформації економіки з використанням методів «шокової терапії». Однак трансформаційні процеси в Україні проводилися непослідовно в умовах нестабільності, невизначеності та політичного протистояння, тому виникли серйозні проблеми, які призвели до кризових явищ.

Найбільш негативний вплив на діяльність аграрної сфери було завдано лібералізацією цін, яка викликала ціновий диспаритет – «перекачування» ресурсів в інші сектори економіки. На початку перетворень в аграрній сфері головною метою трансформацій визначалася «розбудова конкурентоспроможного аграрного сектора економіки шляхом створення умов для прискореного формування ефективного господаря-власника» [137, с.50]. Процеси приватизації землі та майна в аграрній сфері

були відображенням основної мети аграрних трансформацій на початку трансформаційного періоду.

Рис. 1.3. Моделі трансформаційних перетворень (складено автором за [192])

Ю.М. Лопатинський відмічає: «Трансформаційні процеси в аграрній сфері розпочалися фактично одночасно з отриманням незалежності. Проте, на відміну від очікувань економічного піднесення та швидкого зростання, ситуація змінилася на кризову» [180, с.229]. На думку О. Онищенко та В. Юрчишина, занепад аграрної сфери стався внаслідок недосконалості аграрної політики та організації її здійснення [109].

На нашу думку, причинами кризи в аграрній сфері стали відсутність на початковому етапі трансформацій чітких цілей та мети перетворень; відсутність зваженої державної політики щодо розвитку аграрної сфери,

слабке врахування територіальних, історичних, соціально-психологічних особливостей. Важливою причиною є й те, що наше суспільство довгий час існувало в складі єдиного народногосподарського комплексу Радянського Союзу з його адміністративно-командною системою, що спричинило фактично викорінення із сільського господарства підприємницького класу та справжнього власника-господаря.

Модель трансформації, яка була застосована в Україні, базувалася на досвіді ринкових перетворень постсоціалістичних країн Східної та Центральної Європи. Проте варто зважати на те, що в цих країнах ще до початку реформ існувала певна ринкова інфраструктура, клас підприємців, хоча економіка була переобтяжена надмірним і не завжди ефективним державним сектором та домінуванням командних методів управління. У зв'язку з цим перетворення аграрної сфери в цих країнах проходили швидшими темпами.

В Україні трансформаційні процеси в аграрній сфері мають деякі спільні риси з колишніми соціалістичними країнами, проте в нашій країні вибудувалася особлива модель трансформації, яка суттєво відрізняється, особливо за часовими рамками. Якщо в країнах Східної та Центральної Європи пройшло вже три трансформаційні періоди, то наша аграрна сфера знаходиться поки що на другому, оскільки ще не завершено ряд суттєвих перетворень [112]. Більшість дослідників саме на цьому акцентують свою увагу і виділяють два етапи процесу трансформації аграрної сфери України: перший – до грудня 1999 р. (вихід Указу Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»), другий – від 2000 р. і дотепер (таб.1.3). У відповідності з трансформаційним циклом сучасні трансформації аграрної сфери України знаходяться на етапі інтерформації.

Таблиця 1.3.

Зміст етапів трансформації аграрної сфери України

1990-1999 рр.	від 2000 р. і дотепер
<ul style="list-style-type: none"> • Створено передумови для роздержавлення і приватизації землі та іншого майна колективних і державних сільськогосподарських підприємств та їхньої реорганізації. • Трансформація земельних відносин, реорганізація колгоспів у КСП, розвиток фермерства, зростання площі земель у користуванні селянських господарств. • Використовувалася радянська практика закупівель основних видів сільськогосподарської продукції із застосуванням регулювання цін, що призвело до гіперінфляції та цінового диспаритету. • Непослідовність і самоплинність трансформаційних процесів стали причиною різкого занепаду аграрної сфери. 	<ul style="list-style-type: none"> • Розпочався після видання Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Колективні підприємства ліквідовувалися і на їхніх виробничих фондах і приватних земельних ділянках селян створювалися нові виробничі формування. • Відбувалося розпаювання і роздержавлення земель сільськогосподарського призначення, формування аграрного ринку, дорадчих служб, ринкової інфраструктури аграрного сектора. • Концентрація сільськогосподарської землі та майна призвела до формування горизонтально та вертикально інтегрованих структур – агрохолдингів. • Було прийнято Закон України «Про основні засади аграрної політики» та Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 р., Стратегію розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року.

Складено автором за [107, 111, 184]

Аналіз періодизації трансформаційних процесів в аграрній сфері України показав, що перетворення ще далеко не завершені і потребують глибокого та ґрунтового дослідження. Вивчення трансформаційних процесів з точки зору суспільної географії має свої особливості, які відчутно відрізняються від підходів інших наук. Дослідження процесу трансформації аграрної сфери у своїй основі має суспільно-географічний підхід, який дає можливість виявити сучасний стан і зміни в територіальній організації аграрної сфери та її взаємозв'язок із суспільством: розміщення та територіальні поєднання виробників і їх перетворення, виробничо-

територіальні відношення та зв'язки між ними, територіальні особливості та зміни у галузевій структурі, виробництві аграрної продукції, спеціалізації, землегосподарюванні, управлінні, а також вплив цих процесів на життєдіяльність населення, економічне та соціальне становище, рівень життя. Особливого значення суспільно-географічний підхід набуває при виявленні змін в територіальній організації аграрної сфери на регіональному рівні дослідження, оскільки дозволяє виявити територіальні особливості, невластиві для держави в цілому (поляризація, асиметричність), враховує неоднорідність території та дозволяє розглянути зміни в найменших територіальних одиницях. Суспільно-географічне дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері має свою специфіку, що пов'язано з високою залежністю процесу відтворення від природніх умов.

Різноманітні аспекти трансформації суспільства загалом та певних галузей зокрема використовують різні науки, але найбільш цілісне, інтегративне, комплексне дослідження можна отримати спираючись на суспільно-географічну теорію.

Суспільно-географічний підхід дає можливість розглядати трансформаційні перетворення як суспільно-географічний процес, виявити основні просторово-часові зміни, які відбулися за досліджуваний період, встановити чинники, що визначають особливості трансформації аграрної сфери регіону, виявити взаємовплив аграрної сфери та соціально-економічного розвитку регіону.

Отже, з позиції суспільної географії *трансформація аграрної сфери – це процес структурних зрушень, що обумовлює формування її нової якості та адаптації до нових умов функціонування в межах певної території*. Чинниками таких трансформацій є зміни політичної, економічної, суспільної системи, інтеграційні процеси, природні передумови, соціальна інфраструктура, демографічна та екологічна ситуація території тощо. Ключове значення при дослідженні трансформаційних процесів в аграрній сфері регіону повинно надаватися територіальному аспекту.

Для більш детального розуміння сутності процесу трансформації в аграрній сфері необхідно розкрити його структуру. У науковій літературі існують приклади визначення структурних елементів процесу трансформації в різних галузях економіки [34, 46].

Водночас у зазначених типізаціях не враховано особливостей аграрної сфери. Виходячи з особливостей перетворень в аграрній сфері, на нашу думку, найбільш доцільним є виділення таких трансформацій: інституційна, галузева, територіальна, економічна, суспільно-політична, демографічна, екологічна, матеріальна, соціальна.

Найбільшу увагу нами було зосереджено на галузевих, інституційних та територіальних перетвореннях. Саме ці трансформації найбільш повно зумовлюють зміни в аграрній сфері з позиції суспільної географії, тому, виходячи із системної будови поняття, всі структурні елементи взаємопов'язані і функціонують як єдине ціле.

Інституційну трансформацію інтерпретує теорія інституціоналізму, вагомий внесок у розвиток якої зробили В. Гамільтон, Д. Норт, Т. Веблен, О. Вільямсон, Ю. Лопатинський [24, 25, 103]. В основі концепції інституціоналізму лежить аналіз економічних факторів залежно від середовища, в якому вони функціонують. Це середовище формується з інституцій у широкому розумінні, тобто із сукупності формальних або неформальних норм чи установок, яких дотримуються суб'єкти якого-небудь співтовариства [24, с. 9]. Під інституційною трансформацією ми розглядаємо зміни взаємин власності, виникнення нових суб'єктів господарської діяльності – інституцій ринкового типу. Інституційна трансформація в перехідній економіці трактується як процес виникнення, розвитку і зміцнення ринкових правил економічної поведінки й ринкових установ (організацій) та заміна ними старих інститутів – правил і організацій, притаманних адміністративно-командній системі [21, с. 48–49].

Інституційний процес характеризують еволюційне, кумулятивне і адаптивне змінення. Під першим розуміють змінення периферійних правил

та їх поступове перетворення на правила вищого порядку. Кумулятивне змінення визначається ступенем розвитку інститутів і виявляється в загальних зміннях функціонуючих норм, правил та інститутів. Адаптивне змінення характеризує використання й адаптацію норм і правил поведінки економічних суб'єктів в існуючих умовах. У процесі інституційного змінення, що супроводжується створенням інститутів, виробленням і використанням нових норм, правил у суспільстві, відбувається перехід трансформованої системи до нового стану рівноваги [88].

Інституційні зміни в аграрній сфері економіки відбувалися паралельно з її реформуванням, оскільки утворення нових форм господарювання, правил і норм поведінки, ринкових інститутів проводилося одночасно з розвитком законодавчо-нормативної бази, ринків сільськогосподарської продукції, а отже, і становленням нових інститутів тощо. Відбулися зміни організаційної структури аграрної сфери України. З'явилися приватні фермерські господарства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства відкритого й закритого типів, особисті селянські господарства. Спочатку відбулася реорганізація колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), а радгоспів й інших державних сільськогосподарських підприємств, які підлягали приватизації – у КСП та відкриті акціонерні товариства. З початком другого етапу аграрної реформи на базі колективних сільськогосподарських підприємств створено товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, приватні (приватно-орендні) сільськогосподарські підприємства, селянські (фермерські) господарства та інші господарські форми.

Під *галузевою* трансформацією ми розуміємо зміни, які відбулися в галузевій структурі аграрної сфери – співвідношення між галузями, підгалузями, видами сільськогосподарської діяльності. Своєрідними індикаторами, які дозволяють оцінити галузеві зміни у розвитку аграрної сфери, є динаміка обсягів і структури виробництва сільськогосподарської

продукції, посівних площ і форм землекористування, виробничої спеціалізації сільського господарства тощо.

Дослідження сільськогосподарської спеціалізації завжди мало дуже важливе значення як для аграрної сфери, так і для країни в цілому. Цьому питанню була приділена значна увага, особливо суспільно-географічною наукою. Проте в сучасних умовах дослідження спеціалізації вимагає пошуку нових методів та методики дослідження, зважаючи на ті трансформаційні процеси, які відбуваються як у суспільстві загалом, так і у аграрній сфері зокрема. Особливої уваги потребують питання структурних та територіальних змін галузі, вивчення трансформацій, які склалися у спеціалізації сільського господарства на різних ієрархічних рівнях, від країни загалом до рівня адміністративного району.

У дослідженні спеціалізації сільського господарства України виділяється декілька періодів. Перший із них припадає на 20 – 30 рр. ХХ ст. Одним з перших, хто займався цією проблематикою, був В. Кубійович, який докладно проаналізував сільське господарство Західної України та Українських Карпат, розробив його районування [124].

Значну увагу проблемі спеціалізації сільського господарства приділяли у 50 – 70 рр. ХХ ст. П.Г. Дубінов, І. Жадан, М. Щур [37], А.Н. Ракітніков [132, 133], К.П. Оболенський [104]. Вагомий внесок у дослідження цієї проблематики зробив І.Ф. Мукомель. На основі аналізу виробничої спеціалізації районів він провів сільськогосподарське зонування території України [94], розробив карти сільськогосподарського районування [5,6].

Період 80 – 90 рр. ХХ ст. ознаменувався зростанням інтересу до проблем спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Зокрема, А.П. Золовський та Т.І. Козаченко розробили теоретико-методичні засади та шляхи практичного застосування картографічного методу в дослідженні продовольчих комплексів тощо [50, 59, 145]. П.П. Борщеський, Д.К. Прейгер, Р.А. Іванух досліджували регіональні особливості спеціалізації сільськогосподарського виробництва України [134].

Нинішній етап дослідження проблеми розпочинається в 90-ті роки і пов'язаний із здобуттям Україною незалежності та переходом до ринкової економіки й характеризується пошуком нових методів визначення спеціалізації сільського господарства, спробами розроблення нової схеми сільськогосподарського районування України: П.О. Сухий, М.Д. Заячук, М.О. Барановський, С.П. Сонько, В.П. Нагірна, М.Д. Пістун, В.О. Гуцал, Н.І. Мезенцева, В.Ф. Ліхван, Ю.І. Кандиба, Н.В. Добровольська та інші [10, 11, 12, 66, 99, 123, 151,152, 168, 169].

Територіальна трансформація об'єднує всі типи трансформацій на певній території, тобто просторовий розвиток галузевих, інституційних та інших перетворень в аграрній сфері. Вона визначається зміною взаєморозташування об'єктів у певному просторі, просторових зв'язків, функціонування певних територій. Таким чином, під територіальною трансформацією ми розуміємо просторовий розвиток аграрної сфери.

Інституційні, галузеві та територіальні зміни дають можливість розглядати суспільно-географічні явища, зокрема трансформаційні процеси в аграрній сфері у кількох аспектах, що забезпечує інформацією і дозволяє глибше пізнати суть і закономірності розвитку суспільно-географічних процесів.

1.2. Вплив трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону

Трансформаційні процеси в аграрній сфері, в основі яких лежать кардинальні структурні зрушення, мають вплив не тільки безпосередньо на сільськогосподарське виробництво, а й на соціально-економічний розвиток регіону. Цей вплив особливо відчутний у нашій країні, оскільки в сільськогосподарській діяльності задіяна значна частина населення та території. Соціально-економічний розвиток, безперечно, залежить від стану розвитку аграрної сфери як основної та, в більшості випадків, єдиної сфери діяльності в багатьох регіонах країни. Найяскравіше цей вплив проявляється

в період трансформаційних змін, коли відбуваються кардинальні зміни як в господарстві, так і суспільстві загалом.

Існує значна кількість досліджень, у яких розглядається взаємозв'язок та взаємовплив аграрної сфери і соціально-економічного розвитку. Серед них, насамперед, потрібно відзначити праці М.О. Барановського [14, 144], О.М. Бородіної [153, 171], І.Р. Залуцького [45], Д.С. Мальчикової [71], М.Й. Маліка [70], Т.Г. Нефьодової [101], О.М. Онищенко [110], О.І. Прокопи [131], П.Т. Саблука [138], Л.О. Шепотько [142, 143], В.В. Юрчишина [195]. Досліджуючи сільські депресивні території, М.О. Барановський зауважував: «Упродовж багатьох років розвиток сільської місцевості в Україні знаходиться у прямій залежності від сільського господарства. Пануюча в радянські часи практика фактичного ототожнення села та сільськогосподарського виробництва визначила домінуючий у сільських районах вид діяльності. Ним був і фактично до сьогодні залишається аграрний сектор, який і визначає майже всі основні параметри соціально-економічного розвитку» [15, с.35]. Підтримує це твердження і Т.Г. Нефьодова та наголошує, що життя сільських поселень, як раніше, так і зараз, залежить від одного підприємства, і немає різниці як воно називається: колгосп, сільськогосподарський кооператив, акціонерне товариство. З його станом пов'язані і зарплати, і зайнятість, і соціально-психологічні проблеми населення [101, с.3]. П.Т. Саблук вважає, що функціонування кожного сільського населеного пункту, розбудова його інфраструктури і доходи його жителів мають забезпечуватися за рахунок оптимізації використання сільськогосподарських угідь, регулювання цін на агропродукцію, організації аграрного ринку, тобто за рахунок аграрної сфери [138, с.11].

Зважаючи на значення аграрної сфери в нашій країні, залежність соціально-економічного розвитку території від стану аграрної сфери беззаперечна та пояснюється такими чинниками [14]:

- 1) сільське господарство було основним місцем прикладання праці та доходів сільських мешканців;

2) за рахунок сільського господарства значною мірою фінансувалося будівництво та утримання об'єктів соціальної інфраструктури;

3) система сільського розселення, транспортне обслуговування, адміністративний устрій, управління були тісно взаємопов'язані між собою; розвиток аграрної сфери ототожнювався з розвитком села.

Отже, є підстави вважати, що аграрна сфера є по суті визначальним чинником усіх процесів, що відбуваються на сільських територіях, і зумовлює їх соціально-економічний розвиток.

Крім того, чітко прослідковується і обернений зв'язок – рівень соціально-економічного розвитку регіону чи країни визначає масштаб та особливості аграрної діяльності. Так, аграрна сфера і сільські території постійно змінюються в процесі соціально-економічного розвитку. Класичний приклад таких змін пояснює теорія поворотних пунктів (точок біфуркації) сільського господарства Р. Бічаніча [202] та географічна концепція еволюції сільської місцевості Т. Нефьодової [100].

Згідно з теорією поворотних пунктів Р. Бічаніч виділив три стадії розвитку сільського господарства, під час яких відбувається еволюція головних факторів виробництва – праці, землі та капіталу (рис 1.4).

Стадії розвитку сільського господарства тісно пов'язані з розвитком сільських територій і є певним відображенням рівня їх соціально-економічного розвитку. Стадії відображають шаблі суспільного розвитку. Так, перша притаманна країнам і регіонам, що знаходяться на найнижчому рівні, а також країнам і регіонам, які внаслідок кризових явищ в економіці можуть до неї повернутися.

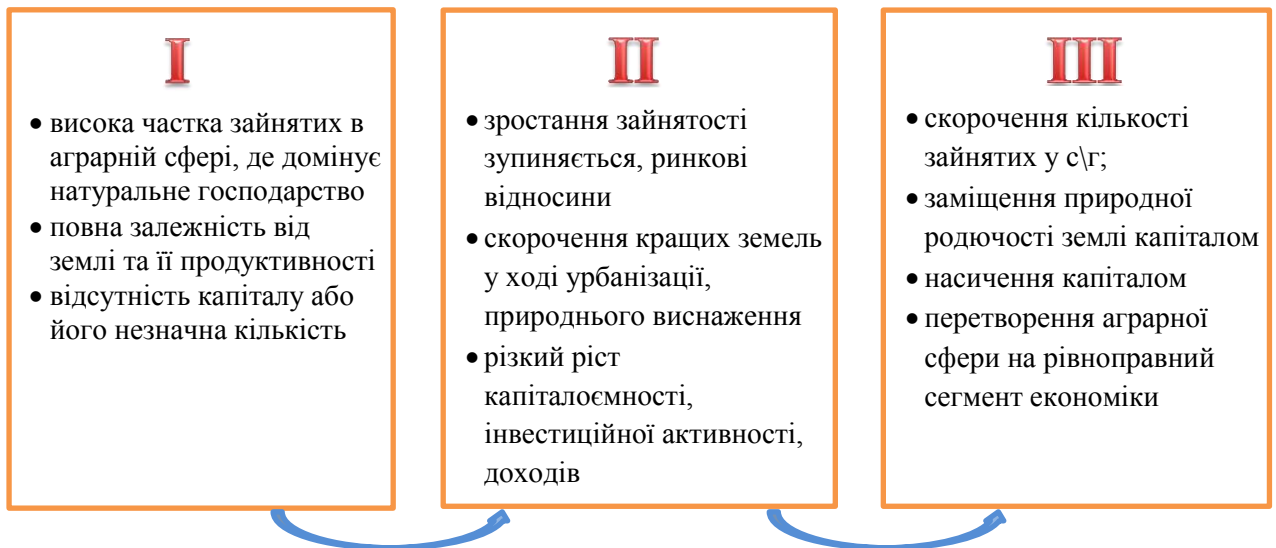

Рис 1.4 Стадії розвитку сільського господарства (складено за 202)

Т.Г. Нефьодова обґрунтувала концепцію еволюції сільської місцевості, яка проходить у п'ять стадій: (наявні причинно-наслідкові зв'язки у кожній стадії в контексті: причина – соціально-економічний розвиток, наслідок – зміна в аграрній сфері) [100].

Перша стадія – природна, коли діяльність, спосіб життя, розселення вписані в природу. Переважає натуральне сільське господарство, продуктивність якого залежить від природних умов.

Друга стадія – ранньоміська (природно-національна). Рівень соціально-економічного розвитку зростає, урбанізація стимулює міграцію сільського населення в міста. Сільськогосподарське виробництво диференціюється, спеціалізується, і зароджується культура землекористування, залишається високою роль індивідуального сектора.

Третя стадія – середньоурбаністична. Характеризується вищим соціально-економічним розвитком, відбувається концентрація і поляризація виробництва і сільського розселення, стягування населення до міст. Ведення сільського господарства відбувається відповідно до поділу території за природно-кліматичними умовами.

Четверта стадія – пізньоурбаністична. Капітал заміняє працю, не потребує зростання сільського населення. Посилюються зональні

відмінності у сільськогосподарській діяльності, спостерігається концентрація сільськогосподарського виробництва навколо міст.

П'ята стадія – неоприродна (екологічна). Високий рівень соціально-економічного розвитку. Максимальна концентрація сільськогосподарського виробництва навколо столиці та великих міст. Сільський простір перестає бути аграрним і стає рекреаційно-дачним, екобіотехнологічним.

Вважаємо за доцільне розглянути вплив процесів трансформації в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток через призму концепції «збалансованого розвитку» [65]. В основу концепції збалансованого розвитку покладено розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних та соціальних проблем розвитку людства та розуміння того, що їх вирішення можливе тільки на комплексній основі, на основі врахування балансу інтересів розвитку природи і суспільства. Досягнення цього розвитку передбачає гармонійне зростання у трьох основних аспектах – економічному, соціальному, екологічному (рис. 1.5).

Доцільно зазначити, що всі три аспекти впливу на соціально-економічний розвиток регіону існують в комплексі та взаємопов'язані між собою. Будь-які зміни одного аспекту неодмінно тягнуть за собою зміни інших, що потребує комплексного підходу до їх дослідження.

Економічний аспект впливу проявляється у змінах обсягів виробництва, доходів підприємств та населення, кількості робочих місць, інвестиційної привабливості тощо. Він характеризує ефективність господарювання того чи іншого суб'єкта аграрної сфери. Зростання економічних показників свідчить про поліпшення господарської діяльності, а зниження – навпаки про погіршення.

Соціальний аспект впливу проявляється у змінах рівня та якості життя, розвитку соціальної інфраструктури, зміні демографічної ситуації.

Екологічний аспект впливу проявляється у загальному екологічному стані території та рівні забруднення ґрунтів.

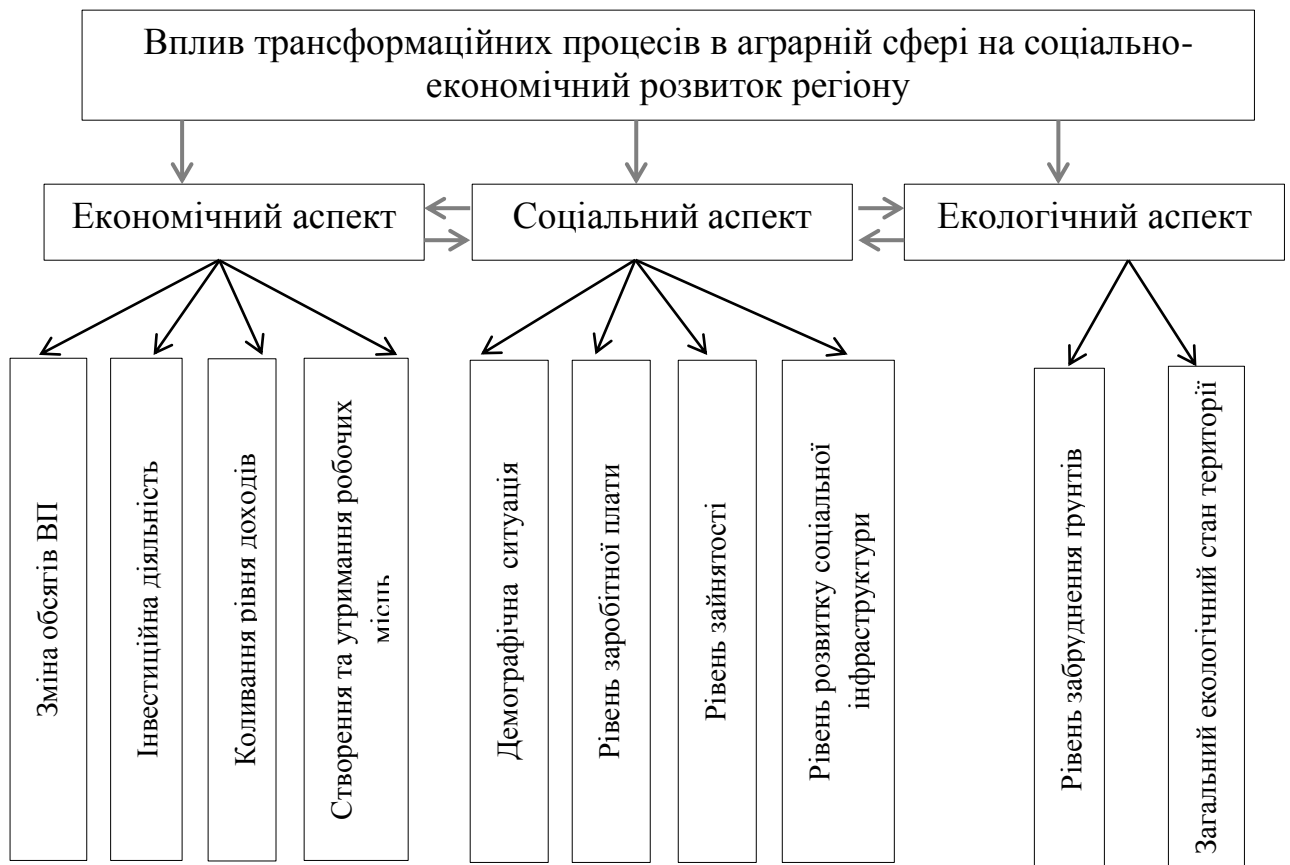

Рис 1.5 Вплив трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону

Специфіка суспільно-географічного підходу дає можливість змодельовати механізм та особливості впливу трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток в цілому та його окремі аспекти. Під механізмом впливу трансформаційних процесів ми розуміємо *послідовність перетворень в аграрній сфері, які призводять до зміни рівня соціально-економічного розвитку регіону*. Дія трансформаційних процесів в аграрній сфері має як прямий, так і опосередкований характер. Формується складна система взаємозв'язків і взаємовпливів між основними зрушеннями в аграрній сфері, їх безпосередніми чинниками та соціально-економічним розвитком регіону (рис. 1.6).

На нашу думку, головними пусковими механізмами процесу трансформації в аграрній сфері стали, з одного боку, зміни економічної системи, а з іншого – зміни суспільно-політичної системи. На початку

90-х років в Україні відбулося перетворення від командно-адміністративної до демократичної політичної системи та від планово-регламентованої до ринкової системи господарювання. Перехід від традиційних упродовж багатьох років систем супроводжувався докорінною зміною форм та методів управління як економікою, так і суспільством. Оскільки різні підсистеми економіки (однією з яких є аграрна сфера) та соціальної сфери тісно взаємозв'язані між собою, ефект мультиплікатора обумовив ланцюгову реакцію зміни усіх параметрів суспільного життя. У постсоціалістичний період в аграрній сфері відбулися настільки вагомі зрушення, які не могли не потягти за собою зміни в соціально-економічному розвитку території.

Трансформаційні процеси аграрної сфери, перш за все, галузеві, територіальні та інституційні, пов'язані зі змінами форм власності та господарювання, обсягів, спеціалізації, структури виробництва, розпаюванням земель та майна, змінами способів землегосподарювання тощо. Ці зміни перебувають у тісному взаємозв'язку та потребують комплексності їх розгляду. Так, наприклад, зміна спеціалізації певного суб'єкта аграрного виробництва тягне за собою і зміни посівних площ, обсягів виробництва, способів землегосподарювання тощо.

Трансформації в аграрній сфері мають безпосередній вплив на економічний розвиток регіону: рівень доходів підприємств, зміну кількості робочих місць, виробництво конкурентної продукції, відрахування у місцевий бюджет, розвиток аграрного ринку.

Зміни економічного розвитку мають вплив на соціальний розвиток регіону – зайнятість та рівень доходів населення, розвиток соціальної інфраструктури, а сумарно на рівень та якість життя населення, демографічну ситуацію. Як трансформаційні процеси в аграрній сфері, так і зміни в соціально-економічному розвитку мають вплив на екологічну ситуацію, і навпаки.

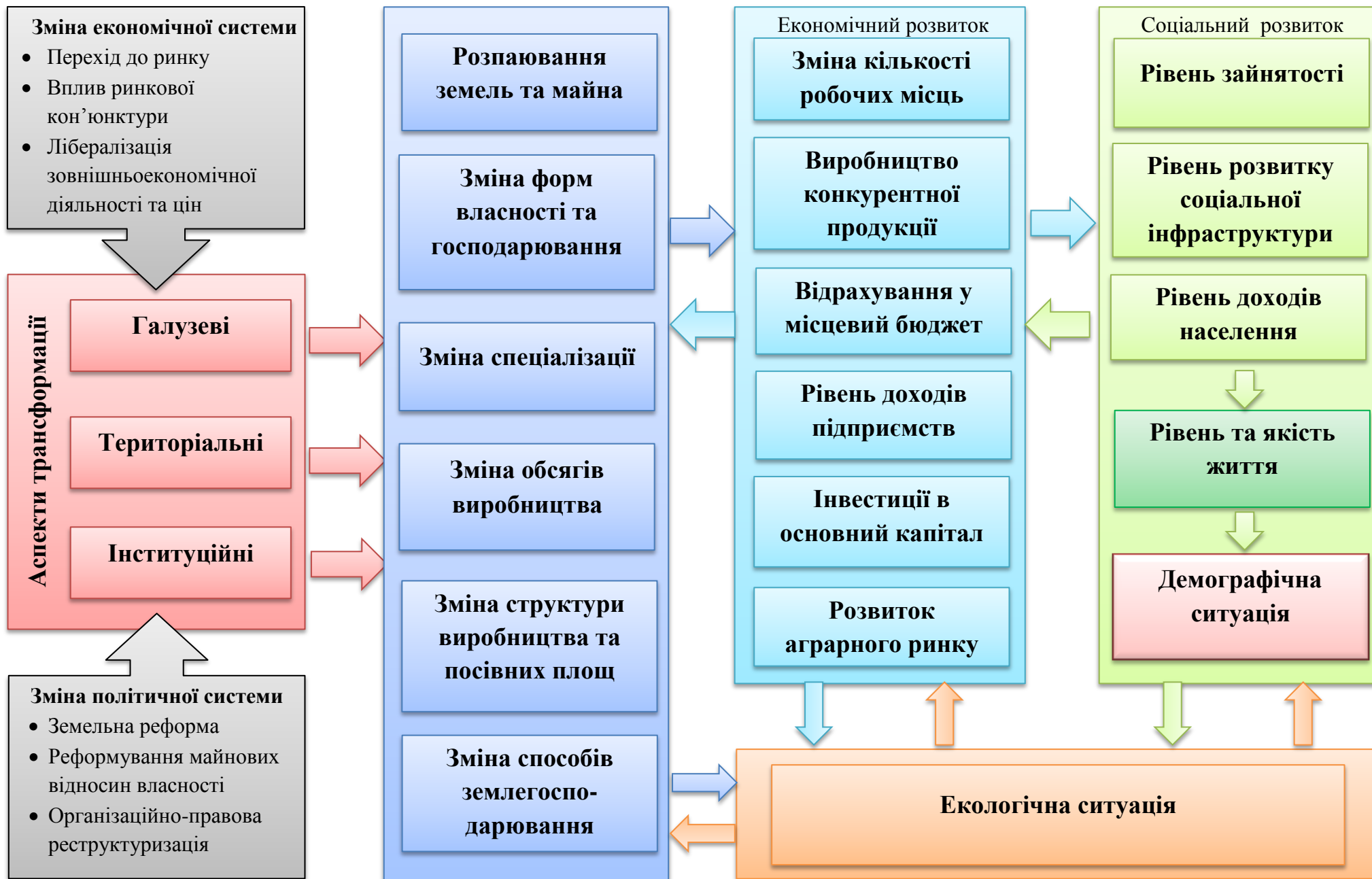

Рис. 1.6 Механізм впливу трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону

Вплив процесів трансформації в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону може мати як прямий, так і опосередкований характер. Наприклад, трансформаційні процеси в аграрній сфері спричинили зміну обсягів виробництва певної продукції. Це у свою чергу, має безпосередній вплив на дохід певного підприємства, зміну кількості робочих місць та обсяги відрахування до місцевого бюджету. Водночас, обсяги виробництва мають опосередкований вплив на аграрний ринок та виробництво конкурентної продукції. Від рівня доходу підприємств прямо залежить заробітна плата найманих робітників цього підприємства, що загалом визначає рівень доходу та рівень зайнятості населення. Відрахування до місцевого бюджету, у свою чергу, має прямий вплив на розвиток соціальної інфраструктури певного регіону. Усе це і визначає рівень та якість життя населення певного регіону, а від останнього залежить демографічна ситуація. Аналогічно можна зобразити і вплив інших напрямів аграрних трансформацій.

Трансформаційні процеси в аграрній сфері, які розпочалися з 90-х років ХХ століття, значно впливають на соціально-економічний розвиток регіону. Особливо зміни в аграрній сфері накладають значний відбиток на розвиток сільських територій. У сучасних умовах ринкових перетворень ефективний розвиток сільського господарства має бути спрямований на підвищення доходів населення, рівня його зайнятості, вдосконалення соціальної інфраструктури, тобто суттєво впливати на рівень соціально-економічного розвитку регіону.

1.3. Методичні основи вивчення трансформаційних процесів в аграрній сфері та їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіону

Зважаючи на важливість аграрної сфери для економіки України, дослідження трансформацій, які в ній відбуваються в останні двадцять років, набуває особливого значення. Нові соціально-економічні умови спонукають до пошуку нових теоретичних засад та методики дослідження. Назріла потреба суспільно-географічного дослідження трансформаційних процесів, які відбуваються в аграрній сфері, та впливу цих процесів на соціально-економічний розвиток.

Суспільно-географічне дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері та їх впливу на соціально-економічний розвиток регіону потребує розробки відповідної методики, що дасть можливість розкрити зрушення, які відбулися в аграрній сфері, виявити особливості її функціонування в нових умовах, розкрити вплив перетворень на соціально-економічний розвиток та їх регіональні особливості.

У процесі дослідження використовуються основні загальнонаукові методи і підходи: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і конкретизація, порівняння, узагальнення, систематизація, логічний та системний підходи. Серед загальнонаукових методів дослідження ключовим є системний підхід, що передбачає комплексний аналіз об'єкта дослідження та його складових.

Широко застосовуються в дослідженні конкретно-наукові і міждисциплінарні методи: історичної періодизації, математико-статистичні (рейтинговий, індексний, кореляційний аналіз, кластерний аналіз). Важливу роль на різних етапах дослідження відіграв кластерний аналіз. У контексті визначення аграрних трансформацій він дає можливість перейти від діагностики окремих індикаторів різних адміністративних одиниць до

діагностики подібних ситуацій чи проблем фактично однотипних груп об'єктів або ж територіальних кластерів [87, 91, 177, 178].

На всіх етапах дослідження використовуються історико-географічний, порівняльно-географічний, картографічний та інші методи географічного аналізу і синтезу. Застосування цих методів дозволяє визначити територіальні відмінності трансформаційних процесів в аграрній сфері, рівень соціально-економічного розвитку, забезпечити візуалізацію основних і проміжних результатів дослідження.

Дослідження виконано з урахуванням основних принципів суспільної географії: системності (цілісності), територіальності, комплексності і пропорційності, історизму, картографування, конструктивності.

Важливу роль у дослідженні трансформаційних процесів в аграрній сфері та їх впливу на соціально-економічний розвиток регіону відіграє регіональний підхід. Він визначає особливості, зміни, потенційні можливості розвитку аграрної сфери різних регіонів. Регіональна неоднорідність природно-кліматичних умов, географічного положення, особливостей розвитку господарства, рівня соціально-економічного розвитку визначає територіальні особливості трансформаційних процесів в аграрній сфері регіону.

У дослідженні використано інфографіку як спосіб візуальної подачі даних, призначених для відображення комплексної інформації. Опрацювання статистичних даних та укладання карт здійснювалося за допомогою пакету програм STATISTICA 7.0, Microsoft Excel 2010, MapInfo Professional 10.0, CorelDRAW X 4 та ArcGIS 10.3.1.

Суспільно-географічне дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері регіону та їх вплив на соціально-економічний розвиток характеризується рядом специфічних особливостей і реалізується в 4 етапи (рис. 1.7).

Вихідний етап передбачає розробку теоретико-методичної концепції дослідження, яка визначає структуру всієї подальшої роботи. На **першому етапі** дослідження:

- 1) визначається сутність поняття «аграрна сфера» як системного утворення, взаємовплив між її основними компонентами та іншими підсистемами господарства і соціальної сфери, особливості процесів трансформації в аграрній сфері, їх суть та періодизація;
- 2) розкриваються механізми впливу процесів трансформації в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону;
- 3) розробляється методика суспільно-географічного дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері та їх вплив на соціально-економічний розвиток регіону.

На першому етапі дослідження визначаються об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження, обґрунтовуються зміст і суть основних категорій.

На **другому етапі** проводиться збір, обробка та систематизація статистичної інформації, що дозволяє розробити систему показників для аналізу трансформаційних процесів в аграрній сфері та їх впливу на соціально-економічний розвиток регіону. Також виявляються чинники, які мають вплив на трансформаційні процеси в аграрній сфері регіону, визначаються їх індикатори та показники.

Третій етап передбачає безпосередній аналіз трансформаційних процесів в аграрній сфері регіону та адміністративних районів. Основними завданнями цього етапу є такі:

- 1) визначення територіальних, галузевих та інституційних аспектів трансформації аграрної сфери регіону;
- 2) виявлення зрушень у спеціалізації сільського господарства регіону та їх характеристика;
- 3) дослідження впливу трансформацій, які відбувалися в аграрній сфері регіону, на його соціально-економічний розвиток.

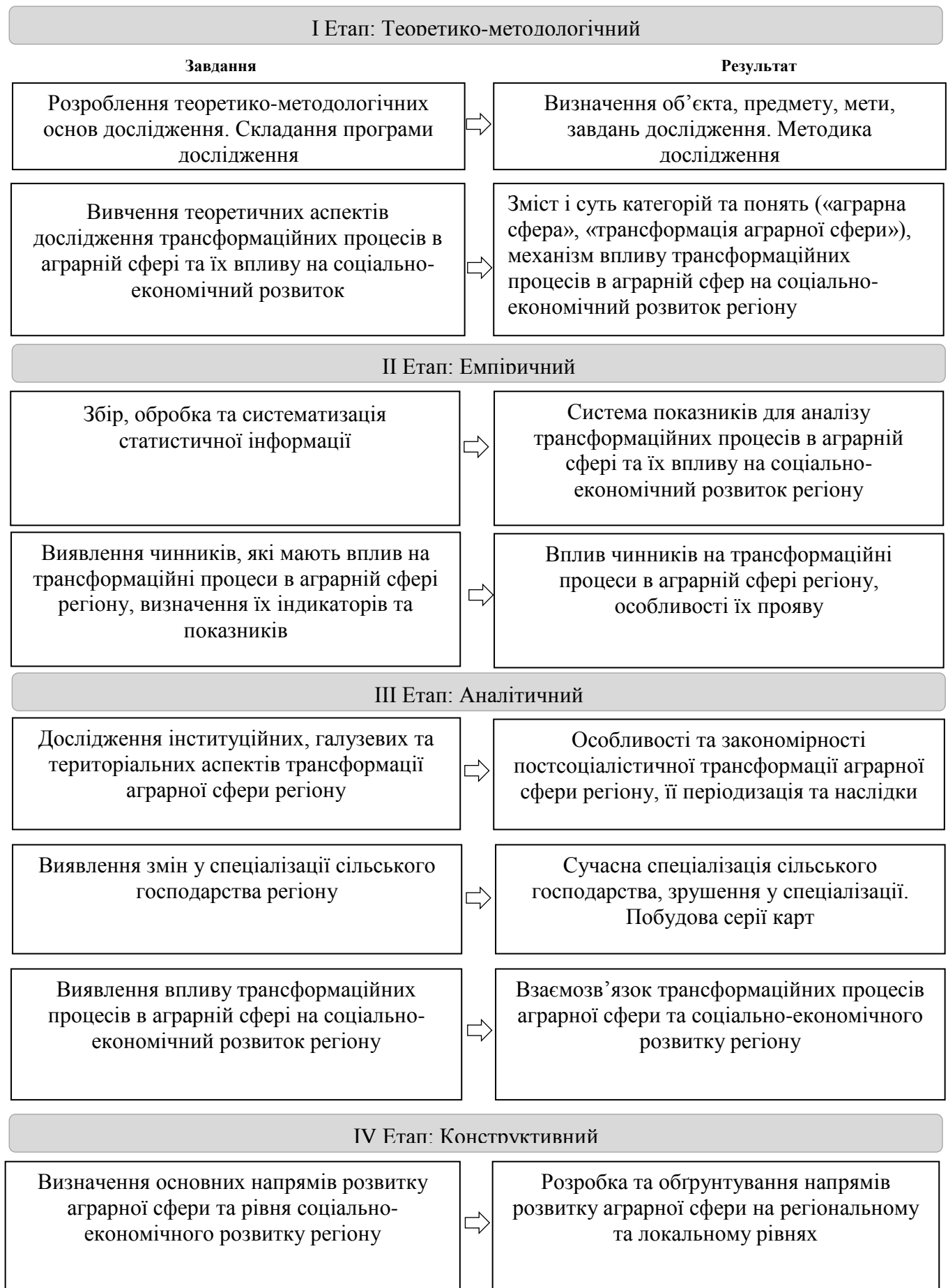

Рис. 1.7 Етапи суспільно-географічного дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері та їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіону

Надважливим при дослідженні трансформацій в аграрній сфері є аналіз зрушень у спеціалізації сільського господарства. Аналіз існуючих у вітчизняній науці підходів та методів дослідження спеціалізації свідчить про необхідність їх коригування та розширення. Зокрема, це стосується вихідних показників аналізу. Вихідним показником для визначення спеціалізації сільського господарства вважаємо за необхідне використовувати показники *валового виробництва сільськогосподарської продукції*. У сучасних умовах збір статистичної інформації по кожному господарству (підприємству) є неможливим. Разом з тим доступною є інформація, яку органи статистики узагальнюють на рівні *адміністративних районів у розрізі як сільськогосподарських підприємств, так і господарств населення*.

Аналіз трансформаційних змін спеціалізації проводиться за певний проміжок часу. При цьому визначаються базовий та порівняльний роки, виявляються і аналізуються основні тренди та трансформаційні зрушення у спеціалізації сільського господарства певної території.

Валове виробництво по окремих галузях сільського господарства розраховується службою статистики у натуральному виразі. У зв'язку з цим за допомогою середніх цін реалізації необхідно перевести його у вартісні показники з урахуванням цін, діючих у визначені роки.

Рівень спеціалізації сільського господарства на виробництві певних видів продукції доцільно визначати за допомогою індексу локалізації (I_L), розрахунок якого було адаптовано під наше дослідження [53]:

$$I_L = \frac{p_r}{s_r} : \frac{P_c}{S_c}, \quad (1, 1)$$

де p_r – вартість валової продукції i галузі району в грошовому виразі, P_c – вартість валової продукції i галузі країни, s_r – площа території району, S_c – площа території країни. Якщо $I_L \geq 1$, то район спеціалізується на виробництві продукції відповідної галузі сільськогосподарського виробництва.

Використання такої формули для визначення спеціалізації дає змогу позбутися тих недоліків, які мали попередні методи. За цим методом певна галузь є спеціалізуючою тільки тоді, коли показники обсягів її виробництва у перерахунку на одиницю площі в межах району (певної території) перевищують аналогічні показники по країні. При використанні ж методів середньозваженого рангу та середньогалузевого відсотка порівняння відносних показників масштабів виробництва кожної галузі сільського господарства району та країни відсутні, що робить ці методи недостатньо точними у сучасних умовах [93, 178].

У кожному адміністративному районі по кожній галузі сільськогосподарського виробництва розраховуються індекси локалізації, які згруповуються в матрицю А.

$$A = \begin{pmatrix} I_{L11}^i & I_{L12}^i & \dots & I_{L1n}^i \\ I_{L21}^i & I_{L22}^i & \dots & I_{L2n}^i \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ I_{Lm1}^i & I_{Lm2}^i & \dots & I_{Lmn}^i \end{pmatrix}, \quad (1, 2)$$

де рядки $I_{L11}^i \dots I_{Lm}^i$ є індексами локалізації окремої галузі для кожного з районів, а стовпці $I_{L11}^i \dots I_{L1n}^i$ – індекси локалізації кожної з галузей по районах. Матриця складається для двох часових періодів А – базового та Б – порівняльного. Для кожного району, у відповідний період, на основі кластерного аналізу виділяються типи районів за поєднанням галузей спеціалізації. На основі цих типізацій здійснюється картографування території за особливостями сільськогосподарської спеціалізації у відповідні періоди.

Наступним етапом методики є виявлення зрушень у спеціалізації сільського господарства за період А – Б. Для цього обраховуються *індекси трансформаційних змін в спеціалізації кожної галузі R* в районах за формулою:

$$B \begin{pmatrix} I_{L11}^i & I_{L12}^i & \cdots & I_{L1n}^i \\ I_{L21}^i & I_{L22}^i & \cdots & I_{L2n}^i \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ I_{m1}^i & I_{m2}^i & \cdots & I_{mn}^i \end{pmatrix} - A \begin{pmatrix} I_{L11}^i & I_{L12}^i & \cdots & I_{L1n}^i \\ I_{L21}^i & I_{L22}^i & \cdots & I_{L2n}^i \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ I_{m1}^i & I_{m2}^i & \cdots & I_{mn}^i \end{pmatrix} = B \begin{pmatrix} R_{11}^i & R_{12}^i & \cdots & R_{1n}^i \\ R_{21}^i & R_{22}^i & \cdots & R_{2n}^i \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ R_{m1}^i & R_{m2}^i & \cdots & R_{mn}^i \end{pmatrix} \quad (1, 3)$$

Інтенсивність трансформації спеціалізації сільського господарства кожного з районів обраховується за формулою:

$$R_{ch} = \sum R_{mn}, \quad (1,4)$$

де R_{ch} – індекс інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства району.

Сума індексів трансформаційних змін у випадку зниження рівня спеціалізації набуває від'ємного значення, у випадку зростання – додатного. Величина індексу R_{ch} і відображає рівень інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства районів. На основі кластерного аналізу виділяються типи районів за подібністю зрушень у спеціалізації сільського господарства. Отриманий результат дає змогу побудувати карту змін спеціалізації сільського господарства території за певний період.

Дослідження впливу трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону розпочинається з виявлення сучасного стану та рівня соціально-економічного розвитку регіону в розрізі адміністративних районів. У цьому дослідженні використано методику, запропоновану Г.П. Підгрушним [119]. В її основу покладено визначення рівня розвитку економіки і соціальної сфери та їх поєднання в адміністративних районах.

При дослідженні рівня соціально-економічного розвитку особливу увагу потрібно приділити, перш за все, розробці системи показників. Було відібрано індикативні показники, які відображають окремі аспекти економічного та соціального розвитку, що в комплексі дає достатньо повне уявлення про стан економіки та соціальної сфери регіону.

Серед показників, які характеризують рівень економічного розвитку, використовувалися такі: обсяг реалізованої промислової продукції, валова

продукція сільського господарства, обсяг реалізованих послуг, обсяг експорту товарів, інвестиції в основний капітал у розрахунку на одну особу.

Для відображення соціального розвитку було відібрано сім узагальнюючих репрезентативних показників, які характеризують різні аспекти соціального розвитку регіону: демографічну ситуацію (коефіцієнт природного приросту на 1000 наявного населення, сальдо міграції), рівень доходів (середня заробітна плата найманих працівників, грн. на одну особу), рівень зайнятості в економічній діяльності (рівень безробіття, %), стан матеріального благополуччя (роздрібний товарооборот в розрахунку на одну особу), введення в експлуатацію житла (m^2 на 1000 осіб) та житлові умови (забезпеченість житлом, m^2 на одну особу).

Ураховуючи, що ці показники – різнопланові величини, необхідною процедурою визначення загального рівня економічного розвитку є їх нормування, що забезпечує порівняність та зіставність інформаційної бази. Нормування здійснюється за допомогою різних формул для показників-стимуляторів та показників – дестимуляторів. Показники – стимулятори, збільшення яких сприяє зростанню рівня соціально-економічного розвитку, мають таку формулу нормування:

$$Y_{ij} = \frac{Z_j - Z_{i \min}}{Z_{i \max} - Z_{i \min}}, \quad (1,5)$$

де: Z_{ij} – значення і-го показника в j-му регіоні; $Z_{i \min}$ – мінімальне значення і-го показника; $Z_{i \max}$ – максимальне значення і-го показника.

Для показників – дестимуляторів, збільшення яких веде до зниження рівня соціально-економічного розвитку, застосовується така формула:

$$Y_{ij} = \frac{Z_{i \max} - Z_j}{Z_{i \max} - Z_{i \min}} \quad (1,6)$$

Розрахунок інтегрального показника соціально-економічного розвитку проводиться шляхом підсумовування нормативних показників за допомогою формули:

$$Y_{ij} = \sum Y_{ij} \quad (1,7)$$

Взаємозв'язок між рівнем соціально-економічного розвитку та процесами трансформації в аграрній сфері визначався за допомогою кореляційного аналізу, який дозволяє встановити тісноту взаємозв'язку між двома рядами даних.

Кореляційний аналіз проводиться між інтегральним показником рівня соціально-економічного розвитку регіону та показником який відображає трансформаційні процеси в аграрній сфері. Узагальнюючим індикативним показником рівня трансформації в аграрній сфері, який відображає динамічні зміни розвитку аграрної сфери, є інтенсивність трансформації спеціалізації сільського господарства.

Рівень розвитку соціальної інфраструктури села визначався за формулою [139]:

$$I = \sum_{i=j}^m \frac{f_i}{n_i} q_i, \quad (1,8)$$

де I – узагальнений показник розвитку соціальної інфраструктури (%); f_i – фактична забезпеченість i -тим видом послуг; n_i – нормативна забезпеченість i -тим видом послуг; q_i – коефіцієнт пріоритетності i -го виду послуг.

Коефіцієнт пріоритетності присвоювався, виходячи з таких критеріїв: а) пріоритетної оцінки об'єктів сфери послуг (кількість поселень у розрахунку на одиницю цього виду обслуговування); б) функції центральності та значущості цього виду послуг для забезпечення життєдіяльності населення; в) існуючих наукових досліджень з подібної тематики.

Виходячи з цих критеріїв, кожен вид послуг і об'єктів отримав відповідний коефіцієнт: для освітніх закладів – 0,75, забезпеченість житлом – 0,7, торговельного обслуговування – 0,65, установ медицини – 1, бібліотек – 0,3, клубних установ – 0,4, об'єктів ресторанного господарства – 0,5.

До аналізу було включено дванадцять показників забезпеченості населення різними видами послуг (X_1 – обсяг реалізованих послуг на одну особу; X_2 – кількість дошкільних закладів на 10 тис. осіб; X_3 – кількість денних загальноосвітніх закладів на 10 тис. осіб; X_4 – торгова площа магазинів на 1000 осіб; X_5 – забезпеченість житлом, m^2 на одну особу; X_6 – кількість дошкільних закладів на 100 km^2 ; X_7 – кількість лікарняних ліжок на 10 тис. осіб; X_8 – кількість об'єктів роздрібного товарообігу на 100 km^2 ; X_9 – рівень номінальної заробітної плати; X_{10} – кількість шкіл на 100 km^2 ; X_{11} – кількість бібліотек на 100 km^2 ; X_{12} – кількість клубних установ на 100 km^2).

На **четвертому етапі** визначаються перспективні напрями розвитку аграрної сфери в нових економічних умовах у контексті активізації соціально-економічного розвитку регіону. Важливе місце приділено вивченню зарубіжного досвіду реформування аграрної сфери та соціально-економічного розвитку сільських територій. Розробка та обґрунтування напрямів розвитку аграрної сфери здійснена на регіональному та локальному рівнях. На цьому етапі найбільш доцільним є використання методів аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, систематизації, оцінки, моніторингу, системного та логічного підходів.

Висновки до розділу 1

1. Аграрна сфера – одна з найважливіших сфер господарської діяльності, яка визначає не лише виробничий потенціал, а й рівень соціально-економічного розвитку більшості регіонів країни. Вона включає в себе взаємопов'язані компоненти: сільське господарство, як базовий системоформуючий вид економічної діяльності, територію з її умовами та ресурсами, населення, що мешкає на цих територіях і зайняте сільськогосподарською діяльністю. Через це аграрна сфера розглядається не тільки як виробниче утворення, а і як місце життєдіяльності людей. Отже, аграрна сфера – це комплекс виробництв сільськогосподарської продукції,

що розвивається в межах певної території на основі наявних у ній умов та ресурсів.

2. Трансформаційні процеси суспільства та його окремих складових ініціюються потужними факторами (історичними, політичними, економічними, соціальними, культурними), вплив яких призводить до змін або знищення старої системи та водночас, до створення нової. Циклічність і стадійність розвитку виступають найбільш загальними закономірностями цих процесів. Перехід від планово-регламентованої до ринкової моделі господарювання супроводжується активними трансформаціями суспільства, які не оминули і аграрну сферу. *Трансформація аграрної сфери – це процес структурних зрушень, що обумовлює формування її нової якості та адаптації до нових умов функціонування в межах певної території.* З позиції суспільної географії, найбільш повно трансформації в аграрній сфері відображають її інституційні, галузеві та територіальні зрушення.

3. Механізм впливу процесів трансформації в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток регіону включає в себе складну систему взаємозв'язків та взаємовпливів між основними зрушеннями в аграрній сфері та компонентами регіонального суспільно-територіального комплексу. Ці трансформації пов'язані зі змінами форм власності та господарювання, обсягів, спеціалізації, структури виробництва, що має вплив на економічні аспекти діяльності підприємств – доходи та обсяги їх відрахувань до бюджету, кількість робочих місць, інвестиційну діяльність тощо. Зміни економічного розвитку мають вплив на соціальний розвиток регіону – зайнятість і рівень доходів населення, розвиток соціальної інфраструктури, а сумарно на рівень та якість життя населення, демографічну ситуацію. Як трансформаційні процеси в аграрній сфері, так і зміни в соціально-економічному розвитку мають вплив на екологічну ситуацію, і навпаки. Вплив трансформації аграрної сфери на соціально-економічний розвиток регіону може мати як прямий, так і опосередкований характер.

4. Суспільно-географічне дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері регіону та їхнього впливу на соціально-економічний розвиток реалізується у чотири етапи: *теоретико-методологічний* (розробка концепції дослідження, яка визначає структуру усієї подальшої роботи); *емпіричний* (збір, обробка та систематизація статистичної інформації, виявлення, аналіз, та оцінка чинників, які мають вплив на трансформаційні процеси в аграрній сфері); *аналітичний* (аналіз трансформаційних процесів в аграрній сфері регіону та окремих адміністративних районів, оцінка їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіону); *конструктивний* (визначення перспективних напрямів розвитку аграрної сфери в нових економічних умовах у контексті активізації соціально-економічного зростання регіону).

Результати даного розділу опубліковані в роботах [72, 73, 75, 86, 121].

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ В АГРАРНІЙ СФЕРІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОГО ПРИДНІПРОВ'Я

2.1. Чинники, що впливають на трансформацію аграрної сфери Київського Придніпров'я

Об'єктом дослідження нами вибрано Київське Придніпров'я, що займає особливе місце серед природно-господарських регіонів України. До його складу входить Житомирська, Київська, Черкаська та Чернігівська області, які розглядаються як єдиний регіон відповідно до природно-господарського районування, запропонованого О.М. Мариничем [62]. Цей регіон характеризується такими особливостями:

1. Наявністю Київської міської агломерації з населенням більше трьох мільйонів осіб, яка розглядається як потужний ринок реалізації аграрної продукції.
2. Розміщенням у межах двох природних зон (мішаних лісів та лісостепу), що істотно впливає як на спеціалізацію сільського господарства, так і на ефективність його функціонування.
3. Високим рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. Регіон є лідером у країні за розвитком аграрної сфери. Так, у 2012 р. частка валової продукції сільського господарства склала 20,6 % рівня країни в цілому. Київське Придніпров'я виділяється як потужний виробник кукурудзи (32,7 % загального виробництва в країні), ріпаку (28,3 %), картоплі (23,5 %), цукрових буряків (20,3 %), пшениці (17 %), овочів (14 %), м'яса (28,7 %), молока (18,9 %), тут знаходиться 18 % поголів'я ВРХ та 28,7 % птиці.
4. Київське Придніпров'я має зручне економіко-географічне положення, різноманітний природно-ресурсний потенціал, вирізняється значною

диференціацією структури і територіальної організації господарства, зосереджує великий трудовий та виробничо-технічний потенціал.

З огляду на це Київське Придніпров'я може розглядатися як своєрідний модельний регіон України для дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері.

Дослідження перебігу та особливостей процесів трансформації в аграрній сфері регіону є неможливим без глибокого аналізу сукупності чинників, які їх зумовлюють. Вони тісно взаємопов'язані між собою, що часто породжує мультиплікативний ефект – зміни одного з чинників спричиняють зміни інших. Серед сукупності чинників, що визначають трансформаційні процеси в аграрній сфері Київського Придніпров'я, найбільший вплив мають природні, економічні, демографічні, екологічні, суспільно-політичні чинники. Разом з тим варто зауважити, що всі чинники в деяких випадках можуть виступати і наслідками трансформаційних процесів аграрної сфери.

Природні чинники відіграють чи не найважливішу роль у розвитку аграрної сфери регіону, адже рельєф території, її агрокліматичні, земельні ресурси визначають, у більшості випадків, сільськогосподарську спеціалізацію, продуктивність земель, які використовуються у сільськогосподарській діяльності.

В орографічному відношенні Київське Придніпров'я має вигляд хвилястої рівнини із загальним нахилом до центру. Тут сходяться три великі орографічні одиниці – Поліська і Придніпровська низовини та Придніпровська височина. Південно-західна частина регіону лежить на Волинсько-Подільській височині. Рівнинний рельєф території сприяє розвитку сільського господарства.

Регіон має сприятливі *агрокліматичні ресурси* для розвитку сільськогосподарського виробництва. Його територія розташована в зоні західного перенесення повітряних мас. Клімат – помірно-континентальний з достатньою кількістю опадів, теплим літом і порівняно м'якою зимою.

Середня температура січня становить -6°C , а липня – $+17-19^{\circ}\text{C}$. Безморозний період триває 150 – 170 днів, щороку випадає 500–600 мм опадів.

Київське Придніпров'я достатньо забезпечене *водними ресурсами*, що представлені поверхневими та підземними водами. Найбільше забезпечені Житомирська та Чернігівська області, які характеризуються густою гідрографічною мережею.

За *агрокліматичним районуванням* Київське Придніпров'я розташовується у двох зонах: вологій помірно теплій та недостатньо вологій теплій. Перша зона займає майже всю територію Житомирської області, північні частини Київської і Чернігівської областей, а друга – Черкаську область і південні частини Київської і Чернігівської областей. Їх межа проходить приблизно по кордону Полісся – Лісостеп [63].

Ґрунти в межах регіону досить різноманітні за механічним складом та фізико-хімічними властивостями, однак переважають дерново-підзолисті, сірі лісові ґрунти та чорноземи. У поліській частині поширені дерново-підзолисті ґрунти, а в долинах річок – лучно-болотяні. Дерново-підзолисті ґрунти характеризуються низькою родючістю, тому вони потребують поліпшення: підвищення вологості, збагачення на поживні елементи і ліквідації кислотності. Лучні та болотяні часто перезволожені, тому в більшості випадків, використовуються під пасовища і сіножаті. У лісостеповій частині регіону переважають чорноземи, які мають високу природну родючість та придатні для вирощування основних сільськогосподарських культур. Ці ґрунти використовуються найбільш інтенсивно. На сході лісостепової зони поширені сірі лісові ґрунти, які, за правильної агротехніки є придатними для вирощування різних сільськогосподарських культур. У долинах річок обох природних зон – лучні та болотяні.

Київське Придніпров'я багате на *земельні ресурси*. У їх структурі переважають сільськогосподарські угіддя, частка яких становить 60,7 % від площі території (табл. 2.1). Найбільшу частку сільськогосподарські угіддя

мають у Черкаській (69,4 %) та Чернігівській (64,9 %) областях. У Київській області частка сільськогосподарських угідь становить 57,6 %. У Житомирському регіоні цей показник складає 50,9 %, що визначається вищою лісистістю та заболоченістю його території. Щодо частки ріллі у структурі сільськогосподарських угідь, то найбільша розораність території спостерігається в Черкаській (87,6 %) та Київській (81,3 %) областях, де більш сприятливі ґрунтово-кліматичні умови. Натомість Чернігівська та Житомирська області вирізняються вищою часткою сіножатей і пасовищ.

Таблиця 2.1

Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь, 2012 р.

Регіон	Загальна земельна площа, тис. га	Сільськогосподарські угіддя, %	У тому числі:		
			рілля	сіножаті	пасовища
Чернігівська	3190,3	64,9	68,2	14,9	13,7
Київська	2895,7	57,6	81,3	7,0	8,1
Житомирська	2982,7	50,8	72,5	8,4	12,4
Черкаська	2091,6	69,4	87,6	4,5	5,4
Київське Придніпров'я	11160,3	60,7	77,4	8,7	9,9
<i>Україна</i>	<i>60354,9</i>	<i>68,8</i>	<i>78,3</i>	<i>5,8</i>	<i>13,1</i>

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

Основним показником, що характеризує якість земельних ресурсів загалом та ґрунтового покриву зокрема, є *бонітет*. Бонітування ґрунтів (від лат. *boni* – доброякісність) – порівняльна оцінка якості ґрунтів за їх родючістю щодо конкретних сільськогосподарських культур або груп біологічно близьких культур за однакових рівнів агротехніки, інтенсивності землеробства, а також природно-кліматичних умов [39, 58]. Для аналізу рівня родючості (бонітету) ґрунтів Київського Придніпров'я була використана карта з Національного атласу України [135], адаптована під наше дослідження (рис. 2.1).

Загалом спостерігається відчутна різниця рівня родючості між Поліссям та Лісостепом. Ґрунти Полісся характеризуються низькою

родючістю (бонітет до 30 балів), а лісостепової зони – високою (бонітет від 30 до 60 балів). Якщо розглянути рівень родючості по областях, то найвищою родючістю ґрунтів в регіоні відзначається Черкаська область, яка повністю розміщена в лісостеповій зоні, де середній бал бонітету становить 55 балів. Найменша родючість у Житомирській області – 27 балів, яка майже повністю розміщується на Поліссі.

Рис. 2.1 Родючість ґрунтів Київського Придніпров'я (складено за [135])

Спеціалізація, розміщення та розвиток сільськогосподарського виробництва значною мірою зумовлюються територіальними відмінностями агрокліматичних умов території, особливо в період трансформаційних процесів в аграрній сфері, коли основним мотивом діяльності є рентабельність виробництва. Агрокліматичні відмінності зумовлюють зростання виробництва на одній території та його занепад на іншій. Вплив природних чинників трансформації аграрної сфери в Київському Придніпров'ї, на нашу думку, є першопричиною посилення поляризації аграрного виробництва. Порівнявши показники сільськогосподарського виробництва з природними умовами регіону, можна зробити висновок про те, що сільськогосподарське виробництво все більше концентрується на територіях із кращими ґрунтово-кліматичними умовами, зокрема у південній (лісостеповій) частині.

За радянських часів аграрні господарства північної частини Київського Придніпров'я отримували державні дотації, які компенсували недоліки природної ренти. В умовах ринкової економічної системи держава припинила дотування аграрної сфери, що спричинило скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, призвело до занепаду тих галузей рослинництва і тваринництва, які відігравали провідну роль у сільському господарстві північних районів регіону.

У процесі трансформації аграрної сфери Київського Придніпров'я питанням антропогенного навантаження на природне середовище, зокрема ґрунти, не було приділено належної уваги. За відсутності державного контролю за дотримання вимог ведення сільськогосподарської діяльності посилювалися деструктивні процеси в аграрній сфері. Це спричинило, зокрема, масштабну деградацію основного агровиробничого ресурсу – ґрунтів, стан яких офіційно оцінюється як близький до критичного [184].

Значення **екологічного чинника** набуває все більшого значення. Трансформаційні процеси в аграрній сфері зумовили фактично зміну землегосподарювання. У погоні за прибутками сільськогосподарські

підприємства, особливо агрохолдинги, почали вирощувати високоприбуткові культури, які здебільшого є ґрунтовиснажливими.

Так, у Київському Придніпров'ї значно збільшилися посівні площі пшениці, кукурудзи, соняшнику, ріпаку, сої, які за відсутності сівозмін є дуже ґрунтовиснажливими. Водночас значного скорочення зазнали посівні площі під зернобобовими, кормовими культурами, які є гарними попередниками при раціонально організованій сівозміні.

Значного поширення в регіоні набуло монокультурне виробництво – вирощується одна і та ж культура без дотримання сівозмін (наприклад соняшник, кукурудза чи ріпак). Це, у свою чергу, призводить до зменшення врожайності, виснаження ґрунтів, зменшення вмісту гумусу, ерозії тощо.

Ґрунтовиснажливий спосіб ведення сільськогосподарської діяльності, який характеризується зменшенням родючості ґрунтів, недотриманням сівозмін, збільшенням унесення пестицидів, ерозії, призводить до подальшої деградації ґрунтів та має значний вплив на ефективність сільськогосподарської діяльності.

Серйозної шкоди аграрній сфері Київського Придніпров'я завдала катастрофа на Чорнобильській АЕС. Унаслідок радіоактивного забруднення великі площі сільськогосподарських угідь виведено з активного користування, і вони ще довгий час залишатимуться поза сферою господарського обігу.

Серед основних чинників, які визначають особливості трансформаційних процесів в аграрній сфері, провідну роль відіграють **економічні чинники**. Перехід України від планово-регламентованої до ринкової системи господарювання спричинив зміну всієї економічної системи країни. За таких умов одна система (планово-регламентована) була фактично зруйнована, а інша (ринкова) тільки почала зароджуватися. Перехід на засади ринкової економіки мав безпосередній вплив і на аграрну сферу. Він характеризувався її розбалансуванням, руйнацією господарських

зв'язків, падіннями обсягів виробництва тощо. Таким чином, в основі економічних чинників лежить зміна економічної системи країни.

Унаслідок зростання відкритості та міжнародної інтеграції економіки на неї значно більший вплив почали справляти *циклічність та стадійність економічного розвитку* як загальні закономірності економічного процесу та сучасних світових тенденцій. Циклічність економічного розвитку як чинник, що визначає особливості трансформаційних процесів, базується на тому, що економіка загалом та аграрна сфера зокрема рухаються по спіралі від однієї макроекономічної рівноваги до іншої. Кожен економічний цикл, а відповідно й економіка регіону чи країни, проходять певні стадії: спад, рецесія, поживлення, піднесення. На сьогодні економіка України включена у глобальний циклічний процес, а її розвиток перебуває під його впливом.

Характерним проявом сучасних світогосподарських процесів також є *глобалізація*. Зважаючи на сутність та зміст процесів глобалізації, очевидно, що їх вплив є невідворотним для будь-яких територій, вони проникають в усі сфери життєдіяльності. Аграрна сфера знаходиться під безпосереднім впливом глобалізації і включена до глобального відтворювального циклу, адже продукція сільського господарства – вагома складова міжнародної торгівлі. Ознакою глобалізації є активний розвиток транснаціональних корпорацій, які на сьогодні досить широко представлені в аграрному виробництві та мають значний вплив на розвиток території. Глобалізація висуває нові вимоги до організації аграрного виробництва, умов життєдіяльності населення, тобто спонукає до пошуку нових напрямів розвитку.

У сучасних умовах *інноваційний розвиток* також розглядається як один з основних напрямів розвитку економіки. Інновації забезпечують поступальний розвиток певної території, господарства та забезпечують їх конкурентоспроможність.

Одним з головних економічних чинників, які визначають особливості трансформаційних процесів в аграрній сфері, є *ринкова кон'юнктура*. За

загальноприйнятим тлумаченням, термін “кон’юнктура ринку” – це конкретна економічна ситуація, що складається на певному ринку на цей період часу [48]. Ринкова кон’юнктура характеризується співвідношенням між наявними на ринку товарами, послугами та потребою у них. Якщо попит перевищує виробництво, створюються стимули для розвитку виробництва. У протилежному випадку з’являється необхідність у скороченні виробництва. Від неї прямо залежать обсяги та спеціалізація виробництва, ціноутворення тощо. Стійкий попит на сільськогосподарську продукцію на внутрішніх та міжнародних ринках спричиняє підвищення рівня її виробництва. Так, високий попит на пшеницю, кукурудзу, соняшник, сою та ріпак спричинили вагоме збільшення рівня їх спеціалізації та виробництва. Низький попит на виробництво кормових, цукрових буряків, льону, навпаки, значною мірою зумовив зменшення їх виробництва.

Зокрема, високий попит на світовому ринку на зернові культури впродовж 1985 – 2015 рр. зумовив зростання їх виробництва (рис. 2.2).

Дуже тісний взаємозв’язок з кон’юнктурою ринку мають *ціноутворення та рентабельність* виробництва. Певний рівень ціни, який забезпечує відшкодування витрат та отримання прибутку – рентабельності, є одним з визначальних елементів доцільності виробництва певного виду продукції. Так, унаслідок високої затратності та низької прибутковості тваринництва рівень виробництва цієї продукції значно знизився.

Рис. 2.2 Динаміка світового виробництва пшениці та кукурудзи

(складено за [204])

Інвестиційна діяльність також є одним із ключових економічних чинників трансформаційних процесів аграрної сфери. Обсяги інвестицій значною мірою впливають на сільськогосподарську діяльність регіону. Вони допомагають вирішити завдання техніко-технологічного оновлення, збільшення обсягів та ефективності виробництва і загалом поліпшення соціальної ситуації в аграрній сфері.

За обсягами інвестицій Київське Придніпров'я є одним з лідерів в Україні, на нього припадає близько 20 % капіталовкладень у сільське господарство країни. Частка сільського господарства в структурі капітальних інвестицій, що надійшли в економіку регіону, склала 13,2 % і є вдвічі більшою від середньоукраїнського показника. Найбільша вона у Чернігівській та Черкаській областях – 34,2 % та 27,6 % відповідно.

За обсягами іноземних інвестицій регіон також посідає провідне місце в країні. Так, частка прямих іноземних інвестицій (ПІІ), що надійшли в сільське господарство регіону, у 5 разів вища, ніж в середньому по Україні. Найвищі показники має Київська та Черкаська області (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Інвестиції в сільське господарство Київського Придніпров'я, 2012 р.

Область	Капітальні інвестиції в сільське господарство			Прямі іноземні інвестиції в сільське господарство		
	Усього, млн. грн.	Частка від інвестицій в економіку, %	У розрахунку, на 1 га угідь, грн.	Усього, млн. грн.	Частка від інвестицій в економіку, %	У розрахунку, на 1 га угідь, грн.
Житомирська	497	17,2	328,9	17,3	4,8	11,4
Київська	1456	7,1	872,4	128,6	6,7	77,1
Черкаська	1042	27,6	718,1	27,1	9,5	18,7
Чернігівська	937	34,2	453,1	5,1	5,1	2,5
Київське Придніпров'я	3932	13,2	586,9	178,1	6,6	26,6
<i>Україна</i>	<i>19059</i>	<i>7,1</i>	<i>458,9</i>	<i>839,3</i>	<i>1,4</i>	<i>20,2</i>

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

Високу інвестиційну привабливість Київського Придніпров'я формує наявність столиці та великих міст як потужного ринку збуту й зосередження переробних підприємств, значна концентрація сільськогосподарського

виробництва, порівняно високий рівень розвитку транспортної, соціальної інфраструктури.

У ринкових умовах серед економічних чинників важливе значення має розвиток *об'єктів ринкової інфраструктури*, які забезпечують включення аграрної продукції в ринкову сферу та доведення її до споживачів. До об'єктів ринкової інфраструктури належать мережа банківських та фінансово-кредитних установ, біржових центрів та аукціонів, аудиторських компаній, торгових та посередницьких організацій, система оподаткування суб'єктів господарської діяльності.

Дія економічних чинників виражається особливостями структури економіки, законодавчої бази, рівнем корумпованості економіки тощо. Їх реалізація здійснюється через державну політику, яка виявляється у законах і програмах розвитку та функціонування сільського господарства країни й окремих регіонів.

Серед економічних чинників важливе місце займає також *переробна ланка АПК*, яка є одним з головних стимулюючих факторів функціонування та розвитку аграрної сфери. Вплив її на сільськогосподарське виробництво дуже значний, адже близько половини сільськогосподарської продукції використовується переробними підприємствами в якості сировини. Разом з тим сільськогосподарське виробництво формує сировинну базу, значною мірою зумовлює рівень розвитку, структуру та спеціалізацію, розміщення та концентрацію переробної ланки агропромислового комплексу.

Переробна ланка АПК об'єднує харчову, деякі ланки легкої промисловості та перероблення сільськогосподарської продукції. Частка її в обсязі реалізованої промислової продукції Київського Придніпров'я становить 38,5 %, що більш ніж у два рази перевищує середній показник по країні (18 %).

Нині регіон займає провідні позиції в Україні з виробництва основних видів продуктів харчування (рис 2.3). Зокрема, у 2012 р. тут вироблено 15 % борошна, 21 % вершкового масла, 24 % хліба і хлібобулочних виробів, 24 %

макаронних виробів, 25 % кисломолочних продуктів, 26 % обробленого молока, 27 % сирних жирів, 41 % солодового пива, 51 % м'яса птиці загального обсягу виробництва в країні. Отже, переробна ланка АПК має визначальне значення в економіці регіону. Такого розвитку вона набула завдяки розвиненому багатогалузевому сільськогосподарському виробництву, наявності потужного ринку збуту, високій інвестиційній привабливості.

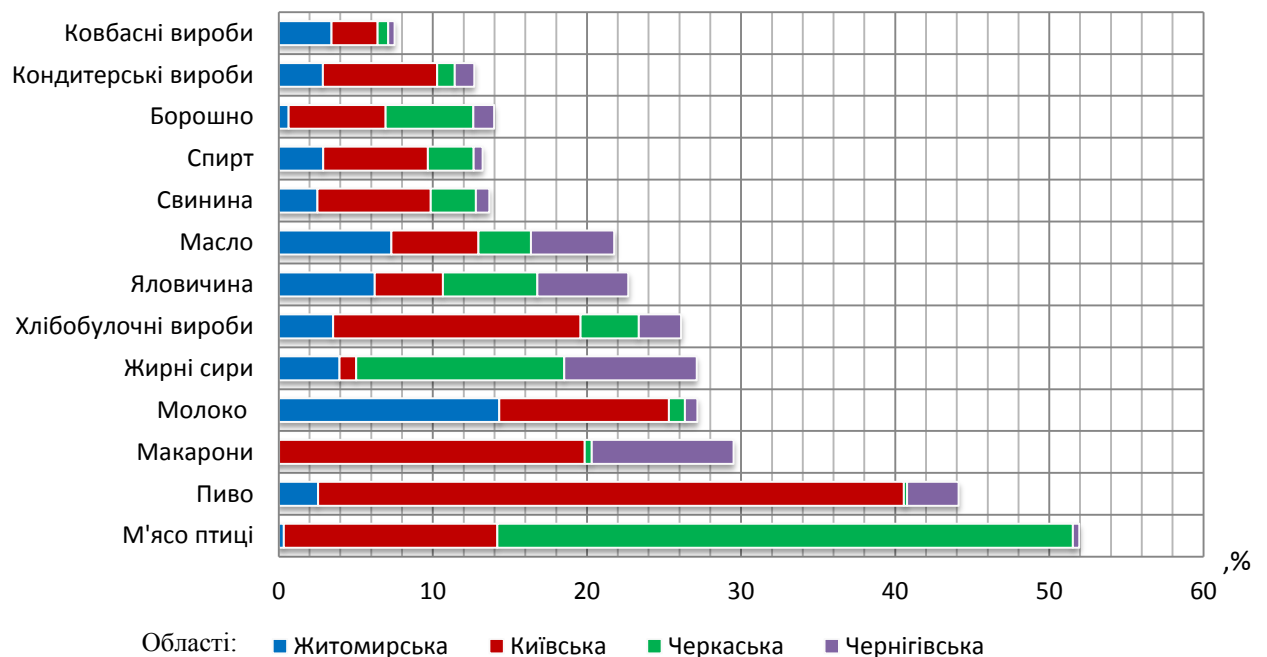

Рис. 2.3 Частка Київського Придніпров'я у виробництві деяких видів продукції переробної ланки АПК України

Вплив переробної ланки АПК на трансформаційні процеси в аграрній сфері найдоцільніше розглянути через призму перетворень, які сталися в цукровій, льонопереробній, борошномельній, спиртовій, м'ясопереробній та молочній галузях. Підприємства цих галузей найбільш тісно пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, в частині використання його в якості сировинної бази та є провідними в харчовій і переробній промисловості Київського Придніпров'я. Упродовж 1990 – 2012 рр. у регіоні відбулися значні зміни у структурі виробництва продукції переробної ланки АПК. Тенденції її розвитку відображені на рисунку 2.4.

Протягом досліджуваного періоду знизилося виробництво одних продуктів та зросло інших. Наприклад, виробництво борошна зменшилося на 68 %, цукру – на 65 %, м'яса – на 22 %, натомість зросло виробництво сирів жирних – на 62 % та соняшникової олії – у 20 разів. Зміни в переробній ланці, як і в аграрній сфері, пояснюються, перш за все, переходом до ринкової системи господарювання, в основі якої лежить приватна власність, рентабельність виробництва та максимізація доходів, залежність від кон'юнктури ринку. Кон'юнктура світового та внутрішнього ринків визначає попит та пропозицію, що впливає на зміни у виробництві певного виду продукції.

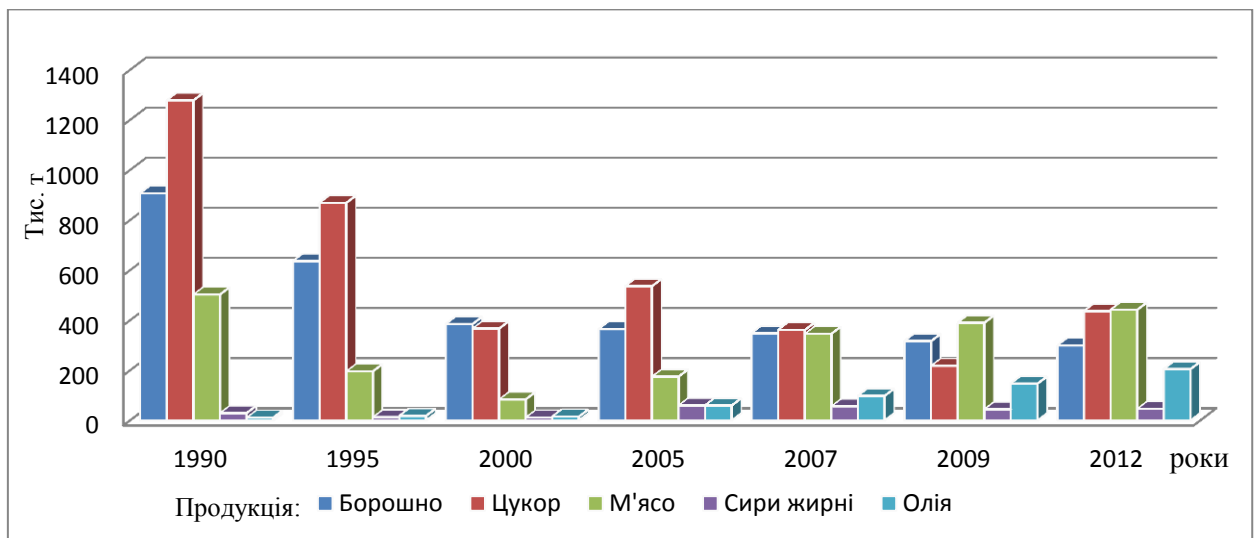

Рис. 2.4 Динаміка виробництва деяких видів продукції переробної ланки АПК (складено автором за [160, 161, 164, 165])

Детальніше розглянемо галузі переробної ланки АПК, які найбільше пов'язані із сільськогосподарським виробництвом. Так, цукрова промисловість, яка була однією з основних галузей спеціалізації Київського Придніпров'я (25 % виробництва цукру від загального виробництва в країні), упродовж досліджуваного періоду знаходиться в кризовому стані. У 1990 р. на території регіону працювало 52 з 192 цукрових заводів України. У період 1990–2015 рр. виробництво цукру почало стрімко зменшуватися і скоротилося аж у 3 рази, особливо в Київській та Черкаській областях, де була зосереджена найбільша кількість цукрових заводів (рис. 2.5).

Рис. 2.5 Цукрові заводи Київського Придніпров'я
1990 – 2015 рр.

Сталося це, перш за все, внаслідок недосконалості системи управління галуззю, втрати ринків збуту та конкуренції з боку виробників цукру із цукрової тростини, собівартість якого значно менша. Це, у свою чергу, призвело до банкрутства та закриття значної кількості цукрових заводів. Таким чином, у 2015 р. в регіоні залишилося працювати тільки 11 заводів. Особливо виділяється Черкаська область, де з 23 заводів наразі функціонує лише три – Пальмірський, Жашківський та Селищанський.

Кризові процеси на переробних підприємствах вплинули безпосередньо на виробництво цукрових буряків, динаміка якого має схожі тенденції з виробництвом цукру. Сільськогосподарські підприємства, які займалися вирощуванням цукрових буряків, збували їх в основному переробним підприємствам – цукровим заводам. У зв'язку з відсутністю попиту на цукор та збитковість виробництва цукрові заводи перестали закуповувати сировину. Зважаючи на малотранспортабельність та затратність вирощування цукрових буряків, сільськогосподарська галузь буряківництва теж занепадає.

Серед галузей переробної промисловості, яка вважається традиційною для північної частини Київського Придніпров'я, є льонарство. У кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ століття в Поліських районах Київського Придніпров'я було сформовано спеціалізовану зону з виробництва та переробки льону. Цей регіон був одним з найбільших світових виробників та експортерів льоноволокна (близько 7 % світового виробництва) [97]. На території регіону була зосереджена половина всіх льонопереробних підприємств країни – 23, з них 12 заводів у Житомирській, 10 – в Чернігівській, та 1 – у Київській областях (рис. 2.6). Унаслідок кризових процесів, як в економіці країни, так і в галузі зокрема, кількість переробних підприємств зменшилася до 9, хоча й вони працюють не на повну потужність, тобто переробна галузь опинилася в стані занепаду. Крім того, зупинився Житомирський текстильний льонокомбінат, що зменшило внутрішній попит на волокно. Закриття льонозаводів призвело і до скорочення виробництва сировини, тобто до занепаду виробництва льону-довгунцю – сировини для переробних підприємств. Так, за досліджуваний період виробництво льону скоротилося на 98 %.

Рис. 2.6 Первинна переробка луб'яних культур 1990 – 2015 рр.

У Київському Придніпров'ї розвивалося також коноплярство. На території регіону функціонували Золотоніський та Іркліївський коноплезаводи (Черкаська область). Проте нині вони не функціонують, внаслідок чого ця культура взагалі не вирощується сільськогосподарськими виробниками регіону.

До причин занепаду зазначених галузей можна віднести несприятливу кон'юнктуру ринків, низький рівень технічної оснащеності підприємств, відсутність модернізації, високу трудо- та капіталоемність, відсутність ефективної державної підтримки, а відтак низький рівень конкурентоздатності.

Важливою галуззю переробної промисловості Київського Придніпров'я є спиртова промисловість. У регіоні виробляється 13 % спирту загального виробництва в державі та діє 15 спиртозаводів (рис. 2.7). Оскільки виробництво спирту зорієнтовано на сировину, воно має значний вплив на сільськогосподарське виробництво. Сировинною базою для спиртової промисловості є м'яса, зерно, картопля. Упродовж 1990 – 2012 рр. спиртова промисловість відзначається відносно стабільним розвитком, що пояснюється попитом на вихідну продукцію та порівняно високою прибутковістю, хоча виробництво спирту дещо менше рівня 1990 року.

Зміна спеціалізації та масштабів виробництва продукції тваринництва істотно вплинула на діяльність м'ясопереробної промисловості, яка відіграє значну роль в економіці Київського Придніпров'я. Тут виробляється значна частина м'ясної продукції країни: 14 % свинини, 22 % яловичини, 51 % м'яса птиці. Упродовж 1990 – 2012 рр. галузь зазнала суттєвих змін: відбулося загальне зменшення виробництва (на 13 %) та зміна у його внутрішній структурі. Із 23 м'ясокомбінатів, які функціонували в 1990 р., нині працює 19, зменшилося виробництво яловичини та свинини, натомість зросло виробництво м'яса птиці. Останнім часом регіон є найбільшим виробником м'яса птиці. Тут збудовано ряд птахокомбінатів, які виробляють половину від загальнодержавного показника продукції. Зокрема, «Миронівський хлібопродукт» та «Агромарс» виробляють близько 60 % м'яса птиці регіону. Підприємства м'ясопереробної промисловості як сировину використовують продукцію тваринницької галузі сільського господарства, що безпосередньо впливає на обсяги сільськогосподарського виробництва.

Важливою галуззю переробної промисловості, що має значний вплив на аграрну сферу регіону, є виробництво молочної продукції. Ці підприємства зорієнтовані як на сировинні ресурси, так і на споживача. Вони розміщуються майже у всіх районах регіону. Слід зазначити, що виробництво молочної продукції в Київському Придніпров'ї постійно скорочується. У 2012 р., порівняно з 1990 р., виробництво молока

зменшилося на 57 %, вершкового масла – на 80 %. Закрилася значна кількість молокопереробних підприємств, які були розміщені у кожному адміністративному районі. Унаслідок недосконалості регулювання взаємовідносин між господарствами, що виробляють молоко, і підприємствами, що його переробляють, використання застарілого обладнання, та у зв'язку з кризовими процесами в молокопереробній галузі регіону загалом постійно зменшується виробництво молока сільськогосподарськими підприємствами.

Рис. 2.7 Підприємства харчової промисловості Київського Придніпров'я, 2015 р.

Значного розвитку в Київському Придніпров'ї набула борошномельна промисловість, де діє 17 великих підприємств та виробляється близько 14 % борошна країни (рис. 2.7). Проте впродовж 1990 – 2012 рр. виробництво борошна в регіоні скоротилося на 68 %, значно зменшилися потужності переробних підприємств, хоча кількість їх фактично не змінилася за цей період. Зазначена галузь має менший вплив на сільське господарство, оскільки зернові культури експортуються переважно в якості сировини, тобто без переробки, тому вони меншою мірою залежать від переробної ланки АПК. Підтверджується це тим, що виробництво зернових культур за період, що досліджується, навпаки зросло. Схожа ситуація спостерігається і в комбікормовій промисловості.

Аграрна сфера та переробна ланка АПК тісно взаємопов'язані і чинять взаємовплив одна на одну. Переробна ланка АПК спричиняє зміни структури та спеціалізації аграрної сфери. Найбільший вплив мають ті галузі переробної промисловості, які орієнтуються на сировину та малотранспортабельну продукцію (цукрова, спиртова, льонопереробна, м'ясопереробна та молокопереробна). Менш відчутний вплив мають борошномельна, хлібопекарська, кондитерська, консервна галузі. Переробна ланка АПК може бути не тільки чинником розвитку і змін в аграрній сфері, а й їх наслідком. Так, зміна рівня сільськогосподарського виробництва значно впливає на потужності переробних підприємств. Це дві взаємопов'язані ланки господарства, де зміни у функціонуванні однієї призводять до змін в іншій.

Економічні чинники, безперечно, є одними з ключових у визначенні особливостей трансформації аграрної сфери регіону. Вони спричинили системні зміни не тільки аграрної сфери, а й усього господарства країни.

Важливим чинником трансформації аграрної сфери є, без сумніву, **демографічна ситуація**. Це не підлягає сумніву, оскільки населення виконує ряд надважливих соціально-економічних функцій – забезпечення продовольчої безпеки, соціальний контроль над територією, відтворення

нації. Більш детального розгляду демографічна ситуація потребує на сільських територіях регіону, де аграрна сфера є головним видом діяльності та прикладання праці. Основними показниками, які характеризують демографічну ситуацію сільських територій регіону, є чисельність сільського населення, природний та міграційний рух, його статево-вікова структура, фізичне здоров'я селян. Населення сільської місцевості завжди було і є природною основою трудового потенціалу аграрної сфери економіки.

Загальна кількість населення Київського Придніпров'я станом на 1 січня 2013 р. становила 5337,6 тис. осіб (без населення м. Києва), у тому числі міського – 3205,3 тис. осіб (60 %), сільського – 2132,1 тис. осіб (40 %) (табл. 2.3). Частка регіону в загальній чисельності населення України складає 11,8 % (міське – 10,2 %, сільське – 15,1 %) (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Зміна чисельності населення Київського Придніпров'я 1989-2013 рр.

Регіони	Загальна кількість, тис. осіб			Міське населення, тис. осіб			Сільське населення, тис. осіб		
	1989 р.	2013 р.	Зміни 1989- 2012,%	1989 р.	2013 р.	Зміни 1989- 2012,%	1989 р.	2013 р.	Зміни 1989- 2012,%
Чернігівська	1415,9	1077,8	-23,8	756,1	684,7	-9,4	659,8	393,1	-40,3
Київська	1940	1722,0	-11,2	1041,1	1064,8	2,3	898,9	657,2	-26,8
Житомирська	1545,4	1268,9	-17,9	818,9	740,7	-9,4	726,5	528,2	-27,2
Черкаська	1531,5	1268,9	-17,1	809,0	715,3	-11,5	722,5	553,6	-23,4
Київське Придніпров'я	6432,8	5337,6	-17,01	3425,1	3205,3	-6,4	3007,7	2132,1	-29,1

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

Протягом досліджуваного періоду чисельність населення Київського Придніпров'я має тенденцію до зниження. Так, порівняно з 1989 р., вона скоротилася на 17 %, міського – на 6,4 %, сільського – на 29,1%. Найгірша ситуація спостерігається в Чернігівській області, де загальна чисельність населення за цей період скоротилася на 23,8 %, а сільського – на 40,3 %, в Черкаській та Житомирській областях скорочення сільського населення сягнуло – 23,4 % та 27,2 % відповідно. У Київській області, за рахунок

збільшення кількості міського населення, загальна чисельність населення скоротилася меншою мірою, але ситуація з сільським населенням, приблизно така, як і в інших областях регіону.

Яскравою ілюстрацією демографічної ситуації в сільській місцевості Київського Придніпров'я є показники природного руху населення. Коефіцієнт народжуваності у 2012 р. знаходився на рівні близькому до загальнодержавного – 10,8 ‰. Найбільший він у Житомирській та Київській областях – 12,5 та 11,9 ‰ відповідно. У Черкаській області цей показник становить 10 ‰, а в Чернігівській області – лише 9,1 ‰ і є одним з найнижчих в Україні (табл. 2.4).

Як видно з таблиці, упродовж досліджуваного періоду показник народжуваності постійно зменшувався і у 2000 р. досягнув свого мінімального значення – 7,9 ‰. Починаючи з 2000 р., народжуваність поступово зростала, зрівнявшись у 2012 р. з рівнем 1990 р., що пояснюється демографічною політикою та покращенням економічної ситуації в державі.

Таблиця 2.4

**Народжуваність і смертність сільського населення Київського
Придніпров'я, ‰**

Область		Роки						
		1990	1995	2000	2005	2007	2009	2012
Народжуваність	Київська	11	9,2	7,5	8,5	10,1	11,6	11,9
	Чернігівська	8,4	7,4	6,8	7,1	7,5	8,4	9,1
	Житомирська	11,4	11,1	9,3	9,3	10,7	11,5	12,5
	Черкаська	10,5	9,7	8,0	7,2	8,4	9,4	10
	Київське Придніпров'я	10,3	9,4	7,9	8,0	9,2	10,2	10,8
	<i>Україна</i>	<i>12,7</i>	<i>11,1</i>	<i>9,2</i>	<i>9,4</i>	<i>10,7</i>	<i>11,9</i>	<i>12,6</i>
Смертність	Київська	18,1	22,6	22,7	25	24,7	23	21,6
	Чернігівська	20,3	26	27,3	28,4	30,7	28,9	27,2
	Житомирська	17,4	21	20,9	23,7	23,9	22,1	20,8
	Черкаська	19,3	23,0	22,3	24,1	23,3	21,5	20,2
	Київське Придніпров'я	18,8	23,2	23,3	25,3	25,7	23,9	22,4
	<i>Україна</i>	<i>16,1</i>	<i>19,1</i>	<i>18,8</i>	<i>20,5</i>	<i>20,1</i>	<i>18,9</i>	<i>17,7</i>

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

Якщо показник народжуваності у Київському Придніпров'ї відповідає середнім для країни значенням, то показник смертності, особливо сільського населення, є набагато вищим. У цілому по району він становить 22,4 ‰, досягаючи максимального значення у Чернігівській області – 27,2 ‰ (найвищий рівень смертності по країні в цілому). З 1990 до 2007 рр. спостерігалось стрімке підвищення рівня смертності, після цього намітилася певна позитивна динаміка, але станом на 2012 р. його величина є вищою за рівень 1990 року.

Високі показники смертності обумовлюють низькі показники природного приросту (скорочення) населення (табл. 2.5). Загалом у регіоні у 2012 р. коефіцієнт природного приросту мав від'ємне значення і становив 11,6 ‰. Упродовж досліджуваного періоду він знижувався і досяг мінімального значення у 2005 р. -17,4 ‰. Найгірша ситуація в Чернігівській області, де природне скорочення населення майже вдвічі вище, ніж в інших областях регіону.

Таблиця 2.5

Коефіцієнт природного приросту сільського населення Київського Придніпров'я, ‰

Область, регіон	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2007	2009	2012
Київська	-7,1	-13,3	-15,2	-16,5	-14,6	-11,4	-9,7
Чернігівська	-11,9	-18,6	-20,5	-21,1	-23,2	-20,5	-18,1
Житомирська	-6	-9,9	-11,6	-15	-13,2	-10,6	-8,3
Черкаська	-7,9	-13,3	-14,3	-16,9	-14,9	-12,1	-10,2
Київське Придніпров'я	-8,2	-13,8	-15,4	-17,4	-16,5	-13,7	-11,6
Україна	-3,4	-8,0	-9,6	-11,1	-9,4	-7,0	-5,1

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

Зростання показника смертності значною мірою пояснюється старінням населення. На тлі загального зменшення чисельності населення зростає кількість осіб, які досягли віку старшого за працездатний. З таблиці 2.6 видно, що в усіх областях частка населення у віці молодшому за

працездатний, майже вдвічі менша за частку населення у віці старшому за працездатний. Це свідчить про те, що відбувається старіння сільського населення, в результаті чого зменшується і виробництво сільськогосподарської продукції господарствами населення. Значним є й демографічне навантаження на працездатне населення, що посилює економічні і соціальні проблеми, пов'язані із соціальним забезпеченням непрацездатної частини населення.

Природне скорочення сільського населення доповнюється також міграційним рухом, хоча сумарне сальдо міграції в регіоні загалом дорівнює нулю. Значні диспропорції в рівні доходів населення змушують мігрувати до більш благополучних територіальних утворень, особливо до столиці. Із сільських територій мігрує населення переважно працездатного віку, що ще більше посилює економічні, соціальні, демографічні проблеми села.

Таблиця 2.6

Розподіл сільського населення за віковими групами, 2012 р.

Регіони	Із загальної кількості населення у віці, %		
	Молодшому за працездатний	Працездатному	Старшому за працездатний
Чернігівська	12,2	60,1	27,6
Київська	14,4	64,6	21,0
Житомирська	16,2	63,2	20,6
Черкаська	13,6	64,3	22,1
Київське Придніпров'я	14,1	63,0	22,8

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

Отже, Київське Придніпров'я, особливо його сільські території, знаходиться в зоні демографічної кризи. Регіон охопила природна депопуляція, що дуже негативно впливає на розвиток аграрної сфери, адже втрачається трудовий потенціал, території обезлюднюються, у результаті чого в найбільш кризових (депресивних) районах зменшується сільськогосподарське виробництво.

Стан демографічної ситуації та трансформації в аграрній сфері Київського Придніпров'я взаємопов'язані. Прогресивний розвиток аграрної

сфери зумовлює кращу демографічну ситуацію, і навпаки відносно кращий стан демографічної ситуації, зумовлює розвиток аграрної сфери. Так, порівнявши демографічні показники з показниками сільськогосподарського виробництва, можна зробити висновок, що воно все більше концентрується в тих районах, де краща демографічна ситуація – у лісостепу та приміських районах регіону.

Серед чинників, які визначають особливості трансформаційних змін в аграрній сфері, **суспільно-політичні** є, безперечно, одними з найважливіших. Це пов'язано з тим, що початок трансформаційних змін співпав у часі з формуванням української державності, нової економічної системи та зміною всього суспільного ладу в країні загалом. Ядром і основою суспільно-політичних чинників трансформації аграрної сфери розглядається аграрна реформа.

На початку досліджуваного періоду Україна, як і інші держави, що утворилися після розпаду СРСР, знаходилася в процесі переходу від планової до ринкової системи господарювання. Ринкові перетворення й аграрна реформа були обумовлені тим, що стара радянська командно-адміністративна система господарювання виявилася неефективною, більшість підприємств дотувалися державою. Відбувалося заниження цін на сільськогосподарську продукцію, що призвело до збідніння села. Використовувалася застаріла техніка та технології виробництва, які значно відставали від аграрних технологій провідних країн світу. Унаслідок цих процесів знизилася ефективність сільськогосподарського виробництва. Варто зауважити, що кризові явища в аграрній сфері назрівали ще з другої половини 70-х років, хоча за рахунок державної підтримки не були помітними. З початком суспільних перетворень кризові процеси в аграрній сфері проявилися повністю.

Перед молодою державою постало багато завдань, які потребували вирішення. У зв'язку з цим реформи аграрної сфери назрівали, і їх здійснення було об'єктивною необхідністю. Планувалося реалізувати реформу за

допомогою стратегії лібералізації [22, с. 124]. Проте, всупереч сподіванням на швидке проведення реформування, аграрна реформа проходила досить тривалий час, а деякі її складові не вирішені і досі, їх реформування триває.

Під *аграрною реформою* ми розуміємо сукупність заходів спрямованих на перебудову земельних відносин, форм власності на землю та майно внаслідок переходу від адміністративно-планової до ринкової системи господарювання. О.М. Онищенко та В.В. Юрчишин виділяють такі основні складові аграрної реформи [110]: 1) здійснення земельної реформи; 2) реформування майнових відносин власності; 3) організаційно-правова реструктуризація великих недержавних і державних сільськогосподарських підприємств; 4) формування фермерських господарств.

У науковій літературі існують різні погляди щодо визначення етапів аграрної реформи. Так, Л. Бондар виділяє шість етапів [2], О. Могильний – чотири [92], Андрійчук – три [3] (табл.2.7).

Більшість дослідників виділяють два етапи аграрної реформи в Україні: перший – підготовчий – до грудня 1999 р. (час виходу Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»); другий – радикальний – з 1999 р. [1, 105, 111, 136].

Перший етап аграрної реформи розпочався після прийняття 18 грудня 1990 р. постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу», якою всі землі України оголошено з 15 березня 1991 р. об'єктом земельної реформи. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуукладної економіки, раціонального використання та охорони земель [128].

Таблиця 2.7

Етапи аграрної реформи України

Етапи	За авторами		
	Л.В. Бондарем	О.М. Могильним	В.Г. Андрійчуком
I	Деклараційний етап (1990-1994 рр.): проголошення на офіційному рівні курсу на ринкові перетворення. У цей час були прийняті законодавчі акти, які регулюють порядок зайняття підприємницькою діяльністю.	1991-1993 рр. Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу» усі землі України оголошено об'єктом земельної реформи. Було покладено початок демонополізації власності на землю, відроджується фермерський рух, лібералізація.	1990-2000 рр. Створення агроформувань нового типу, заснованих на приватній власності на землю і майно. перетворення колишніх колгоспів у КСП, а їх – у нові організаційні формування ринкового типу, які побудовані на засадах приватної власності.
II	Інфраструктурний етап (1995-1998 рр.): Початком його можна вважати дату прийняття Указу «Про заходи щодо реформування аграрних відносин», згідно з яким селянам надали право самостійно розпоряджатися вирощеною сільськогосподарською продукцією.	1994-1996 рр. Паювання земель, вихід Указу Президента щодо активізації земельної реформи. Члени КСП отримували сертифікати на право приватної власності на земельну частку (пай).	2000-2003 рр. Формування аграрного ринку. Видано Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку».
III	Концептуальний етап (1998-1999 рр.): Опрацьовуються концепції аграрної реформи. Затверджено, одну з перших комплексних концепцій аграрної реформи – «Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України на 1998-2000 роки»	1997-1999 рр. Надається можливість здавати в оренду спільну земельну ділянку кількох осіб. Посилення захисту прав власників паїв. Перехід сільського господарства із стану системної кризи у депресивний стан, який пов'язувався з непристосованістю до ринкових умов КСП.	2003 і дотепер. Фінансове оздоровлення аграрних підприємств і забезпечення економічної підтримки їх доходів. Прийняття нового Земельного кодексу, введення пільгового кредитування аграрних підприємств та інші заходи.
IV	Радикальний етап (1999-2001 рр.): колективні сільськогосподарські підприємства були реформовані і на їх базі створені нові суб'єкти.	1999 р. – донині. Зумовлений прийняттям грудневого Указу Президента України, який сприяв перетворенню КСП у ринкові структури. Було розроблено більш як 30 нормативно правових актів: проект Земельного кодексу, законопроекти щодо земельної частки, іпотеки, аграрного ринку.	
V	Закріплюючий етап (2001-2002 рр.): Закріплення позитивних результатів аграрної реформи.		
VI	Комплексний етап (з 2003 р.): Створення та реалізація програм розвитку сільського господарства 2003-2004, 2015, 2020 рр.		

Складено автором за джерелами [2,3,92]

Після видання указів Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10 листопада 1994 р.) та «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (8 серпня 1995 р.) було проведено розподіл земель колективних сільськогосподарських підприємств між його працівниками і пенсіонерами на земельні частки (паї) без виділення їх в натуральному виразі (на місцевості).

Під час першого етапу аграрної реформи також відбулися зміни в організаційній структурі аграрної сфери, зокрема в перетворенні відносин власності та форм господарювання. Колгоспи, радгоспи та інші державні сільськогосподарські підприємства реорганізовано у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Але, як слушно зазначають О.М. Онищенко та В.В. Юрчишин: «Здійснене в КСП паювання майна, на жаль, майже не змінило психологію селян та їх ставлення до «колгоспного» майна. Як і раніше розпайоване майно КСП розглядається більшістю селян як нічیه...це по суті формальний акт» [110, с. 9].

Отже, на першому етапі реформа носила в основному процедурний характер, обумовлений простим переоформленням документів. Реальних змін у відносинах власності і в організаційній структурі управління сільськогосподарських підприємств не відбулося. Правильним є твердження Т.О. Осташко: «Цей етап по суті став підготовчим до проведення масштабної структурної реформи в Україні, що розпочалася з грудня 1999 року» [111].

Другий етап аграрної реформи розпочався після виходу Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», яким було закладено фундамент приватної власності на землю, утворення нових за своїм змістом організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств. Відбулася дуже швидка і масова реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств у ринкові структури нового типу

(господарські товариства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, приватні підприємства з орендними відносинами, фермерські (селянські) господарства, інші господарські форми. В.Я. Мессель-Веселяк зазначає, що на цьому етапі по суті було створено три форми господарювання – особисті селянські господарства (господарства населення), фермерські господарства, а також сільськогосподарські підприємства ринкового типу [90].

Указ забезпечував усім членам КСП гарантію права приватної власності на земельну частку і майновий пай. Власникам земельних паїв, за їх бажанням, надавалася можливість виділення земельної ділянки в натурі і забезпечувалося право вільного виходу з існуючих підприємств із своїми земельними і майновими паями для створення на їх основі інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. За власниками земельних паїв законодавчо закріплювалося право їх оренди, наслідування, відчуження, здійснення заставних операцій.

У ході земельної реформи в приватну власність передано понад 70% сільськогосподарських угідь, право на земельну частку (пай) отримали 6,9 млн. громадян [184]. Проблемою є те, що дуже незначна кількість земельних паїв використовується для власних потреб. Більшість паїв передано в оренду сільськогосподарським підприємствам. А орендна плата за них не враховує реальної вартості землі, тому вона занижена, та в більшості випадків здійснюється в натуральній формі.

Після прийняття у 2001 р. Земельного кодексу України вважається створеним правове та організаційне середовище для розвитку аграрної сфери на ринкових засадах. Одним з основних завдань земельної реформи було створення повноцінного ринку землі та правового поля регулювання земельних відносин. Однак продаж землі в Україні так і не було налагоджено. Після прийняття Земельного кодексу мораторій на продаж землі продовжували 7 разів. Наразі його продовжено до 1 січня 2017 р., оскільки неприйнятими залишаються основоположні закони «Про

Державний земельний кадастр», «Про ринок земель», «Про Державний земельний (іпотечний) банк».

Після завершення другого етапу аграрної реформи вийшло кілька визначальних документів, у яких знайшла своє відображення аграрна політика України на сучасному етапі. Уряд України своєю постановою від 19 вересня 2007 р. №1158 затвердив Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року, ключова мета якої – «забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності» [129]. Програмою передбачалося збільшення обсягів виробництва валової продукції галузі в 1,6 рази, експорту сільськогосподарської продукції та продовольства – удвічі, порівняно із 2006 роком.

У цей же час було прийнято Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», згідно з яким стратегічними цілями аграрної політики України є:

- гарантування продовольчої безпеки держави;
- перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави;
- збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації;
- комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.

Відносно нещодавно було затверджено Концепцію Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року та Єдину комплексну стратегію та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015 – 2020 роки [40, 61].

Отже, аграрна політика і політика розвитку села та сільських територій нерозривно пов'язана з аграрною сферою. Від її стану залежить не тільки розвиток галузі, а й розвиток сільських територій, життєдіяльність населення, рівень та якість життя.

2.2. Трансформаційні процеси в аграрній сфері Київського Придніпров'я

2.2.1. Інституційні трансформації

Інституційні трансформації в аграрній сфері Київського Придніпров'я мають схожі тенденції зі змінами у країні в цілому. Донедавна сільськогосподарське виробництво України та регіонів ґрунтувалося на двох формах господарювання, які різнилися відносинами власності на засоби виробництва, землю, продукцію. Основою першої форми була державна та колективна форми власності на засоби виробництва і вироблену продукцію. До неї належали колгоспи, радгоспи та інші державні і міжгосподарські сільськогосподарські підприємства. У 1986 – 1990 рр. у Київському Придніпров'ї в їх користуванні було майже 94 % сільськогосподарських угідь.

Друга форма господарювання ґрунтувалася на індивідуальній або сімейній праці, особистій власності на засоби виробництва, майно і продукцію, а земля знаходилася в постійному користуванні. Вона охоплювала особисті підсобні господарства населення, на які припадало 6 % сільськогосподарських угідь.

Інституційна трансформація в аграрній сфері пов'язана виникненням багатоукладності виробництва. На зміну колективній та державній формам власності прийшла приватна. Розподіл суб'єктів господарювання за організаційно-правовими формами у 2012 р. відображено в таблиці 2.8.

Трансформація аграрної сфери у державі й регіоні спричинила зміну організаційної структури в аграрній сфері Київського Придніпров'я.

З'явилися нові форми організації та власності, зокрема приватні фермерські господарства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства відкритого й закритого типу. Водночас поряд з ними діють особисті селянські господарства (господарства населення).

Таблиця 2.8

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у 2012 році

<i>Організаційно-правові форми господарювання</i>	<i>Усього</i>	<i>Частка від загальної кількості, %</i>
Всього	6063	100,0
Господарські товариства	1478	24,4
Приватні підприємства	634	10,5
Виробничі кооперативи	107	1,8
Фермерські господарства	3500	57,7
Державні та колективні підприємства	48	0,8
Інші форми господарювання	287	4,7

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

У 1990 р. фактично всі підприємства мали державну форму власності. У процесі трансформації аграрної сфери вони або були приватизовані, або перетворилися в інші організаційні інституції. Дані таблиці свідчать про те, що державних та колективних підприємств в Україні майже не залишилося (0,8 %), що є однією з найбільш важливих інституційних трансформацій. Серед організаційно-правових форм господарювання тепер переважають фермерські господарства (57,7 %), господарські товариства (24,4 %) та приватні підприємства (10,5 %). Вони виступають основними інститутами для просування трансформації власності в аграрній сфері та розвитку сільського господарства в нових ринкових умовах.

Трансформація економічних умов та організаційно-правового поля в аграрних відносинах обумовили перерозподіл виробництва сільськогосподарської продукції між різними за формами господарювання категоріями господарств країни. Ці зміни відображено в табл. 2.9.

Частка одних категорій господарств у виробництві продукції сільського господарства помітно зросла, інших – знизилася. У 90-х р. ХХ ст. провідна роль належала господарствам державної і колективної форм власності. У 1990 р. сільськогосподарськими підприємствами вироблялося 67,9 % продукції сільського господарства Київського Придніпров'я. Упродовж 1990 – 2000 рр. їх частка знижувалася і досягла мінімального показника у 2000 р. – 34,5 %. Це пов'язано із становленням ринкових відносин, яке характеризувалося нестабільністю, невизначеністю, відсутністю управління. Колективні сільськогосподарські господарства було зруйновано, а нові ще тільки почали створюватися. Із 2001 по 2012 рр. питома вага сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції сільського господарства почала поступово зростати і досягла 55,6 %. Це пов'язано з поступовою стабілізацією аграрної сфери, курсом держави на відродження великотоварного виробництва, що спричинило активізацію діяльності сільськогосподарських підприємств, формування та розвиток великих агрохолдингів.

Таблиця 2.9

Продукція сільського господарства Київського Придніпров'я за категоріями господарств, %

Форми господарювання	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2008	2010	2012
Сільськогосподарські підприємства	67,9	53,4	34,5	41,9	52,5	51,2	55,6
Фермерські господарства	...	0,7	6,1	6,3	7,4	8	7,6
Господарства населення	32,1	45,9	59,4	51,8	40,1	40,8	36,8

Складено автором за [160,161, 164, 165]

Динаміка частки виробництва продукції сільського господарства фермерськими господарствами є іншою. Їх питома вага зросла з 0 % у 1990 р. (тоді фермерських господарств не було взагалі) до 7,6 % у 2012 році. Проте частка цих господарств у загальному виробництві продукції сільського

господарства залишається незначною, фермерські господарства та їх забезпеченість сільськогосподарською технікою, іншими засобами виробництва знаходиться на низькому рівні. Фермерство не набуло значного поширення внаслідок державної політики, яка спрямована на підтримку великих сільськогосподарських підприємств, та тривалого перебування в складі Радянського Союзу, що спричинило фактично викорінення господаря-власника. Основою спеціалізації фермерських господарств є здебільшого рослинництво, насамперед, вирощування зернових культур. Тваринництво у фермерських господарствах поки що розвинуте недостатньо.

Частка селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції за період дослідження зросла. Упродовж 1990-2000 рр. їх питома вага зросла з 32,1 % до 59,4 %. Головною причиною цього явища стали суспільно-економічні перетворення в аграрній сфері, які спричинили значне падіння сільськогосподарського виробництва у сільськогосподарських підприємствах. У найбільш кризовий період для аграрної сфери Київського Придніпров'я, як і країни загалом, саме селянські господарства забезпечували внутрішній ринок продуктами харчування. Останніми роками частка селянських господарств дещо знизилася. Проте й сьогодні господарства населення виробляють значну частину сільськогосподарської продукції, а в окремих випадках виступають основними виробниками деяких культур. Так, у 2012 р. в господарствах населення вироблялося 97 % картоплі, 86 % овочів, 81% плодів, 77 % молока, 45 % м'яса і знаходилося 85 % поголів'я овець, 67 % поголів'я ВРХ.

Реформування аграрної сфери, яке орієнтувалося на залучення у сільське господарство реального інвестора, обернулося формуванням усередині 2000-х р. нових корпоративних структур – агрохолдингів. Агрохолдинг – організаційно-правова форма ведення бізнесу на централізованій основі материнською компанією, що одноосібно управляє діяльністю інших підприємств, які входять до складу холдингу, за допомогою належного їй контрольного пакету акцій [36].

Усе більшу роль у сільськогосподарському виробництві Київського Придніпров'я відіграють холдингові аграрні компанії. Діяльність агрохолдингів у сільському господарстві – явище неоднозначне, що обумовлює як позитивні, так і негативні наслідки, сутнісне відображення яких представлено в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Позитивні та негативні наслідки діяльності агрохолдингів

<i>Позитивні</i>	<i>Негативні</i>
<ul style="list-style-type: none"> • значна інвестиційна привабливість більшості агрохолдингів (вони є активними гравцями на фондових біржах світу); • висока привабливість у плані їх кредитування комерційними банками; • часто досягається інтеграція сільськогосподарського та переробного виробництва, торгівлі (замкнутий цикл виробництва та переробки, реалізація, логістика, формування власної торгівельної мережі); • забезпечення необхідної якості продукції, що дозволяє виходити на провідні ринки світу; • ефективність управління власною діяльністю; • забезпечення значної частини експорту сільськогосподарської сировини та продуктів харчування. 	<ul style="list-style-type: none"> • збільшення земельних банків, що може призвести до втрати контролю над земельними ресурсами; • орієнтація на виробництво високоприбуткових експортних культур і згортання трудомістких галузей спричиняє скорочення зайнятості; • штаб квартири переважно зареєстровані у містах, тому мало податків сплачують до місцевих бюджетів, що спричиняє відсутність фінансування на створення та підтримку сільської інфраструктури; • значна частина агрохолдингів знаходиться у власності іноземних компаній та зареєстрована в офшорах; • монополізація сільськогосподарської діяльності, яка дозволяє кільком корпоративним структурам диктувати ціноутворення, що загрожує вільній конкуренції; • перехід на моновиробництво та переважання рослинництва над тваринництвом спричинює недотримання сівозмін, раціональної структури посівів, використання отрутохімікатів і пестицидів, що зумовлює виснаження земельних ресурсів.

Складено автором за [4, 36, 44]

Не зважаючи на те, що агрохолдинги мають величезні прибутки та фінансові можливості вони, як правило, є платниками фіксованого

сільськогосподарського податку, як і малі фермерські господарства (замість того, щоб сплачувати податок на прибуток). За повідомленнями аналітиків, чотири найпотужніші компанії у 2012 р. отримали 1,25 млрд дол. США чистого прибутку. У бюджет від них можна було чекати 250 млн дол. США надходжень., але за рахунок такої податкової системи бюджет отримав значно менше. У 2014 р. в середньому сплачено 10,7 грн податків і зборів у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь [54]. Незважаючи на це, агрохолдинги користуються високою державною підтримкою. Так, сім компаній за період 2008 – 2010 рр. одержали 3125,5 млн грн державної підтримки на розвиток сільського господарства, що становить 24,6 % її загального обсягу [184].

Станом на 2012 р. агрохолдинги займають близько 20 % сільськогосподарських угідь Київського Придніпров'я, що використовуються сільськогосподарськими підприємствами та виробляють значну частку продукції сільського господарства (близько 25 % загального виробництва регіону). Слід зауважити, що узагальнена статистика діяльності агрохолдингів в Україні не ведеться. У дисертаційному дослідженні використовується інформація, яка була зібрана з відкритих інтернет-джерел та засобів масової інформації, офіційних сайтів холдингових компаній. Отже, вона дозволяє виявити лише основні тенденції їх діяльності в регіоні.

Загалом у Київському Придніпров'ї розташовані частково або повністю землі 37 зі 100 найбільших агрохолдингів України (рис. 2.8). Простежується помітна різниця в концентрації земель орендованих корпоративними структурами, між північними (Полісся) та лісостеповими районами регіону. Аграрні холдинги віддають перевагу тим землям та зосереджують сільськогосподарське виробництво у тих районах, де можна забезпечити найнижчу собівартість та високу рентабельність виробництва – лісостеповим районам Київського Придніпров'я.

Найбільшим за площею земельного банку агрохолдингом Київського Придніпров'я є ПАТ «Миронівський хлібопродукт» – лідер у виробництві

м'яса птиці в Україні та Європі, один з головних виробників зерна країни, відомий брендами «Наша Ряба», «Легко», «Фуа Гра». Площа земель у регіоні становить 160 тис. га (табл. 2.11). Розміщується в південних районах Київської та центральних районах Черкаської областей.

Таблиця 2.11

Найбільші агрохолдинги Київського Придніпров'я за площею земельного банку

Назва	Площа сільськогосподарських угідь, що використовується агрохолдингами, тис. га		Частка сільськогосподарських угідь у Київському Придніпров'ї, %
	Київське Придніпров'я	Україна	
«Миронівський хлібопродукт»	160	360	44,4
«Укрлендфармінг»	130	654	19,9
«Індустріальна молочна компанія»	90	136,7	65,8
«Українські аграрні інвестиції»	89,8	261	34,4
«Кернел»	80	390	20,5
«Агрейн»	60	130	46,1
«ТАКО»	60	105	57,1
«Панда»	59	59	100
«Баришівська зернова компанія»	50	50	100
«Світанок»	48	48	100

Складено автором за [175, 176]

«UkrLandFarming» в регіоні має 130 тис. га земель і є другим за площею земель. Холдинг виступає провідним виробником яєць в країні та значним виробником зернових і цукрових буряків. Землі орендуються переважно в північних районах регіону.

Третім за площею орендованих земель Київського Придніпров'я є «Індустріальна молочна компанія», яка має 90 тис. га земель та входить до числа найбільших виробників молока, кукурудзи та картоплі в країні. Орендує землі Бобровицького, Ніжинського та Прилуцького районів Чернігівської області.

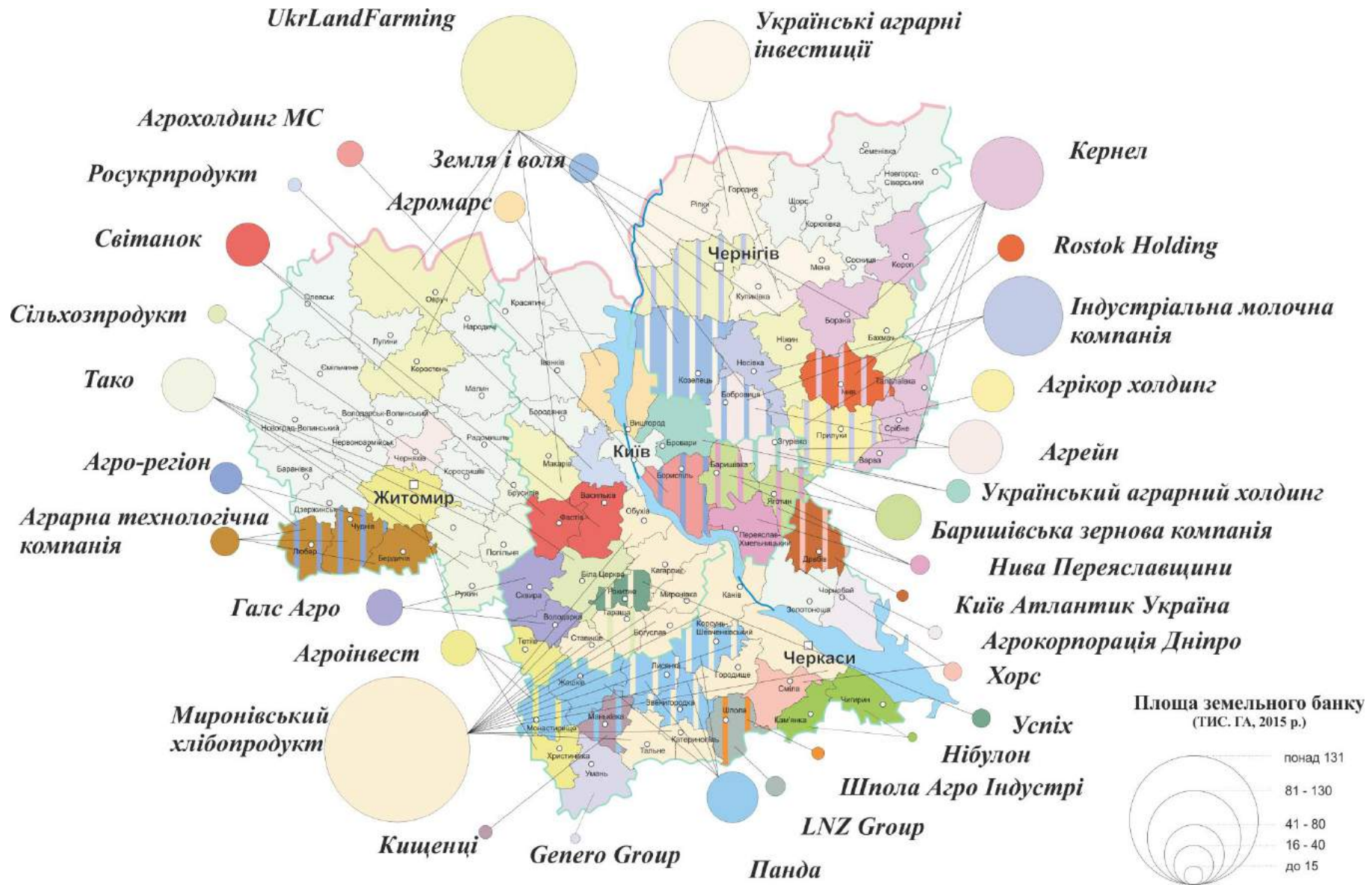

Рис. 2.8 Агрохолдинги в Київському Придніпров'ї [Складено автором за 175, 176]

Намагаючись досягти максимальних прибутків, менеджери крупних агрохолдингів зосереджують виробництво сільськогосподарської продукції у тих районах, де можна забезпечити їх найнижчу собівартість. Такими районами у Київському Придніпров'ї є території з найбільш родючими ґрунтами, а саме: райони лісостепової зони, де і спостерігається найбільша концентрація агрохолдингів.

2.2.2. Галузево-територіальні трансформації

Київське Придніпров'я характеризується високим ступенем територіальної концентрації сільськогосподарського виробництва. За виробництвом окремих видів сільськогосподарської продукції та продовольства воно посідає провідні позиції в Україні.

У розвитку сільського господарства регіону, як і країни загалом, можна виокремити два періоди. Перший – 1991 – 2000 рр., під час якого скорочувалися обсяги та ефективність виробництва, змінювалася система управління в аграрній сфері та структура посівних площ. Другий – 2001 – 2012 рр. – характеризується стабілізацією та поступовим зростанням усіх показників.

Упродовж 1990 – 2000 рр. *загальне виробництво сільськогосподарської продукції* Київського Придніпров'я скоротилося на 47 %. (рис. 2.9). Станом на 2000 р. найбільш значні темпи згортання сільськогосподарського виробництва спостерігалися в Чернігівській (на 51 %) та Житомирській (на 48 %) областях. У Київській області скорочення виробництва досягло 46 %, у Черкаській – 42 %.

Упродовж 2001 – 2012 рр. спостерігається загалом позитивна динаміка аграрного виробництва, однак рівень виробництва сільськогосподарської продукції не досяг показників 1990 р.: станом на 2012 р. валова продукція сільського господарства регіону становила 93 % від рівня 1990 р. Проте цей показник значно вищий, ніж по країні в цілому (79 %). Найбільш позитивною динамікою виробництва продукції сільського господарства за цей період

відзначається Черкаська (115 %) та Київська (95 %) області, дещо менше зростання у Чернігівській (46 %) та Житомирській (38 %) областях. У Черкаській та Київській областях валова продукція сільського господарства навіть перевершила показники 1990 р. на 24 % та 4 % відповідно.

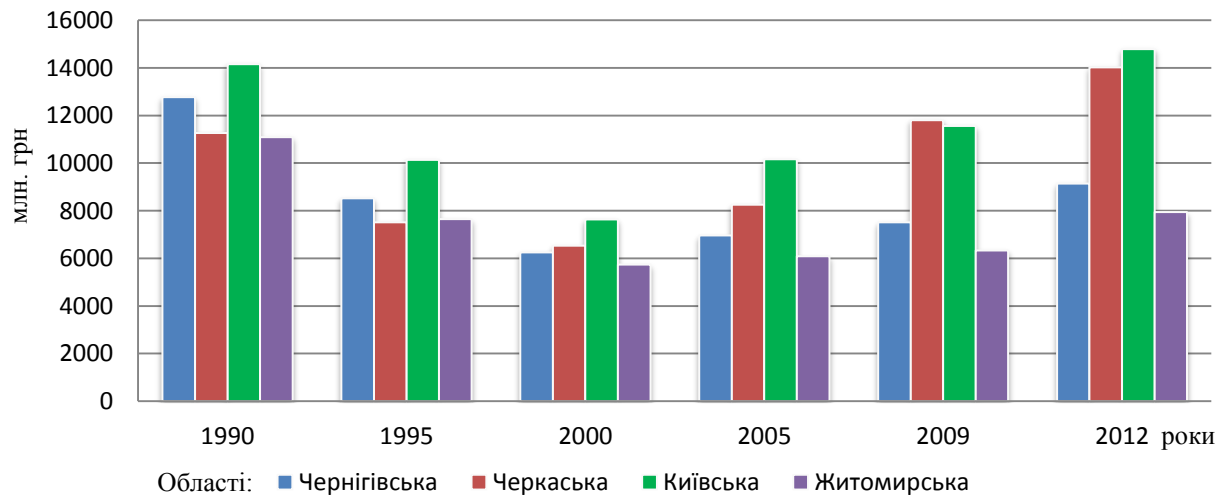

Рис. 2.9 Валова продукція сільського господарства областей Київського Придніпров'я (складено автором за [160, 161, 164, 165])

Упродовж 1990 – 2012 рр. сільськогосподарське виробництво розвивалося вкрай нерівномірно. Йому були притаманні скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, руйнація традиційних форм і методів просторової організації сільського господарства, слабе врахування при реформуванні аграрної сфери природних, історичних та інших територіальних відмінностей у розвитку сільського господарства регіону, а також соціально-психологічних особливостей сільського населення. Зазначені причини, а також фінансово-економічна криза 2008 – 2009 рр. унеможливили досягнення в регіоні у 2012 р. показників аграрного виробництва радянського періоду.

Аналіз динаміки виробництва валової продукції сільського господарства у розрізі адміністративних районів Київського Придніпров'я свідчить про посилення поляризації аграрного простору. Сільськогосподарське виробництво дедалі більше концентрується у тих районах, які мають кращі ґрунтово-кліматичні умови, де рентабельність

виробництва є високою. Валове виробництво продукції сільського господарства значно зменшилося в північних (Полісся) та приміських районах регіону, особливо у Поліському (14 % від рівня 1990 р.), Іванківському (40 %), Києво-Святошинському (57 %) районах Київської, Народицькому (40 %) та Коростенському (на 41 %) Житомирської, Щорському (33 %) та Новгород-Сіверському (42 %) районах Чернігівської областей. У районах, які розташовані в зоні лісостепу, навпаки, зросло виробництво сільськогосподарської продукції. Найкраща динаміка – у Ставищенському (183 % від рівня 1990 р.), Згурівському (246 %) та Канівському (522 %) районах (рис. 2.11).

Схожа ситуація спостерігається і на рівні країни в цілому, де сільськогосподарське виробництво все більше концентрується у тих регіонах, які мають кращі ґрунтово-кліматичні ресурси (рис. 2.10).

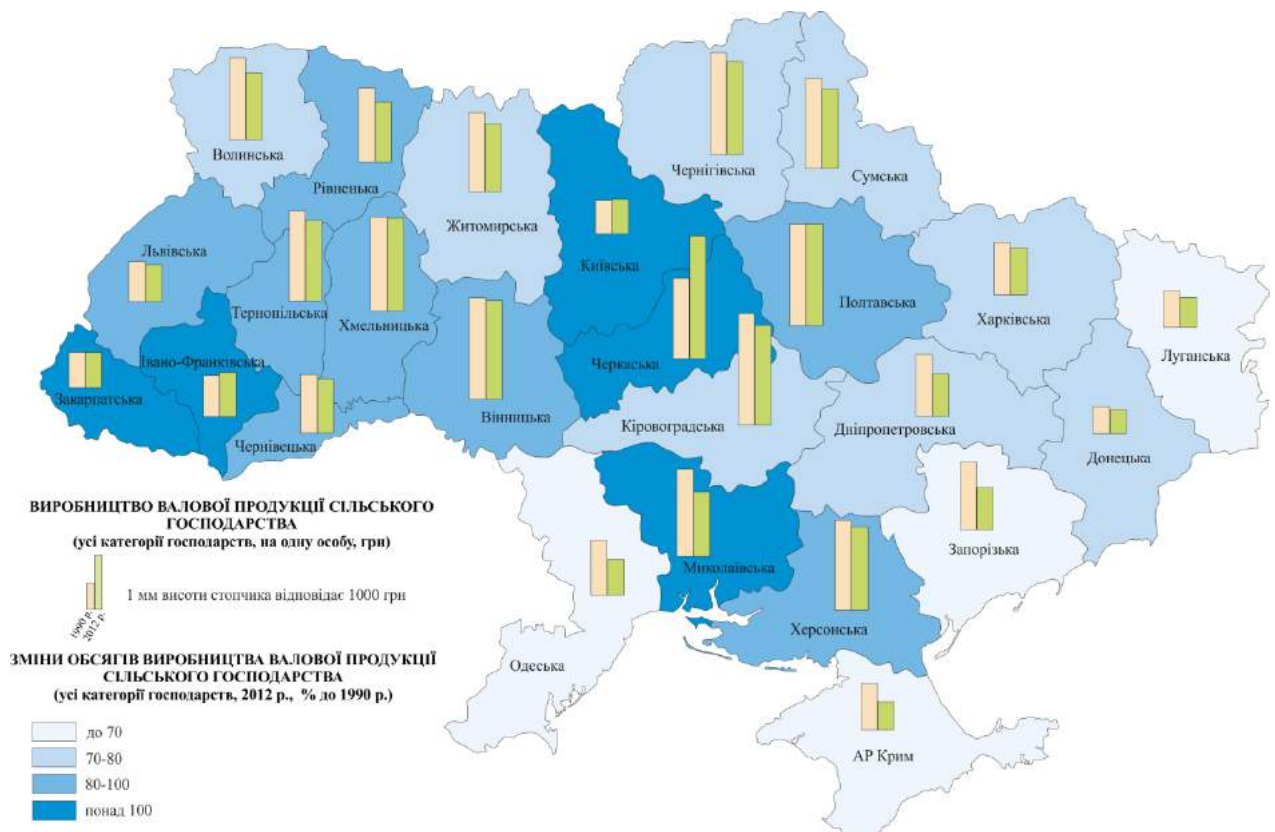

Рис. 2.10 Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства впродовж 1990 – 2012 рр. (складено автором за 162)

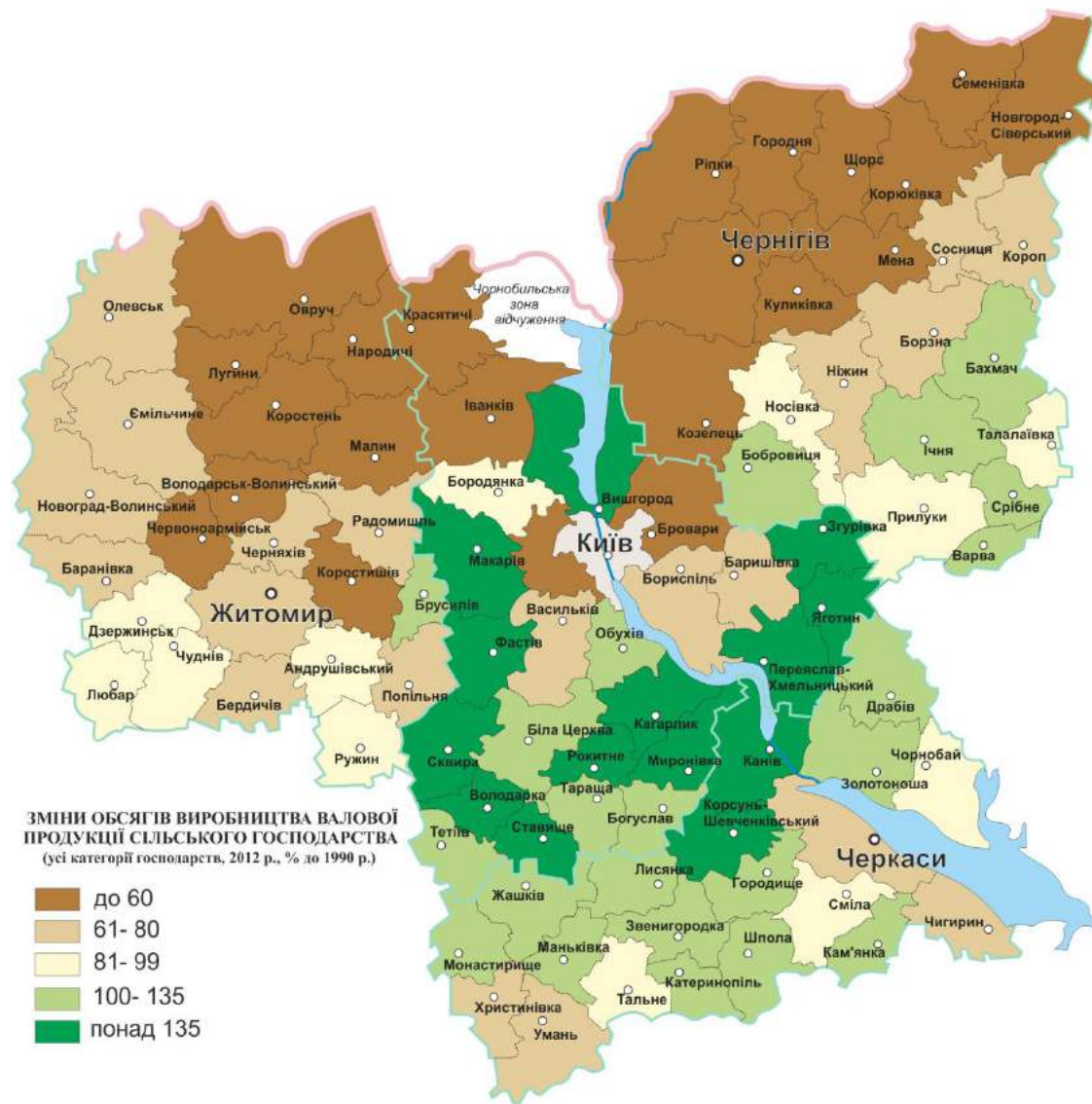

Рис. 2.11 Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства Київського Придніпров'я

Важливим індикатором галузево-територіальних трансформацій у розвитку аграрної сфери Київського Придніпров'я є зміна посівних площ. Так, упродовж 1990 – 2012 рр. у всіх районах загальна посівна площа зменшилася більш ніж на 21 %, та мав місце її перерозподіл між різними типами культур (рис.2.12). Частка посівних площ під зерновими культурами, які посідали провідне місце у структурі посівів, протягом досліджуваного періоду зросла із 42 % у 1990 р. до 55 % у 2012 р. Зменшилася частка озимих зернових (на 50 %) та зросла ярих. Серед зернових культур, а відповідно і посівних площ, зайнятих цими культурами, переважають пшениця, жито, ячмінь, кукурудза.

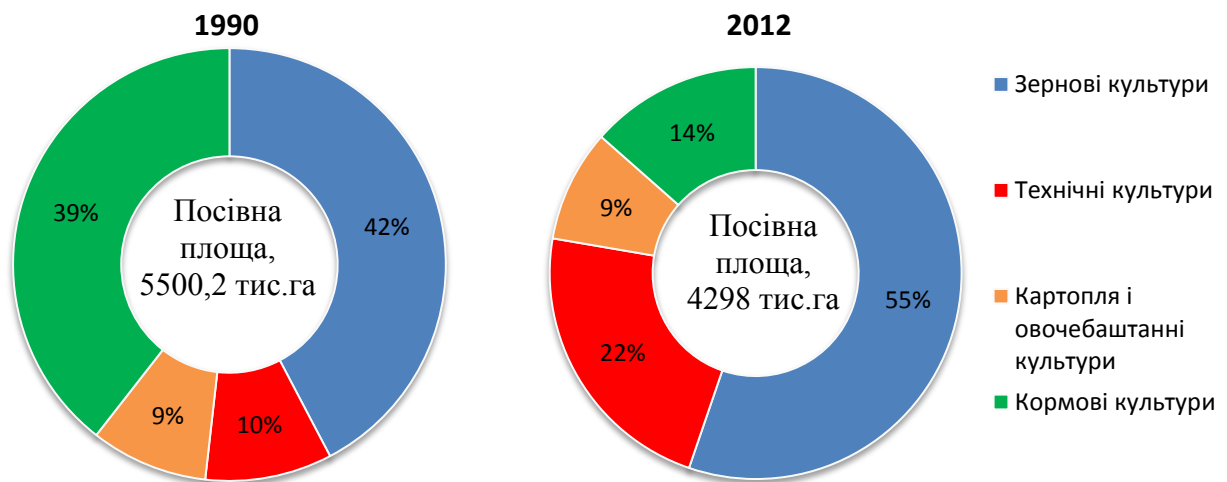

Рис. 2.12 Структура посівних площ Київського Придніпров'я за основними сільськогосподарськими культурами, % (складено автором за [160, 161, 164, 165])

Окремо варто відзначити зростання посівних площ під ярою пшеницею (в 15 разів) та кукурудзою (в 7 разів). При цьому негативним явищем у зерновому господарстві є скорочення посівної площі під зернобобовими культурами (на 83 %), адже це ґрунтоутворюючі, азотофіксуючі, високобілкові культури, які сприяють підвищенню родючості ґрунтів, нагромадженню в них біологічно чистого азоту, гумусу та поліпшують їх структуру.

За досліджуваний період зросли посівні площі під технічними культурами – з 10 % у 1990 р. до 22 % у 2012 р. У їх структурі значно скоротилися посівні площі під цукровими буряками (на 80 %), що пов'язано зі зниженням ефективності виробництва у зв'язку із збільшенням витрат на вирощування та реалізацію цієї продукції. Водночас такі економічні чинники, як висока рентабельність, ринкова кон'юнктура, стали причиною значного зростання посівних площ під технічними культурами – соняшником, ріпаком та соєю.

Фактично незмінними є посівні площі під картоплею та овоче-баштанними культурами (9 %). Найбільших перетворень зазнали посівні площі під кормовими угіддями: якщо у 1990 р. їх частка у структурі посівних площ становила 39 %, то у 2012 р. – 14 %, тобто відбулося скорочення на 25 %. Це пов'язано, насамперед, із занепадом тваринницької галузі, оскільки кормові культури вирощуються в основному для її забезпечення.

Більш показовою для аналізу територіальних трансформацій аграрної сфери, визначення їх причин є оцінка динаміки посівних площ у розрізі адміністративних районів Київського Придніпров'я. Як свідчать результати дослідження, диференціація динаміки посівних площ на рівні районів є значно вищою, ніж на рівні областей. Наприклад, найбільше скорочення посівних площ притаманне північним та пристоличним районам: Володарсько-Волинському (-63,6 %), Коростишівському (-68,7 %), Народицькому (-68,6 %) в Житомирській області, Іванківському (-60,7 %), Києво-Святошинському (-44,5 %), Бородянському (-35,4 %) в Київській області, Щорському (-63,2 %), Ріпкинському (-60,3 %), Козелецькому (-58,5 %) в Чернігівській області (рис. 2.13).

Можна говорити про кілька економічних причин такого явища, проте помітну роль відіграють і природні чинники. Як відомо, територія Київського Придніпров'я розташована у двох природних зонах – мішаних лісів і лісостепу, які істотно різняться між собою якістю ґрунтового покриву, а

відтак і можливостями для ведення сільськогосподарського виробництва. Простежується чітка залежність між обсягами скорочення посівних площ і часткою території, що лежить у зоні мішаних лісів. Скорочення посівних площ у поліських районах майже вдвічі вище, ніж у лісостепових. Скорочення посівних площ у пристоличних районах пояснюється, передусім, відчуженням сільськогосподарських угідь для потреб приватного будівництва, створенням об'єктів інфраструктури тощо.

Зростання посівних площ відбулося лише в лісостепових районах Київського Придніпров'я – Білоцерківському, Миронівському, Рокитнянському, Таращанському. Особливо виділяється Черкаська область, де, порівняно з 1990 р., фактично у всіх районах посівні площі зросли.

Отже, особливістю територіальних трансформацій аграрної сфери Київського Придніпров'я є поляризація посівних площ між поліськими та лісостеповими районами. Особливо це помітно, якщо розглянути структуру та посівні площі Київського Придніпров'я у 2012 р. (рис. 2.14). Найменша частка посівної площі характерна для північних районів (Полісся) Київського Придніпров'я: Олевського (5,2 %), Народицького (8,9 %) Житомирської області, Іванківського (5,6 %), Поліського (2,5 %) Київської області, Щорського (11,6 %), Ріпкинського (10,9 %) Чернігівської області. Південні (лісостепові) райони вирізняються дуже високою часткою посівних площ від загальної їх площі, особливо Білоцерківський (71,8 %) Київської області та Драбівський і Христинівський (по 75,6 %) Черкаської області. Сільськогосподарське виробництво дедалі більше концентрується в лісостепових районах регіону, на противагу чому на Поліссі відбувається фактично занепад галузі.

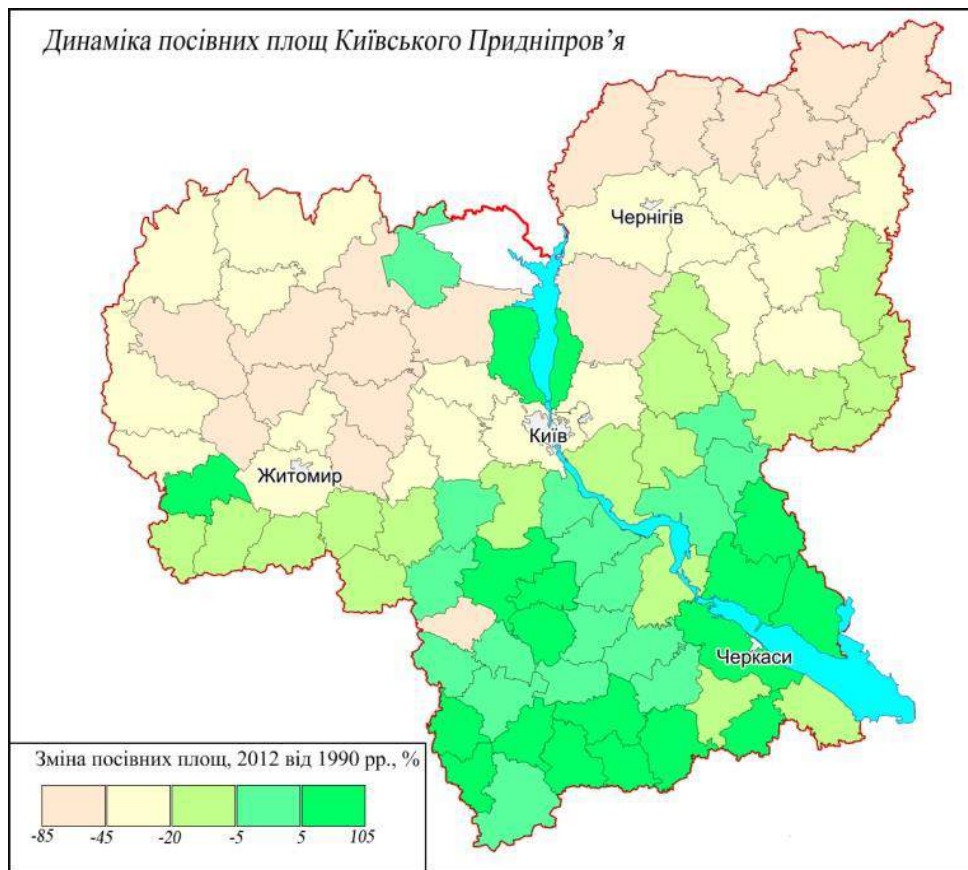

Рис. 2.13 Динаміка посівних площ Київського Придніпров'я 1990 – 2012 рр.

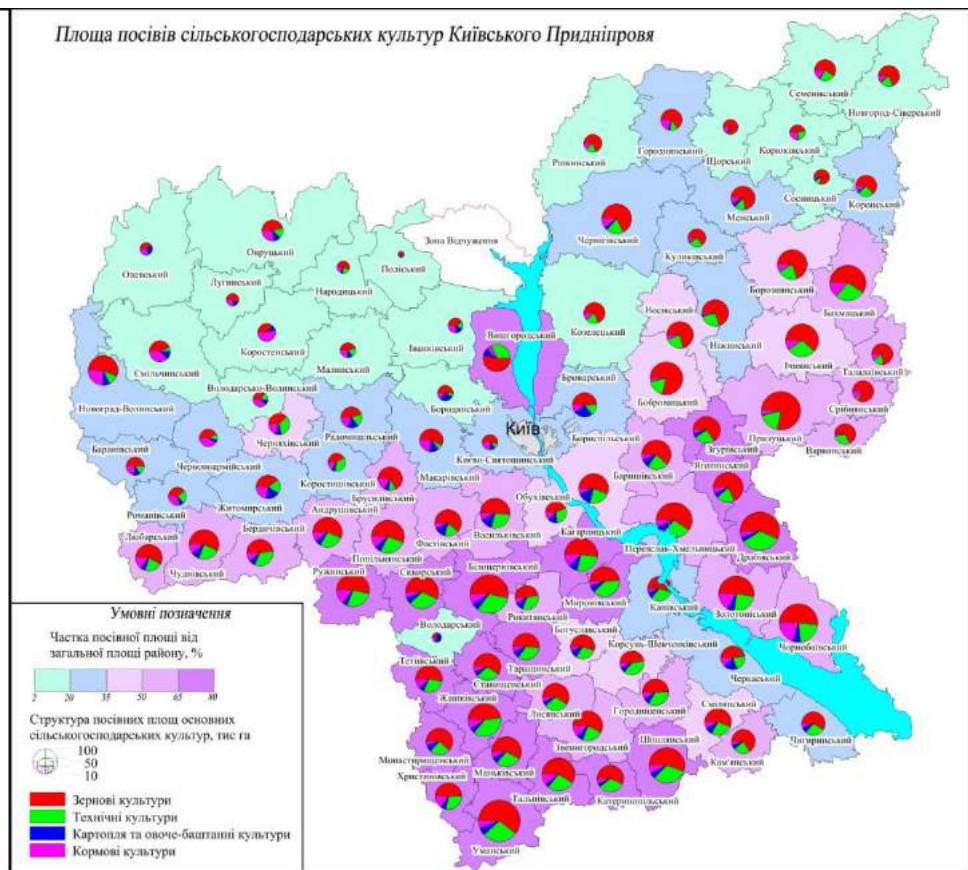

Рис. 2.14 Структура та посівні площі Київського Придніпров'я, 2012 р.

Схожі закономірності спостерігаються і при розгляді змін у посівних площах з 1990 по 2012 рр. в розрізі адміністративних областей (рис 2.15).

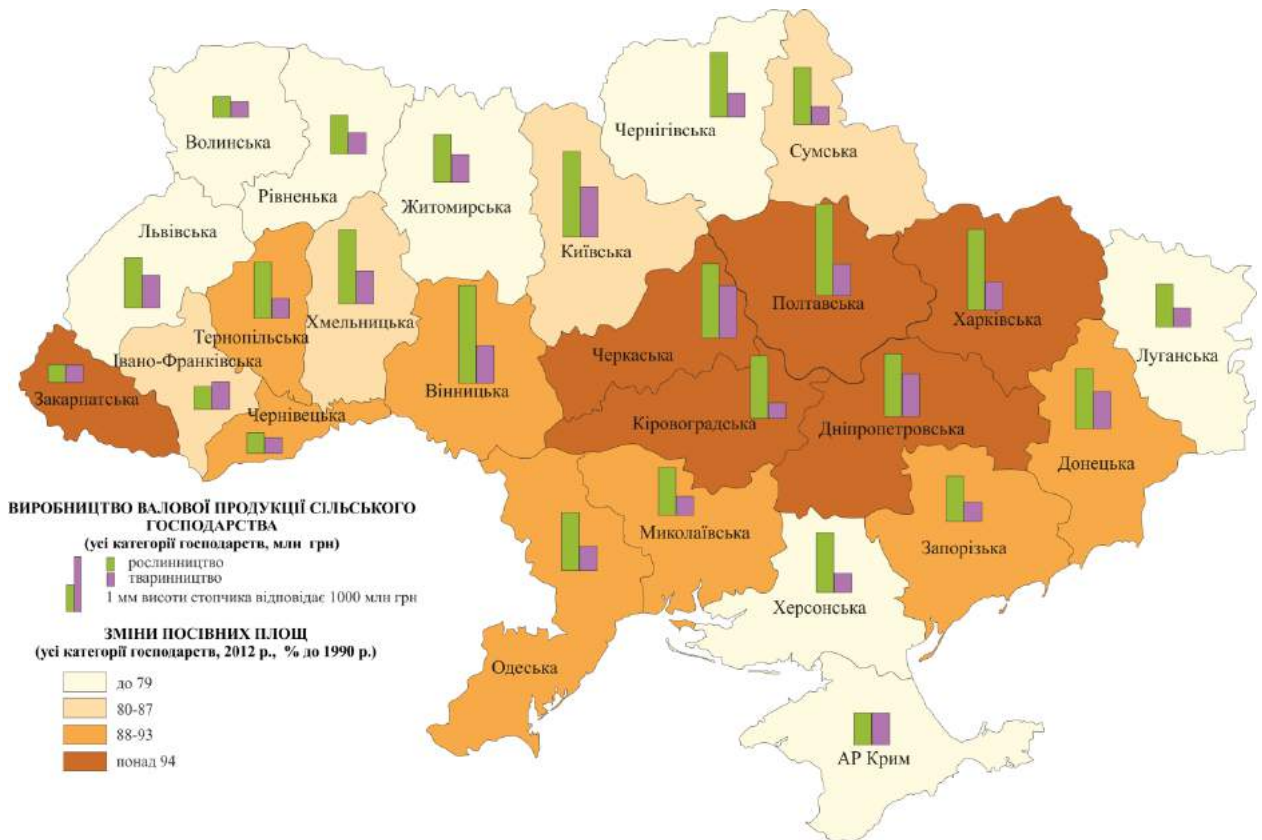

Рис. 2.15 Динаміка посівних площ 1989 – 2012 рр. (складено автором за 157)

2.2.3. Зрушення у спеціалізації сільського господарства

Вагомих змін упродовж досліджуваного періоду зазнала сільськогосподарська спеціалізація Київського Придніпров'я. Головними структуро формуючими галузями тут є рослинництво (зернове господарство, буряківництво, картоплярство, овочівництво) та тваринництво (молочної та м'ясо-молочної спеціалізації). За досліджуваний період змінилося співвідношення між ними (рис. 2.16). Якщо у 1990 р. частка рослинництва у валовому виробництві сільськогосподарської продукції становила 50,5 %, то у 2012 р. вона збільшилася до 64,8 %, тобто зросла на 14 %, тоді як валова продукція тваринництва зменшилася із 49,5 % до 35 % відповідно. У розрізі областей валова продукція тваринництва в Чернігівській області у 2012 р. становила 25 %, що на половину менше, ніж у 1990 р. (55 %). У Житомирській області частка тваринництва скоротилася на 18 % і в 2012 р.

була на рівні 36 %, у Київській області скорочення склало 13 %. Найкраща ситуація залишається в Черкаській області, де частка рослинництва складає 58 %, а тваринництва – 42 % (на 5 % більше порівняно із 1990 р.).

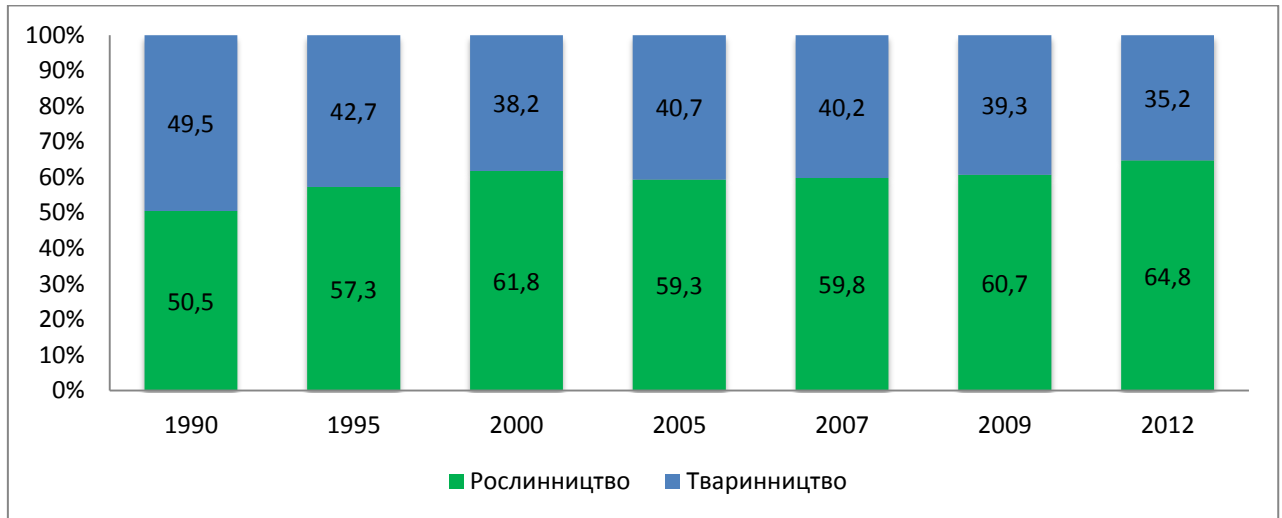

Рис. 2.16 Частка рослинництва і тваринництва у виробництві сільськогосподарської продукції, % (складено автором за [160, 161, 164, 165])

Дія ринкових механізмів спричинила неоднорідну динаміку виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Наприклад, виробництво зернових культур за 1990 – 2012 рр. зросло на 61 %, соняшнику – на 824 %, тоді як цукрових буряків і льону-довгунцю скоротилося більш як удвічі. Скорочення виробництва основних видів продукції тваринництва стало наслідком постійного зменшення поголів'я худоби.

Провідною галуззю рослинництва Київського Придніпров'я є зернове господарство, на яке припадає 24 % виробництва зерна України. За період дослідження виробництво зернових культур збільшилося майже у 2 рази – з 6875,5 тис.т у 1990 р. до 11134,5 тис.т у 2012 р. (рис.2.17). Спостерігаються зміни у внутрішній структурі виробництва зернових: більше почали виробляти ярих зернових і менше – озимих. Найбільших трансформацій зазнало виробництво кукурудзи на зерно – збільшилося у 12,5 разів (1264 % від рівня 1990 р.), і, навпаки, зменшилося виробництво зернобобових (на 83 %), а також гречки (на 46 %) і проса (на 54 %). Виробництво пшениці, жита, ячменю станом на 2012 р. зменшилося приблизно на чверть. Динаміка виробництва зернових подібна для всіх зернових культур: до 2000 р.

відбувалося стрімке зменшення виробництва, що стало наслідком кризових процесів в аграрній сфері загалом, а потім – повільне збільшення.

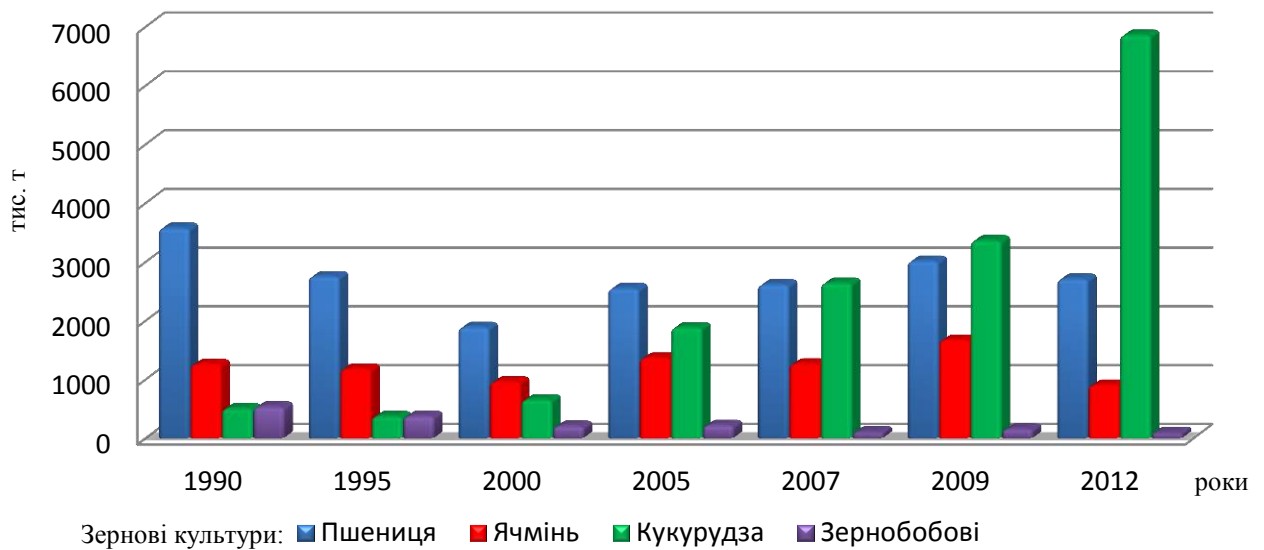

Рис. 2.17 Динаміка виробництва основних зернових культур у Київському Придніпров'ї, тис. т (складено автором за [160, 161, 164, 165])

Другою важливою галуззю сільського господарства Київського Придніпров'я є виробництво технічних культур. Серед них найбільшу вагу має виробництво цукрових буряків, яке становить 20,3 % рівня виробництва в країні, соняшнику – 10,3 %, ріпаку – 28,3 %, сої – 27,6 %. Буряківництво, яке в минулому було однією з основних і вискоелективних галузей сільськогосподарського виробництва регіону, впродовж трансформаційного періоду втрачає свої позиції та з 2009 р. тут виробляється більше соняшнику (рис. 2.18). Як і у виробництві зернових, виробництво цукрових буряків має подібну динаміку. Так, з 1990 р. до 2000 р. відбувався стрімкий спад виробництва, з 2000 по 2007 рр. – невеликий підйом, потім знову незначний спад і підйом до 2012 р. Загалом виробництво цукрових буряків у Київському Придніпров'ї впродовж 1990 – 2012 рр. скоротилося на 55 %, у Київській області – на 63 %, Чернігівській – на 47 %, у Житомирській – на 57 %, Черкаській – на 46 %.

Скорочення обсягів збору цукрової сировини в регіоні пов'язано зі зниженням ефективності виробництва через збільшення витрат на

виращування та реалізацію цієї продукції. Відповідно істотно зменшується прибутковість бурякосіючих господарств. У багатьох з них це виробництво стало збитковим.

Традиційною технічною культурою Київського Придніпров'я, особливо Поліської частини, був льон-довгунець. За 1990 – 2012 рр. відбулося скорочення його виробництва на 98,1 %, а тому льонарство, як сільськогосподарська галузь, майже зникло. Занепад льонарства на Поліссі був зумовлений, передусім, обмеженими можливостями реалізації сировини, дешевизною аналогічної іноземної продукції, радіоактивним забрудненням території.

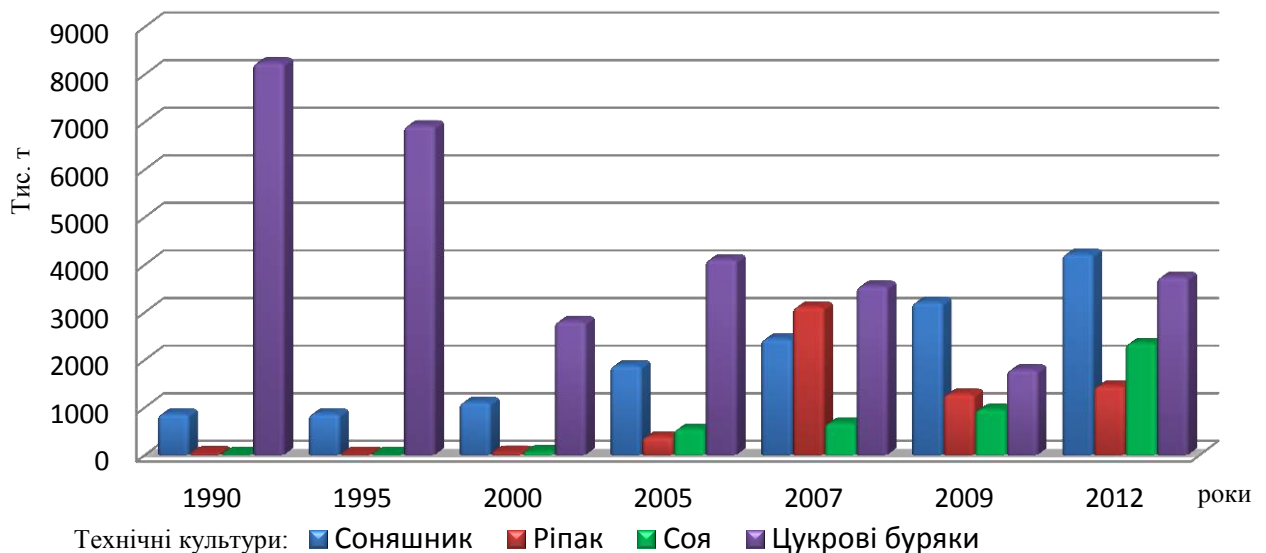

Рис. 2.18 Динаміка виробництва основних технічних культур у Київському Придніпров'ї, тис. т (складено автором за [160, 161, 164, 165])

Проте під дією економічних чинників збільшилися посівні площі, в результаті чого – і виробництво таких технічних культур, як соняшник (у 8 разів), ріпак (у 13 разів) та соя (у 238 разів), рентабельність виробництва яких дуже висока. Однак надвиробництво цих культур має й негативні наслідки, адже вони дуже виснажують ґрунти.

Виробництво картоплі та овочів за досліджуваний період майже не змінилося, але відбувся перерозподіл між часткою виробництва цих культур сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення. У

1990 р. ними вироблялося приблизно однакова кількість продукції, а вже у 2012 р. виробництво картоплі і овочів майже повністю зосередилося у господарствах населення.

За досліджуваний період практично було зруйновано кормовиробництво як спеціалізовану галузь сільського господарства Київського Придніпров'я. За 1990 – 2012 рр. виробництво кормових культур скоротилося на 75%, що пов'язується з кризовими процесами в тваринництві.

Для відтворення загальної картини територіальних змін у спеціалізації рослинництва, виявлення місця регіону було проаналізовано динаміку валового виробництва продукції рослинництва за 1990 – 2012 рр. на рівні країни в цілому (рис 2.19).

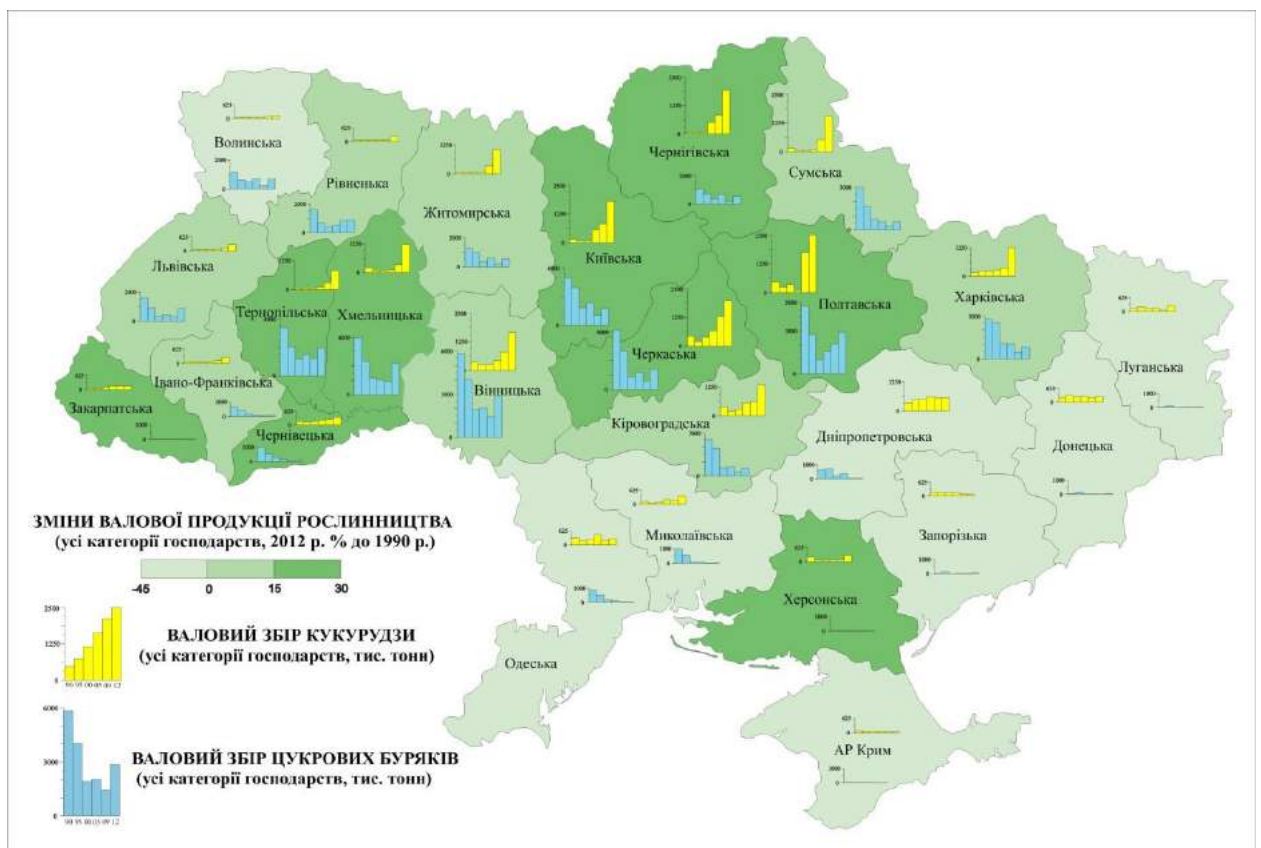

Рис. 2.19 Динаміка валової продукції рослинництва та валових зборів кукурудзи та цукрових буряків за 1990 – 2012 рр. (складено автором за 155)

Істотні трансформації відбулися в тваринництві. Як видно з діаграми (рис. 2.20), постійно зменшується поголів'я худоби та свиней: поголів'я великої рогатої худоби протягом 1990 – 2012 рр. скоротилося на 82 %, у тому

числі поголів'я корів – на 73 %, свиней – на 56 %, овець та кіз – на 81 %. Водночас за цей період збільшилося поголів'я птиці на 60 %. У 2012 р. на Київське Придніпров'я припадало 30 % поголів'я птиці загального обсягу в країні.

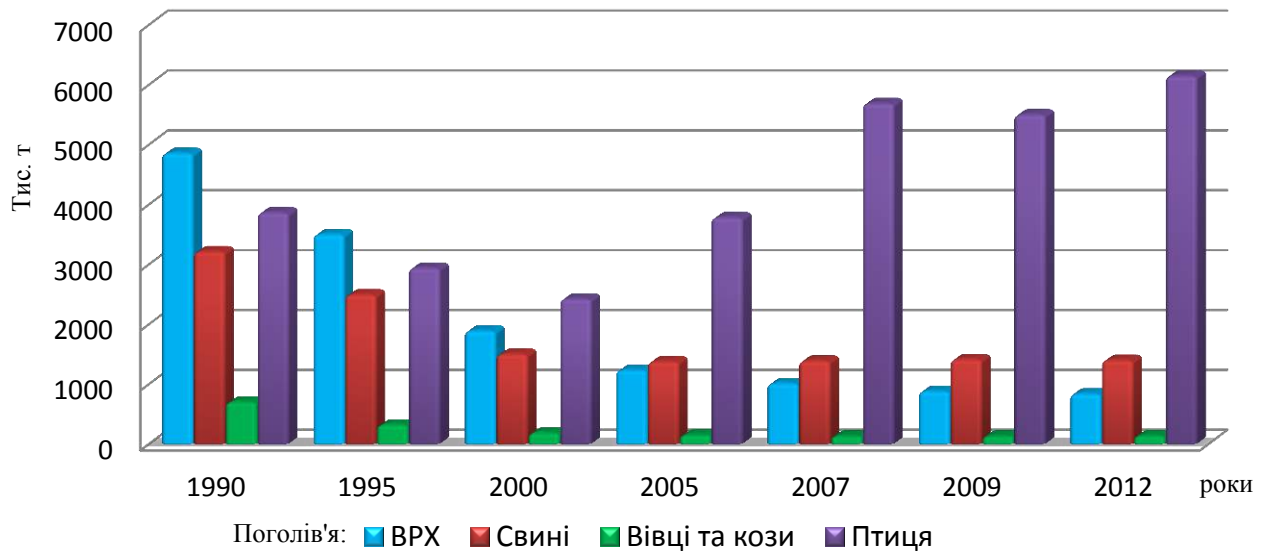

Рис. 2.20 Динаміка поголів'я худоби та птиці у Київському Придніпров'ї, тис.т (складено автором за [160, 161, 164, 165])

Розвиток птахівництва в регіоні пов'язаний з меншою витратністю, порівняно з іншими галузями тваринництва, високою продуктивністю, наявністю великого ринку збуту, а також термінами вирощування.

У 1990 р. тваринництво зосереджувалося переважно в сільськогосподарських підприємствах. Станом на 2012 р. основними виробниками продукції тваринництва стали господарства населення.

Разом зі змінами в поголів'ї впродовж досліджуваного періоду відбулися й зміни у виробництві основних видів продукції тваринництва, але вони характеризуються подібними трендами розвитку. Так, виробництво вовни скоротилося на 97 %, молока – на 57 %, м'яса – на 22 %. Змінилася і структура виробництва м'яса: у 1990 р. частка свинини та яловичини становила близько 86 %, у 2012 р. – 30 %, а найбільшу частку має м'ясо птиці – 70 %.

Аналізуючи територіальні трансформації у тваринництві, можна виявити певні ознаки поляризації. Точками росту стають потужні тваринницькі комплекси, доїльні цехи, птахофабрики. Найчіткіше ознаки поляризації виробництва тваринницької продукції простежуються у Київській області. Зокрема, частка Бориспільського, Броварського, Вишгородського, Васильківського та Києво-Святошинського районів у виробництві тваринництва зросла з 20 % у 1990 р. до 70 % у 2012 році. Це пояснюється наявністю великого ринку збуту – м. Київ.

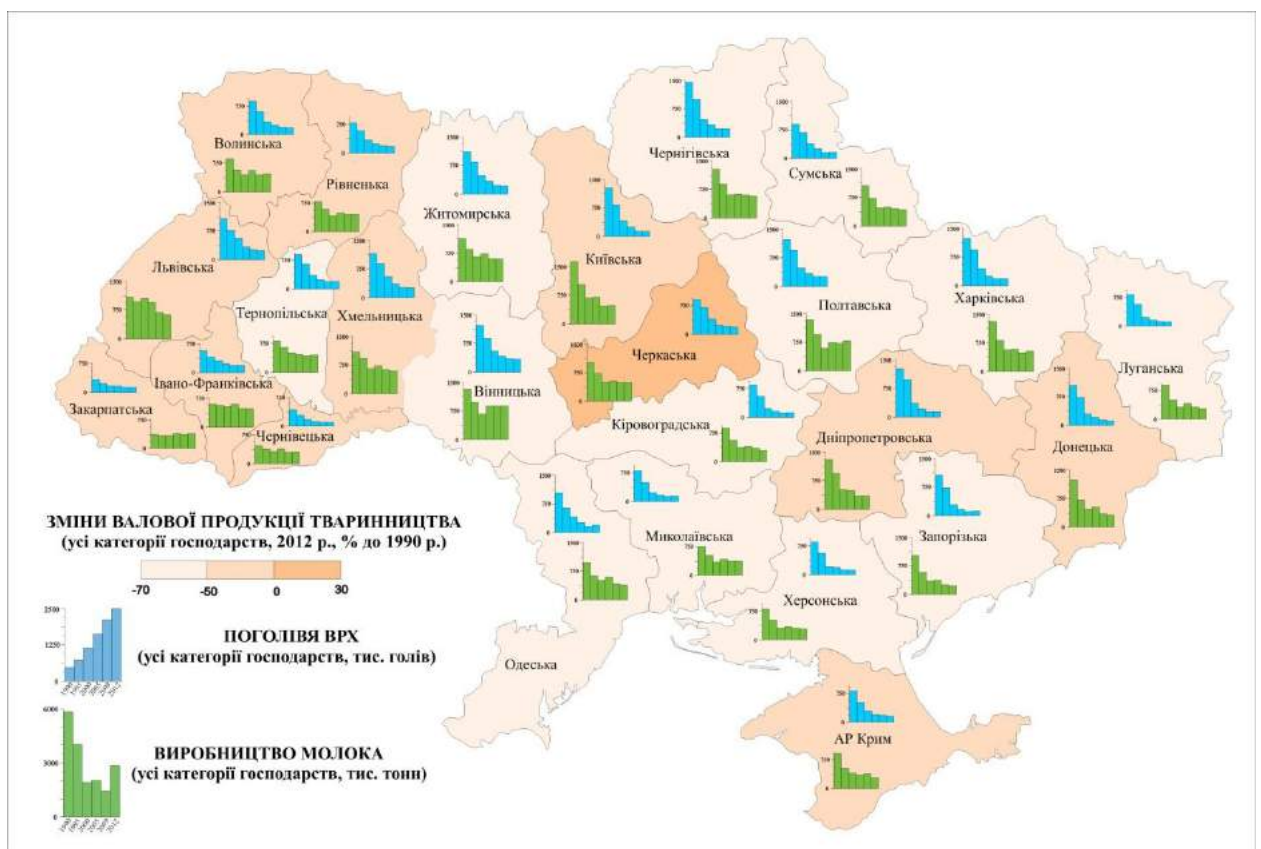

Рис. 2.21 Динаміка валової продукції тваринництва, поголів'я ВРХ та виробництва молока за 1990 – 2012 рр. (складено автором за 159)

Для більш повного відображення змін у тваринництві було проаналізовано також всю країну, що дало можливість виділити певні особливості та місце регіону. Значних та переважно негативних трансформацій зазнала галузь тваринництва в Україні. Упродовж досліджуваного періоду спостерігається стагнація у поголів'ї та виробництві продукції тваринництва, яке скоротилося на 46 % за період 1990 – 2012 рр.

Глибокі деструктивні зміни відбувалися фактично у всіх регіонах держави (рис. 2.21). Станом на 2012 р. валове виробництво продукції тваринництва збільшилося лише у Черкаській області і то – за рахунок птахівництва. В усіх інших областях динаміка має від’ємні показники.

Більш детального аналізу потребують зрушення у спеціалізації аграрної сфери на рівні адміністративних районів Київського Придніпров’я. Цей аналіз був здійснений на основі запропонованої нами методики, що представлена в розділі 1.3. Інформаційна база дослідження сформована на дві дати – 1990 та 2012 роки. Натуральні показники були переведені у грошові за допомогою середніх цін реалізації сільськогосподарської продукції, відповідно за 1990 та 2012 роки. На основі отриманої в такий спосіб бази даних за допомогою формул 1.1, 1.2, 1.3 були побудовані відповідні матриці.

Використовуючи дані матриць А та Б (1990 та 2012 рр.), за допомогою пакету програм «Statistica 7.0» було проведено типізацію районів Київського Придніпров’я за особливостями спеціалізації сільського господарства.

У 1990 р. в Київському Придніпров’ї виділялося 14 типів (кластерів) районів, які характеризувалися подібністю спеціалізації сільського господарства. Назви типів відображають галузі спеціалізації кожного з районів, вага галузі (величина індексу локалізації) визначає порядок розміщення галузей спеціалізації у назві типу (від більшого до меншого). Типи (кластери) районів об’єднуються в дві групи, які досить чітко відображають зональну спеціалізацію. Це райони: I – Полісся та II – Лісостеп. Також виділяється третя азональна група районів з приміськими рисами сільськогосподарського виробництва. На основі типізації районів за особливостями спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров’я у 1990 р. була розроблена карта (рис. 2.22).

У межах *першої групи* виділено два типи (кластери) районів: спеціалізовані на льонарстві (північний захід Київського Придніпров’я); спеціалізовані на льонарстві, молочному тваринництві та картоплярстві (фактично всі інші райони Полісся).

У *Лісостепу* виділилося 8 типів районів за особливостями спеціалізації сільськогосподарського виробництва. До першого з них віднесено райони, які спеціалізувалися на буряківництві, картоплярстві, молочно-м'ясному тваринництві. Ці райони розташовані південніше межі Полісся та Лісостепу у Житомирській (2 райони) та Чернігівській областях (6 районів). Другий тип поєднував спеціалізацію попереднього типу з овочівництвом (Бердичівський та Любарський райони Житомирської області).

Райони, галузями спеціалізації яких були буряківництво, зернове господарство, картоплярство, м'ясо-молочне тваринництво, віднесені до третього типу. Вони простягаються в широтному напрямі в південній частині Житомирської (2 райони), Київської (12 районів) та Чернігівської (4 райони) областей. Переяслав-Хмельницький район віднесено до четвертого, а Згурівський – до п'ятого типу. Спеціалізація сільського господарства цих районів аналогічна з третім типом, що поєднується відповідно з овочівництвом та плодівництвом.

До шостого типу віднесено райони, галузями спеціалізації яких було м'ясо-молочне тваринництво, буряківництво, зернове господарство, виробництво соняшнику. Територіально райони цього типу розташовані на півдні Київського Придніпров'я в межах Черкаської області (11 районів). Сьомий тип утворюють чотири райони, які мали аналогічну спеціалізацію з попереднім у поєднанні з овочівництвом, а восьмий тип представлений у Городищенському районі в поєднанні з плодівництвом.

Третя група об'єднує чотири типи (кластери) районів з приміськими рисами спеціалізації сільського господарства.

Галузями сільськогосподарської спеціалізації першого з них було овочівництво, м'ясо-молочне тваринництво, картоплярство, виробництво яєць. Це чотири приміські райони Київської області та Черкаський район.

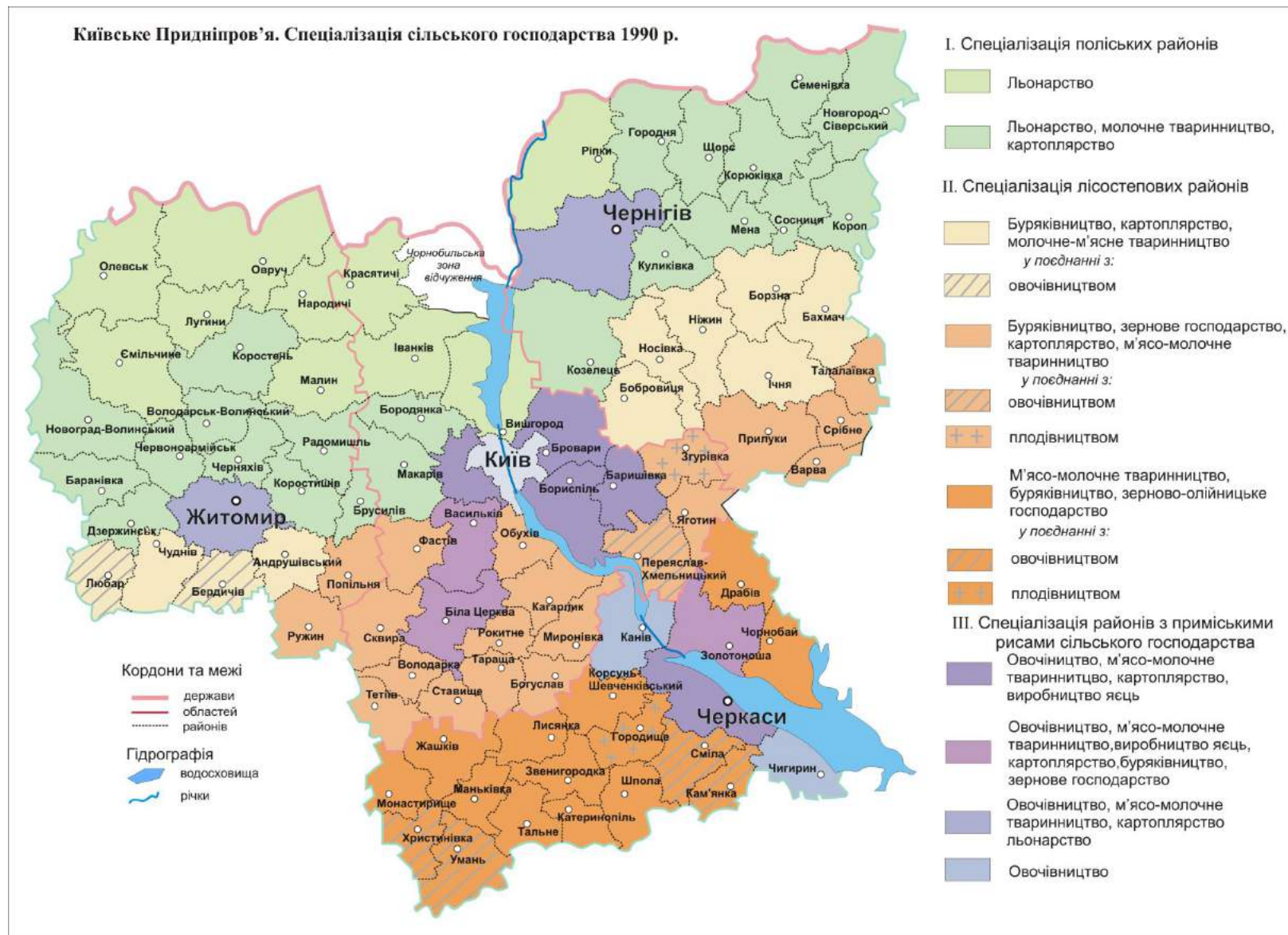

Рис. 2.22 Спеціалізація сільського господарства Київського Придніпров'я, 1990 р.

Другий тип утворюють райони, галузями спеціалізації яких було овочівництво, м'ясо-молочне тваринництво, виробництво яєць, картоплярство, буряківництво, зернове господарство – Васильківський, Білоцерківський та Золотоніський.

До третього типу віднесено Житомирський та Чернігівський райони, які спеціалізувалися на овочівництві, м'ясо-молочному тваринництві, картоплярстві та льонарстві. Четвертий тип представлений у Канівському та Чигиринському районах Черкаської області, які мали тільки одну галузь спеціалізації – овочівництво.

У 2012 р., на відміну від 1990 р., на території Київського Придніпров'я виділено вже 24 типи (кластери) районів, що характеризуються певною спеціалізацією сільськогосподарського виробництва. Ці типи також об'єднано в три групи. За аналізований період з'явився ряд нових та зникли вже існуючі галузі спеціалізації. На основі типізації районів за особливостями спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я у 2012 р. була розроблена карта (рис.2.23).

На території *Полісся* за особливостями спеціалізації сільського господарства виділяється шість типів (кластерів) районів. Перший тип утворюють 13 районів, що повністю втратили сільськогосподарську спеціалізацію. Жодна галузь сільського господарства в них не мала I_L , який би перевищував одиницю. Райони цього типу розташовані в північній частині Житомирської та Київської областей.

Єдиною галуззю спеціалізації другого типу районів є картоплярство. Цей тип об'єднує 7 районів. Третій тип характеризується поєднанням картоплярства та молочного тваринництва (4 райони); четвертий – картоплярства та вирощування ріпаку (райони на північному сході Чернігівської області); п'ятий – картоплярства та виробництва яєць (Макарівський район); шостий тип об'єднує 2 райони навколо міст, які втратили приміські риси сільського господарства і спеціалізуються на картоплярстві та овочівництві.

У *Лісостепу* сформувалося 15 типів районів за поєднанням галузей спеціалізації сільського господарства. Порівняно з 1990 р. їх кількість значно зросла, а розташування стало мозаїчним.

До першого типу віднесено райони, які спеціалізуються на вирощуванні сої, ріпаку, зернових, картоплярстві та молочному тваринництві. Розташовані вони у Чернігівській (3 райони) та Житомирській (2 райони) областях на межі з Поліссям. Другий та третій тип мають ту ж саму спеціалізацію, що і попередній, у поєднанні з овочівництвом (Ніжинський район) та плодівництвом (Любарський район) відповідно.

Четвертий тип утворюють 3 райони, що спеціалізуються на зерновому господарстві, картоплярстві, молочному тваринництві і розташовані на південному заході Чернігівської та Київської областей. Носівський та Прилуцький райони, які формують п'ятий тип, мають таку ж саму спеціалізацію у поєднанні з буряківництвом, а шостий тип – з овочівництвом (Фастівський район).

До сьомого типу віднесено 4 райони, галузями спеціалізації яких є виробництво сої, цукрових буряків, ріпаку, зернове господарство, виробництво соняшнику, картоплярство та молочне тваринництво.

Восьмий тип включає 5 районів Київської області, які мають аналогічну спеціалізацію, але в поєднанні з овочівництвом; дев'ятий – у поєднанні з виробництвом яєць (Ставищенський район).

Десятий тип об'єднує 6 районів, галузями спеціалізації яких є виробництво ріпаку, зернових, сої, соняшнику, картоплярство та молочне тваринництво. Райони цього типу розташовані переважно на півдні Київського Придніпров'я. Одинадцятий та дванадцятий типи мають спеціалізацію аналогічну з десятим типом у поєднанні з овочівництвом (3 райони) та м'ясним тваринництвом (3 райони) відповідно.

Рис. 2.23 Спеціалізація сільського господарства Київського Придніпров'я, 2012 р.

Тринадцятий тип об'єднує райони, що спеціалізуються на буряківництві, зерновому господарстві, виробництві ріпаку, соняшнику, сої та молочно-м'ясному тваринництві. Вони розташовані на півночі Черкаської (6 районів) та південному сході Житомирської (3 райони) областей. Райони чотирнадцятого (3 райони) та п'ятнадцятого типів (3 райони) мають аналогічну спеціалізацію у поєднанні з овочівництвом та плодівництвом відповідно.

До *третьої групи*, яка має приміські риси спеціалізації сільського господарства, увійшли три типи районів. Порівняно з 1990 р. відбулося не тільки суттєве зменшення районів з приміською спеціалізацією сільського господарства, а і їх груп.

До першого типу, включено райони, що спеціалізуються на овочівництві, м'ясо-молочному тваринництві, картоплярстві, виробництві яєць (Києво-Святошинський, Броварський, Бориспільський та Черкаський).

Другий тип представлений районами, які мають такі галузі спеціалізації: виробництво яєць, овочівництво, зернове господарство, буряківництво. Вони розташовані на певній віддалі від великих міст і поєднують як приміські, так і зональні риси спеціалізації.

До третього типу належать райони, що мають лише одну галузь спеціалізації, яка характеризується дуже високим індексом локалізації ($I_L > 20$). Це високоспеціалізовані на тваринництві м'ясного напрямку Вишгородський та Канівський райони.

Для визначення рівня інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства за формулою 1.4 був розрахований індекс R_{ch} для кожного з районів Київського Придніпров'я загалом. Величина індексу R в матриці B (формула 1.3) дає змогу визначити галузі, за рахунок змін у яких і відбулася трансформація спеціалізації сільського господарства районів. На основі отриманих результатів розроблено карту змін спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я впродовж 1990 – 2012 рр. (рис. 2.24).

Найінтенсивніші зрушення у спеціалізації сільського господарства сталися у північних (поліських) районах Київського Придніпров'я. Унаслідок фактично занепаду льонарства (скоротилося на 98 %) та значного зниження виробництва в усіх галузях сільського господарства 13 районів взагалі втратили спеціалізацію господарства на сільськогосподарському виробництві. Інші райони Полісся, які у 1990 р. спеціалізувалися на льонарстві, молочному тваринництві, картоплярстві, крім льонарства, втратили спеціалізуючу галузь молочного тваринництва, яка залишилася лише у трьох районах на заході Житомирської області. У зв'язку з цим основною галуззю спеціалізації на Поліссі залишилося картоплярство, яке в окремих районах поєднується з виробництвом ріпаку, яєць та овочівництвом. Такий стан зумовлений, насамперед, економічними чинниками. Як відомо, райони Поліської зони характеризуються не дуже сприятливими агрокліматичними умовами для ведення сільськогосподарської діяльності. В умовах переходу до ринкових методів господарювання економічна ефективність, а відтак і рентабельність сільського господарства, на цих територіях досить низька і потребує додаткових капіталовкладень. Особливо це стосується традиційних для цієї зони трудомістких та капіталозатратних галузей спеціалізації сільського господарства – льонарства і молочно-м'ясного тваринництва.

Разом з тим великі агрохолдинги, які займають домінуючі позиції в сільськогосподарському виробництві, нині не налаштовані на вкладання інвестицій в ці галузі. Це загалом і зумовлює кризові, депресивні явища як в економіці, так і в соціальній сфері поліських районів.

Значне зниження рівня спеціалізації сталося і в районах з приміськими рисами сільськогосподарського виробництва. Найбільше рівень спеціалізації знизився в Києво-Святошинському, Броварському, Бориспільському, Баришівському та Черкаському районах. Це відбулося, передусім, внаслідок скорочення виробництва в овочівництві та м'ясо-молочному тваринництві, а в Києво-Святошинському – у плодівництві.

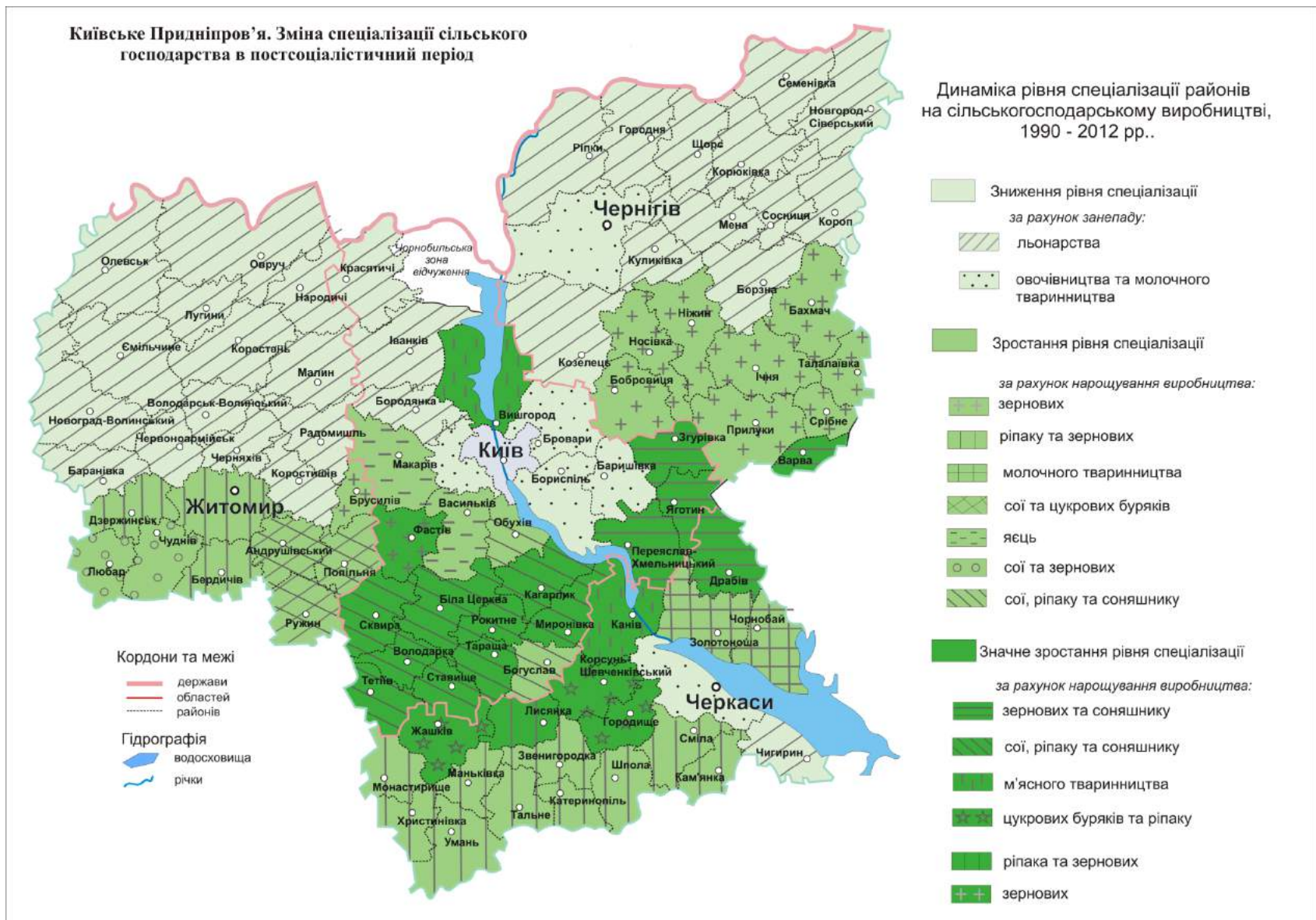

Рис. 2.24 Зміна спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я впродовж 1990 – 2012 рр

Водночас у Лісостепу відбулося зростання рівня спеціалізації господарства на сільськогосподарському виробництві Київського Придніпров'я. Провідну роль у цьому відіграли сприятливі агрокліматичні умови, які й зумовили вищу інвестиційну привабливість.

Зростання рівня спеціалізації відбулося у південних районах Житомирської, Чернігівської та Черкаської областей. Було виділено окремі ареали, що характеризуються однаковими чинниками змін у спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Наприклад, на південному заході Чернігівської області виділяється група районів, де рівень спеціалізації підвищився за рахунок зростання рівня локалізації виробництва зернових культур, зокрема кукурудзи. Проте, як і в інших районах Київського Придніпров'я, зменшився рівень локалізації, а відтак – і рівень виробництва м'яса, молока, овочів, цукрових буряків, льону тощо. Другий великий ареал, де спеціалізація сільського господарства підвищилася за рахунок зростання виробництва ріпаку та зернових, складають південні райони Черкаської та Житомирської областей. Південно-східні райони Житомирської області утворюють ареал, де рівень спеціалізації зріс за рахунок збільшення виробництва сої та цукрових буряків, а південно-західні райони – сої та зернових культур. Виділяться також два ареали, де зростання рівня спеціалізації відбулося за рахунок збільшення виробництва тваринницької продукції, – в Макарівському та Васильківському районах це зумовлено збільшенням виробництва яєць (птахофабрики агрохолдингу «Авангард»), в Золотоніському та Чорнобаївському – молочного-тваринництва.

Значне зростання рівня спеціалізації сільського господарства відбулося в південних районах Київської та в північних районах Черкаської областей. У межах цієї території виділяється кілька ареалів. Перший із них формують південно-західні райони Київської області, де рівень спеціалізації сільського господарства зріс за рахунок значного збільшення рівня локалізації виробництва сої, ріпаку та соняшнику, другий виділяється на південному сході області, де зростання спеціалізації відбулося за рахунок значного

збільшення рівня локалізації виробництва зернових культур та соняшнику. Північні райони Черкаської області сформували ареал, де зростання спеціалізації відбулося за рахунок значного зростання рівня локалізації виробництва цукрових буряків та ріпаку.

У Канівському районі Черкаської області та Вишгородському районі Київської області за рахунок стрімкого зростання рівня локалізації птахівництва (I_L зріс більш ніж у 20 разів) відбулося найбільше зростання рівня спеціалізації. Це пов'язано з тим, що за аналізований період тут набули розвитку великі птахофабрики холдингових компаній «Агромарс» (бренд «Гаврилівські курчата», Вишгородський район) та «Миронівський хлібопродукт» (бренд «Наша ряба», Канівський район). Станом на 2013 р. вони виробляли 57 % м'яса птиці Київського Придніпров'я, що становить близько 20 % загальноукраїнського.

Трансформаційні зміни в спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я зумовлені, насамперед, дією ринкових механізмів. Економічні чинники – рівень рентабельності виробництва та ринкова кон'юнктура – спричинили занепад одних галузей спеціалізації та появу і розвиток інших. Сільськогосподарські підприємства орієнтуються переважно на отримання великих доходів при незначних затратах, тому більшого розвитку набули галузі рослинництва, які користуються попитом на світових ринках (виробництво кукурудзи, соняшнику, ріпаку, сої). У багатьох районах формується монокультурне виробництво – спеціалізація на одній або декількох галузях сільського господарства: виробництві зернових культур, сої, соняшнику, ріпаку тощо. Занепадають праце- та капіталоемні галузі тваринництва та рослинництва, інтенсивний розвиток яких потребує значних інвестицій. У таких умовах території з менш сприятливими агрокліматичними умовами фактично деградують. Прикладом цього є окремі райони на півночі Київського Придніпров'я, які втратили спеціалізацію на сільськогосподарському виробництві. Разом з тим стрімко зростає рівень локалізації виробництва окремих сільськогосподарських культур (сої, ріпаку,

кукурудзи) на півдні регіону, де і відбувається посилення спеціалізації на сільськогосподарському виробництві.

2.3. Вплив трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток Київського Придніпров'я

Кардинальні трансформації в аграрній сфері Київського Придніпров'я, які відбуваються останні двадцять років, викликають не лише зміни у сільськогосподарському виробництві, а й тісно пов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку.

Зрушення, які відбулися в аграрній сфері значною мірою вплинули на рівень зайнятості населення регіону, який є одним з головних індикаторів соціально-економічного розвитку. Впродовж періоду, що досліджувався зменшився рівень зайнятості населення в сільському господарстві регіону (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Динаміка чисельності населення зайнятого в сільському господарстві Київського Придніпров'я

Показники	Роки				
	1995	2000	2005	2010	2012
Загальна кількість найманих працівників, тис. осіб	2406,4	1989,2	1804,3	1751,4	1728,1
Кількість найманих працівників у сільському господарстві, осіб	829,7	499,7	266,2	153,8	148,4
Частка найманих працівників у сільському господарстві від загальної кількості, %	34,4	25,1	14,8	8,8	8,6

Так, кількість найманих працівників у сільському господарстві регіону за період 1995 – 2012 рр. скоротилася з 829,7 тис. осіб до 148,4 тис. осіб (на 82 %), при загальному скороченні кількості найманих працівників з 2406,4 тис. осіб до 1728,1 тис. осіб (на 28 %). Суттєвих змін зазнала і частка сільського господарства в структурі зайнятості найманих працівників, яка зменшилася з 34,4 % у 1995 р. до 8,6 % у 2012 р. Така ситуація зумовлена,

передусім, орієнтацією на виробництво високорентабельної експортної продукції, зокрема у рослинництві, та згортанням трудомістких галузей – буряківництва, льонарства, тваринництва, збільшенням чисельності самозайнятості і безкоштовно працюючих членів сім'ї.

Для переважної більшості сільського населення Київського Придніпров'я єдиним місцем прикладання праці та засобом виживання є особисте господарство, де працює близько 65 % зайнятих у сільському господарстві Київського Придніпров'я. Проте, вважати господарства населення реальним місцем зайнятості населення можна тільки умовно. Чисельність зайнятих у них визначається розрахунковим методом. Зайнятими в господарствах населення вважаються особи, які за результатами статистичного обстеження впродовж тижня хоча б одну годину працювали в своєму господарстві з метою виробництва продукції на продаж [153].

Така ситуація в зайнятості призвела до суттєвого збільшення безробіття, що є однією з основних проблем соціально-економічного розвитку регіону. За офіційними статистичними даними безробіття в сільській місцевості Київського Придніпров'я у 2012 р. складало близько 7 % економічно активного населення. Виділяють і категорію прихованого безробіття, до якої входять зайняті у господарствах населення [153].

Від рівня зайнятості залежать доходи населення, які виражаються через показники заробітної плати працівників. Останніми роками аграрна сфера Київського Придніпров'я стає однією з головних статей наповнення бюджету та головною статтею експорту, проте середньомісячна номінальна заробітна плата працівників у сільському господарстві є найнижчою серед видів економічної діяльності. Станом на 2012 р. вона знаходилася на рівні 2119 грн., що на 18 % менше, ніж загалом в економіці та на 29 % - ніж середня заробітна плата у промисловості.

Для того щоб виявити вплив трансформаційних процесів на соціально-економічний розвиток Київського Придніпров'я, було розроблено авторську методичку, за якою спочатку необхідно визначити рівень соціально-

економічного розвитку адміністративних районів регіону. З цією метою ми використали методику, запропоновану Г.П. Підгрушним [119]. В її основу покладено визначення рівня розвитку економіки і соціальної сфери, їх поєднання та аналіз на рівні адміністративних районів.

Перш за все, досліджуючи рівень соціально-економічного розвитку, особливу увагу потрібно приділити розробці показників, які будуть відображати відмінності в розвитку кожного з районів Київського Придніпров'я. Серед показників, які характеризують рівень економічного розвитку, використовувалися такі: обсяг реалізованої промислової продукції, валова продукція сільського господарства, обсяг реалізованих послуг, обсяг експорту товарів, інвестиції в основний капітал у розрахунку на одну особу. Ці показники по суті є індикативними і відображають окремі аспекти економічного розвитку Київського Придніпров'я, що в комплексі дає достатньо повне уявлення про стан економіки регіону.

Для відображення соціального розвитку було відібрано сім узагальнюючих репрезентативних показників, які характеризують різні аспекти соціального розвитку регіону: демографічну ситуацію (коефіцієнт природного приросту на 1000 наявного населення, сальдо міграції), рівень доходів (середня зарплата найманих працівників, грн. на одну особу), рівень зайнятості в економічній діяльності (рівень безробіття, %), стан матеріального благополуччя (роздрібний товарооборот в розрахунку на одну особу, введення в експлуатацію житла (м^2 на 1000 осіб) та житлові умови (забезпеченість житлом, м^2 на одну особу).

За допомогою формул 1.5, 1.6, 1.7 було розраховано інтегральний показник соціально-економічного розвитку регіону. Кожен район отримав певний інтегральний показник, який і характеризує рівень соціально-економічного розвитку Київського Придніпров'я.

Цей показник по регіону дуже диференційований: найвищий у Києво-Святошинському районі (6,4) Київської області, а найнижчий – у Коропському районі (1,3) Чернігівської області. Наступним етапом було

проведення типізації районів Київського Придніпров'я за рівнем соціально-економічного розвитку, яка була здійснена за допомогою кластерного аналізу. Обрахунки показали, що найдоцільніше сформувати п'ять кластерів, які були виділені залежно від рівня соціально-економічного розвитку: дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий. За результатами типізації було розроблено картосхему, яка і відобразила рівень соціально-економічного розвитку Київського Придніпров'я (рис. 2.25).

Рис. 2.25 Соціально-економічний розвиток Київського Придніпров'я

Простежується досить чітка диференціація за рівнем соціально-економічного розвитку. Найвищий рівень розвитку мають райони, які безпосередньо прилягають до столиці, а найнижчий – характерний для периферійних районів Київського Придніпров'я. Це пояснюється як

економічними, так і соціальними чинниками. До групи з найвищим рівнем соціально-економічного розвитку увійшло 9 районів, які безпосередньо прилягають до Києва.

Групу з високим рівнем представляють 10 районів, розташованих навколо столиці, та райони, центром яких є обласний центр. Середній рівень розвитку мають 23 райони, які розташовані переважно в лісостеповій зоні, або райони, центрами яких є міста.

На нашу думку, розвиток Київського Придніпров'я тісно пов'язаний з тими радикальними перетвореннями в аграрній сфері, які відбуваються останні двадцять років. Аналіз співвідношення між рівнем соціально-економічного розвитку та показниками трансформації в аграрній сфері найдоцільніше визначити за допомогою кореляційного аналізу, який дозволяє встановити тісноту взаємозв'язку між двома рядами даних.

Узагальнюючим показником, який відображає динамічні зміни розвитку аграрної сфери, є індекс інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства, який було розраховано для кожного адміністративного району регіону. Показником, який відображає соціально-економічний розвиток, є інтегральний індекс рівня соціально-економічного розвитку адміністративного району. Відповідно до спеціалізації сільського господарства райони Київського Придніпров'я були розділені на три групи, а кореляційний аналіз був проведений для кожної з цих груп.

У районах Полісся виявлена чітка кореляційна залежність між інтегральним індексом соціально-економічного розвитку та індексом інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства (коефіцієнт кореляції $r=0,78$). Райони цієї групи мають від'ємні значення індексу інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства (впродовж 1990 – 2012 рр. зменшення рівня спеціалізації та падіння виробництва продукції сільського господарства в середньому по групі на 30 %) та низький і дуже низький рівень соціально-економічного розвитку

адміністративних районів. Таким чином, деструктивні зміни в аграрній сфері пов'язані з низьким рівнем соціально-економічного розвитку.

Лісостепові райони мають ще тісніший кореляційний зв'язок між інтегральним індексом соціально-економічного розвитку та індексом інтенсивності трансформації спеціалізації ($r=0,81$). Проте, на відміну від групи поліських районів, показники індексу інтенсивності трансформації спеціалізації мають додатні значення (зростання рівня спеціалізації та збільшення виробництва продукції сільського господарства в середньому по групі на 20 %), а самі райони характеризуються середнім і високим рівнем соціально-економічного розвитку. Отже, підвищення рівня розвитку аграрної сфери пов'язано з вищим рівнем соціально-економічного розвитку цих територій.

У районах з приміськими рисами спеціалізації сільського господарства виявлена слабка кореляційна залежність ($r=-0,12$), що є логічним, оскільки в них сільськогосподарська діяльність не є основною, а тому і її вплив на соціально-економічний розвиток незначний.

У результаті аналізу було встановлено, що трансформаційні процеси в аграрній сфері відіграють провідну роль у соціально-економічному розвитку тих територій, де аграрна сфера є головним видом економічної діяльності. Розвиток цих територій дуже залежить від сільськогосподарського виробництва, адже для більшості сільських мешканців воно залишається головним джерелом доходів.

Важливою складовою соціально-економічного розвитку Київського Придніпров'я є стан розвитку соціальної інфраструктури на сільських територіях.

Традиційно під поняттям «соціальна інфраструктура» розуміють сукупність різноманітних закладів, організацій, послуг і сфер діяльності, які забезпечують сприятливі умови життєдіяльності людей на виробництві та в побуті. На думку В. Збарського, соціальна інфраструктура – це особливим чином територіально організована, історично конкретна сукупність видів

діяльності і відповідних їм галузей виробництва, підприємств і суспільних відносин, які забезпечують задоволення особистого (індивідуального) споживання, необхідного для збереження життя населення, відтворення робочої сили та її продуктивного суспільного споживання [47].

Соціальну інфраструктуру села складають житлове та комунальне господарство, служба побуту, будинки культури (клуби), транспорт, що обслуговує населення, школи, дитячі дошкільні установи, лікарні, медпункти тощо. Об'єкти соціальної інфраструктури, надаючи блага населенню, тим самим впливають на основне виробництво, зберігаючи і поліпшуючи кількісно та якісно робочу силу та сприяють підвищенню добробуту селян.

У радянський період соціальна інфраструктура фактично була підпорядкована сільськогосподарським підприємствам. Якщо підприємство функціонувало ефективно, то і соціально-економічна ситуація була кращою порівняно з територією, де виробництво було в занепаді. У пострадянський період функції з управління та розвитку соціальної інфраструктури перейшли до місцевих органів влади, при цьому аграрна сфера залишається визначальною в забезпеченні зайнятості та доходів населення, наповненні місцевих бюджетів.

Рівень розвитку соціальної інфраструктури сільських територій відображається низкою показників, які представляють житлово-комунальний сектор, освіту, охорону здоров'я, культуру, побутове обслуговування. Зупинимося на їх характеристиці більш детально.

Рівень забезпеченості мешканців сільської місцевості Київського Придніпров'я житлом знаходиться на вищому, ніж в середньому по країні рівні (табл. 2.13). У 2012 р. на одного жителя припадало 34,5 м² житла, що на 45 % більше рівня 1990 року. Найкраще забезпечені житлом мешканці Київської області – 42,6 м², найгірше – Житомирської, де цей показник становить 29 м². Забезпеченість житлом жителів Черкаської та Чернігівської областей становить 32,6 та 33,8 м² відповідно. Щодо окремих районів, то максимальний показник забезпеченості населення житлом мають

Обухівський та Васильківський райони Київської області – 54,4 та 49,7 м² відповідно. Мінімальний показник має Олевський район Житомирської області – лише 21,7 м² на одну особу.

Таблиця 2.13

**Забезпечення населення житлом на сільських територіях
Київського Придніпров'я, 1990-2012 рр.**

(на одну особу м²)

Назва області, регіону, країни	Роки				
	1990	2000	2005	2009	2012
Чернігівська	22,2	27,2	29,2	31,5	33,8
Житомирська	22,2	26,3	26,0	27,7	29,0
Київська	23,8	30,5	33,7	39,1	42,6
Черкаська	23,7	27,6	29,6	31,2	32,6
Київське Придніпров'я	22,9	27,8	29,6	32,4	34,5
<i>Україна</i>	20,6	23,5	24,6	26,1	27,2

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

Попри те, що сільські жителі забезпечені житлом майже повністю, якість житла знаходиться на досить низькому рівні. Як зазначає І. Прокопа, «...більшість житлових будинків на селі зведені з некапітальних матеріалів (стіни з дерева, саману, змішаних матеріалів); приблизно кожний сьомий – довоєнної побудови, половина введена в дію у 1944 – 1970 рр.» [171, с. 183]. Не краща ситуація і в Київському Придніпров'ї, де благоустрій житлового фонду сільської місцевості знаходиться на дуже низькому рівні (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

**Обладнання сільського житлового фонду Київського Придніпров'я
інженерною інфраструктурою**

відсотків до загальної площі

Обладнання житлового фонду	Роки					
	1995	2000	2005	2009	2010	2012
Водогоном	10,6	11,2	13,4	17,3	19,1	22
Каналізацією	7,5	9,1	11,6	15,7	17,6	20,5
Опаленням	13,4	23,1	34,5	42,9	43,9	47,5
Газом	84,2	84,9	85,5	86,1	85,8	85,8
Гарячим водопостачанням	2,6	3,1	3,8	5,5	7,9	9,6
Ваннами	6,7	8,2	9,9	13,9	15,7	16,9

Складено автором за [160, 161, 164, 165]

Аналізуючи стан благоустрою житлового фонду сільської місцевості Київського Придніпров'я, можна сказати, що він знаходиться на нижчому рівні, ніж по країні в цілому. Упродовж періоду дослідження спостерігається підвищення рівня обладнання сільського житлового фонду регіону інженерною інфраструктурою, проте воно залишається на досить низькому рівні. Питома вага загальної площі сільського житлового фонду, обладнаної водогоном і каналізацією, знаходиться на рівні 20,5 % та 19 % відповідно. На досить низькому рівні перебуває забезпечення гарячим водопостачанням (9,6 %) та ваннами (душовими) (16,9 %). При цьому слід відмітити і позитивні тенденції. Так, житлові площі, обладнані водогоном, збільшилися у 2 рази, каналізацією та ваннами – у 3 рази, гарячим водопостачанням та опаленням – у 4 рази порівняно з 1995 роком.

До важливих показників розвитку соціальної інфраструктури регіону належить забезпеченість населення закладами освіти. Адже якісна освіта в майбутньому забезпечить підготовку висококваліфікованих кадрів, спроможних вивести сільські території із кризового стану. За статистичними даними, у сільській місцевості Київського Придніпров'я нараховується 1739 дошкільних навчальних закладів. Порівняно з 1990 р. їх кількість зменшилась на 23 %, а кількість дітей у цих закладах – на 39 %, що пов'язано з погіршенням демографічної ситуації, а також міграцією молодого населення у міста. Найгірша ситуація в Чернігівській області, де кількість дошкільних закладів зменшилася на 45 %. Дещо краща ситуація в Київській (на 33 %), Житомирській (на 9 %) та Черкаській областях (на 11 %). Загалом дошкільні заклади освіти відвідує лише 41 % дітей відповідного віку. Причинами низького забезпечення дошкільними установами, крім зменшення їх кількості, є і висока плата за один дітодень, яка не відповідає теперішнім сімейним доходам сільських мешканців, а також незадовільний технічний стан установ.

Дещо краще забезпечені сільські населені пункти району загальноосвітніми закладами, загальна кількість яких у 2012 р. становила

2923 одиниць, що складає приблизно один заклад на два сільські поселення. Однак порівняно з 1990 р. кількість загальноосвітніх закладів зменшилася на 15 %. Ще критичнішою є ситуація із зменшенням контингенту школярів на 40,2 %, що у свою чергу, пов'язано з кризовою демографічною ситуацією та міграційним відтоком сільського населення у міста. Найбільша кількість загальноосвітніх закладів і учнів у них нараховується у Києво-Святошинському та Броварському районах Київської області, найменша – у Поліському районі Київської області, Срібнянському та Куликівському районах Чернігівської області.

У регіоні є велика кількість малих сільських населених пунктів, у яких відсутні або закриті школи. Значною мірою вирішенню проблеми доступу дітей до середньої освіти у селах, що не мають шкіл, сприяло прийняття Кабінетом Міністрів України постанови від 16 січня 2003 р. №31 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус»». Проте впровадження цієї програми має як позитивні риси, зокрема доставка учнів до навчальних закладів з інших населених пунктів, так і негативні – закриття малокомплектних шкіл, що у свою чергу, призводить до скорочення кількості учителів, занепаду самих сіл, бо, як кажуть, «немає школи – немає й села». Варто сказати про те, що більшість сільських шкіл давно потребують капітального ремонту чи знаходяться в аварійному стані.

Важливою складовою соціальної інфраструктури є мережа закладів охорони здоров'я. Як відомо, стан забезпеченості населених пунктів закладами охорони здоров'я – основна запорука розвитку здорової нації. Забезпеченість лікарняними ліжками становить 90,9 одиниць на 10 тис. жителів, що відповідає затвердженим в Україні нормативам – 80 ліжок на 10 тис. жителів. Найкраще забезпечена медичними закладами Київська область, де один лікарняний заклад обслуговує 10,9 сільських населених пунктів. Найгірша ситуація у Житомирській області, де один лікарняний заклад припадає на майже 21 сільське поселення. У цій же області не відповідає нормативам забезпеченість населення лікарняними ліжками –

79 ліжок на 10 тис. осіб відповідно. Порівняно з 1990 р. кількість лікарняних закладів у Київському Придніпров'ї зменшилася на 46,8%, а забезпеченість населення лікарняними ліжками – на 41%. Це обумовлено як змінами в чисельності сільського населення, так і недостатнім фінансуванням медичної галузі.

Кращою є ситуація із забезпеченням населення амбулаторно-поліклінічними закладами, кількість і ємність яких збільшилася на 12% порівняно з 1990 р. (табл. 2.15).

Найгіршою є ситуація із забезпеченням населення сільськими амбулаторіями та фельдшерсько-акушерськими пунктами. Згідно з нормативами у кожному селі має бути один ФАП або сільська амбулаторія. Але цей норматив насправді не виконується. Наприклад, у Чернігівській області налічується 1485 сіл, а сільських амбулаторій і ФАПів – лише 810, тобто 675 сільських населених пунктів не мають ніяких закладів охорони здоров'я. У Житомирській області не мають медичних закладів 634 сільські поселення.

Таблиця 2.15

Заклади охорони здоров'я Київського Придніпров'я

Область	Роки	Кількість лікарняних закладів, одиниць	Кількість лікарняних ліжок		Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів, одиниць	Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів	
			всього, тис.	на 10 тис. осіб		кількість відвідувань за зміну, тис.	на 10 тис. осіб
Київська	1990	166	24,0	123,8	329	31,4	161,8
	2012	94	14,8	86,2	442	37,2	217,3
Чернігівська	1990	180	20,1	143,0	235	22,1	158,2
	2012	86	12,1	112,0	199	23,8	221,1
Житомирська	1990	145	20,8	138,9	235	28,8	192,0
	2012	71	10,1	79,1	303	31,9	250,6
Черкаська	1990	145	17,8	119,0	261	27,3	181,7
	2012	87	11,0	86,6	332	29,8	234,7
Київське Придніпров'я	1990	636	82,7	131,1	1060	109,6	173,4
	2012	338	48	90,9	1276	122,7	230,9

Складено автором за [160, 161, 163, 164, 165]

Одним із необхідних соціальних благ для розвитку людини є доступ до мережі закладів культури, відпочинку і дозвілля, а саме: будинків культури, клубних закладів, бібліотек – тих об'єктів соціальної інфраструктури, які дають змогу задовольнити інтелектуально-творчі та інтелектуально-споживчі потреби громадян.

За період, що розглядається, у Київському Придніпров'ї кількість клубних закладів постійно знижується. Так, якщо в 1990 р. їх було 4134, то у 2012 р. – уже 3180, тобто кількість клубних закладів зменшилася на 23 %. Аналогічна ситуація з бібліотечними установами, кількість яких за такий же період скоротилася на 26 % (з 3854 до 2843).

Оцінка рівня розвитку соціальної інфраструктури сільських територій може здійснюватися у різний спосіб. Ураховуючи значну кількість галузей сфери послуг, на нашу думку, найдоцільніше здійснити таку оцінку на основі визначення інтегрального показника розвитку соціальної інфраструктури. Існує кілька методичних підходів до визначення рівня розвитку соціальної сфери. У цьому дослідженні було використано формулу 1.8.

Інформаційною основою визначення інтегрального показника рівня розвитку сфери послуг Київського Придніпров'я стали дані статистичних щорічників Київської, Житомирської, Чернігівської та Черкаської областей. До аналізу було включено дванадцять показників забезпеченості населення різними видами послуг.

Обрахунки показали, що значення інтегрального показника варіюється в досить значних межах. Мінімальне значення інтегральний показник має в Лугинському та Ружинському районах Житомирської області – 5,55 та 6,23 відповідно. Максимальне значення цього показника має Києво-Святошинський район – 19,78. Отже, максимальне значення перевищує мінімальне майже в чотири рази. Більшість же районів Київського Придніпров'я мають показник у межах від 7 до 12.

Наступним етапом дослідження соціальної інфраструктури стало групування районів за інтегральним показником її розвитку.

До першої групи увійшли 13 районів, які характеризуються найнижчим розвитком соціальної інфраструктури. Найбільше представників у цій групі має Житомирська область – 8 адміністративних районів регіону, Київська та Черкаська області мають по два представники, Чернігівська – одного (рис. 2.26).

Групу районів з рівнем розвитку соціальної інфраструктури нижчим за середній складає 22 адміністративні райони. Чернігівська область представлена у цій групі 7 районами, Житомирська – 8, Черкаська – 6, Київська – лише одним районом.

Рис 2.26 Розвиток соціальної інфраструктури Київського Придніпров'я у розрізі районів

Найчисельнішою є група із середнім рівнем розвитку соціальної інфраструктури. Вона об'єднує 39 адміністративних районів, із яких 14 представляють Чернігівську, 12 – Київську, 8 – Черкаську, 5 – Житомирську області. До групи з рівнем розвитку соціальної інфраструктури вищим за середній належать 13 адміністративних районів, які презентують в основному Київську та Черкаська області (7 та 4 райони), та 2 райони Житомирської області. Це переважно ті райони, які знаходяться поблизу столиці, або райони з кращими природними передумовами. У них рівень розвитку соціальної інфраструктури вищий за пересічний у Київському Придніпров'ї.

До групи з найвищим рівнем розвитку соціальної інфраструктури належать три адміністративні райони Київської області – Києво-Святошинський, Бориспільський та Обухівський, які є пристоличними.

На наступному етапі дослідження був проведений кореляційний аналіз між рівнем розвитку соціальної інфраструктури (інтегральний показник розвитку соціальної інфраструктури) та показниками трансформації в аграрній сфері (показник інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства). Відповідно до спеціалізації сільського господарства райони Київського Придніпров'я були розділені на три групи, а кореляційний аналіз був проведений для кожної з цих груп.

Поліські райони мають тісну кореляційну залежність між інтегральним показником розвитку соціальної інфраструктури та індексом інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства (коефіцієнт кореляції $r=0,629$). В районах цієї групи рівень розвитку соціальної інфраструктури знаходиться на дуже низькому та низькому рівні, вони також характеризуються падінням валового виробництва продукції сільського господарства, що говорить про їх взаємозумовленість.

Лісостепові райони також мають тісний кореляційний зв'язок (коефіцієнт кореляції $r=0,623$), показники індексу інтенсивності трансформації спеціалізації мають додатні значення (зростання рівня

спеціалізації та збільшення виробництва продукції сільського господарства в середньому по групі на 20 %), а самі райони характеризуються середнім і високим рівнем розвитку соціальної інфраструктури. У районах з приміськими рисами спеціалізації сільського господарства виявлена слабка кореляційна залежність ($r=-0,12$).

Дослідження підтвердило, що і рівень соціально-економічного розвитку і рівень розвитку соціальної інфраструктури пов'язаний з процесами трансформації в аграрній сфері. Вони, значною мірою, зумовлюють соціально-економічні диспропорції, що сформувалися між поліськими та лісостеповими районами Київського Придніпров'я.

2.4. Трансформаційні процеси в аграрній сфері та їх вплив на соціально-економічний розвиток Срібнянського району Чернігівської області

Для характеристики трансформаційних процесів на локальному рівні було вибрано Срібнянський район Чернігівської області, який розташований на південному сході області, має досить високі показники розвитку аграрної сфери і суто аграрну спеціалізацію (86 % ВДВ припадає на сільське господарство), значну природну родючість ґрунтів (середній бал 63) [154].

Площа району – 579,27 км², з яких 76 % займають сільськогосподарські угіддя, а розораність території складає 86 %, що свідчить про значну господарську освоєність, адже ці показники значно вищі, ніж пересічні по області.

Досить показовими є зміни організаційної структури, перетворення відносин власності, форм та методів господарювання – *інституційні трансформації* саме на рівні району, адже тут відбулися схожі зміни, як і в країні загалом, проте на локальному рівні вони є більш наочними (табл. 2.16).

У 1990 р. у районі налічувалося 16 колективних господарств (колгоспів), які перебували під повним контролем держави. З початком реформування аграрної сфери всі колективні господарства району реорганізували у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП).

Однак реальних змін у організаційній структурі та відносинах власності ця реорганізація не дала. КСП фактично залишилися тими ж колгоспами, деякі з них просто змінили назву. Саме в цей період внаслідок неналежного управління та відсутності контролю з боку держави і було втрачено основні виробничі та невиробничі фонди колишніх колективних господарств. Вони за ці 10 років були фактично розграбовані та знищені.

Таблиця 2.16

Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання в Срібнянському районі

1990	1995	2005	2012
КГ ім. XXII з'їзду КПРС (с.Калюжинці)	КСП «Батьківщина»	СТОВ «Батьківщина»	СТОВ «Батьківщина»
КГ "Перемога" (с.Іванківці)	КСП «Перемога»		
КГ «Комуніст» (с.Савинці)	КСП «Промінь»		
КГ «Україна» (с.Лебединці)	КСП «Україна»		
КГ «Дружба» (с.Карпилівка)	КСП «Дружба»		
КГ ім. Карла Маркса (с.Горобоївка)	КСП «Зоря»	СВК «Колос»	
КГ ім. Кірова (с.Поділ)	КСП «Надія»	СТОВ «Агропромсервіс»	
КГ ім. Калініна (сmt Срібне)	КСП «Обрій»	ТОВ «Обрій»	ТОВ «Обрій»
КГ ім. Горького (с.Олексенці)	КСП «Олексенське»		
КГ «Шлях Ілліча» (с.Гриціївка)	КСП «Світанок»		
КГ ім. Щорса (с.Никонівка)	КСП «Лисогір»		
КГ «Більшовик» (с.Харитонівка)	КСП «Нива»	ТОВ «Нива»	
КГ ім. Димитрова (с.Сокиринці)	КСП «Сокиринське»	ПСП «Сокиринське»	ПСП«Сокиринське»
КГ «Шлях до комунізму» (сmt Дігтярі)	КСП«Т.Г. Шевченка»	СВК «Удай»	СВК «Удай»
«Жовтень» (с. Васьківці)	КСП «Васківське»	СТОВ «Васківське»	СТОВ «Васківське»
КГ ім. Леніна (с.Гурбинці)	КСП «Вітчизна»	СТОВ «Вітчизна»	СТОВ «Вітчизна»
		ФГ «Вікторія»	ФГ «Вікторія»
		ФГ «Перемога»	ФГ «Перемога»
		ФГ «Нива»	ФГ «Нива»
		ФГ «Медове»	ФГ «Медове»
		ФГ «Денвер Еліт»	ФГ «Денвер Еліт»
			ФГ «Такі»
			ФГ «Срібнянське»
			ФГ «Колос»
			ФГ «Надія»

Складено автором

Ці формування, поступово «згасаючи», проіснували до 2000 р. – радикального етапу реформи аграрної сфери.

Саме з 2000-х р. починаються реальні зміни в інституційній структурі району. Колективні сільськогосподарські підприємства були швидкими темпами реорганізовані у ринкові структури нового типу. Станом на 2012 р. на території району вже налічувалося 4 товариства з обмеженою відповідальністю, 1 сільськогосподарський виробничий кооператив, 1 приватне сільськогосподарське підприємство, 9 фермерських господарств.

Із 2002 р. розпочався процес укрупнення нових ринкових структур. Наприклад, ТОВ «Батьківщина» (с. Калюжинці), яка була утворена на базі колективного господарства імені ХХІІ з'їзду КПРС, до 2012 р. зосередила близько 70 % земель району та об'єднала землі семи колишніх колективних господарств. ТОВ «Обрій» (сmt Срібне) займає 20 % земель району і об'єднав у своєму складі 5 колишніх колективних господарств. На противагу цим крупним господарствам, 9 фермерських господарств району займають тільки 2,5 % його земель. Така тенденція є доволі негативною, адже майже всі землі сконцентрували у своїх руках 2 великі підприємства, які виступають монополістами у сільськогосподарському виробництві району. Фермерським господарствам досить складно з ними конкурувати як у забезпеченні технікою, так і за фінансовими можливостями, внаслідок чого останнім часом їх кількість зменшується.

Посівні площі, їх динаміка та структура впродовж 1990 – 2012 рр. є показовим прикладом для аналізу процесів трансформації в аграрній сфері району. Так, за вказаний період загальна посівна площа району зменшилася на 18 % (рис. 2.27).

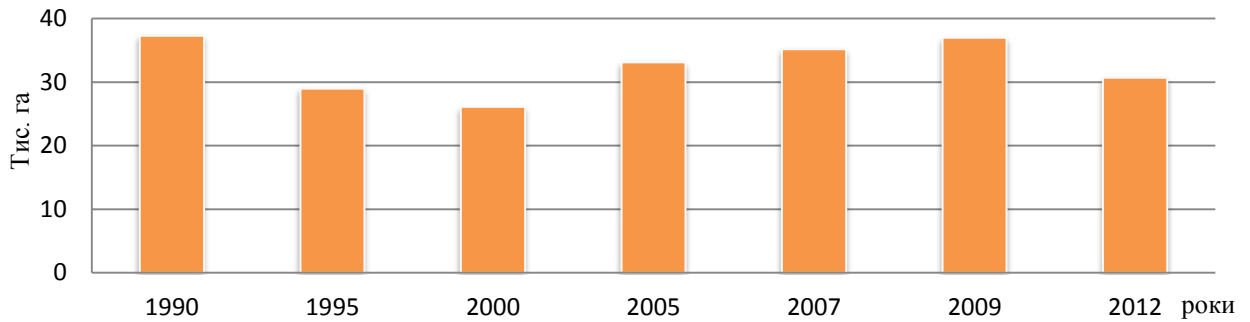

Рис. 2.27 Динаміка посівних площ Срібнянського району

За досліджуваний період, поряд зі скороченням посівних площ району, відбувся перерозподіл їх між різними типами культур. Основними змінами у структурі посівних площ є збільшення частки зернових культур та суттєве зменшення частки технічних, кормових та овоче баштанних культур (рис. 2.28).

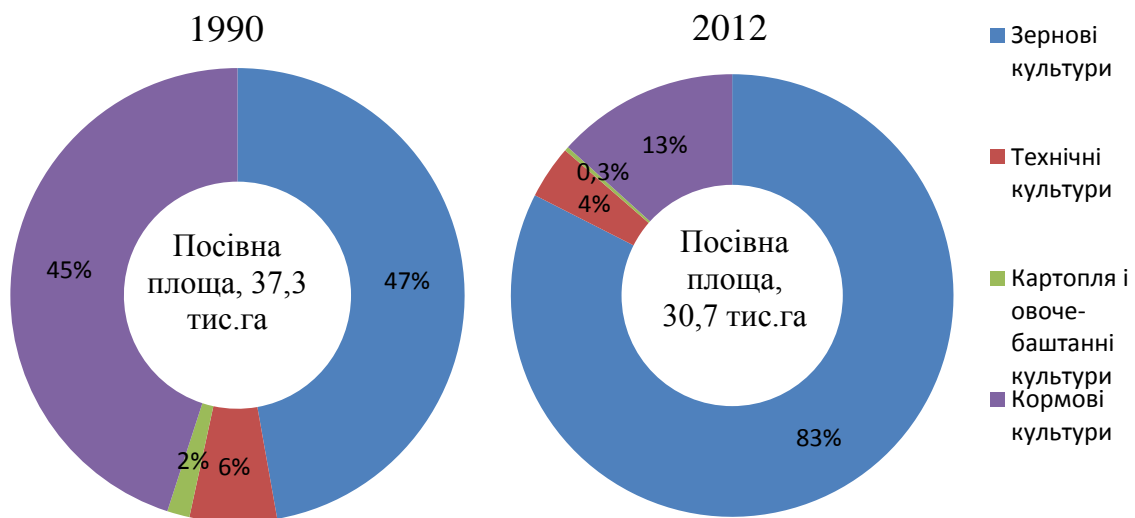

Рис. 2.28 Структура посівних площ Срібнянського району за основними сільськогосподарськими культурами, % (складено автором за [156])

Порівняно з 1990 р. частка посівних площ під зерновими культурами збільшилася на 36 % і станом на 2012 р. становила 83 % від загальної. У внутрішній структурі зернових культур найбільших змін зазнали посівні площі під пшеницею (їх частка змінилася з 51 % у 1990 р. до 9 % у 2012 р.) та кукурудзою (від 5 % у 1990 р. до 65 % у 2012 р.), що свідчить про фактичний

перехід сільського господарства району на монокультурне виробництво – вирощування кукурудзи.

При загальному скороченні посівних площ під технічними культурами змінилася їхня внутрішня структура. Частка цукрових буряків скоротилася з 74 % у 1990 р. до 0 % у 2012 р. (з 2005 р. не висівають). На противагу цьому в районі зросли посіви соняшнику, частка якого у 2012 р. складала 91 % від посівних площ технічних культур. Це пояснюється, передусім, ринковою кон'юнктурою та рентабельністю виробництва зазначених культур. Значного скорочення зазнали посівні площі картоплі та овоче-баштанних культур (від 2 % у 1990 р. до 0,3 % у 2012 р.). Особливо великого спаду зазнали посіви кормових культур (від 45 % у 1990 р. до 13 % у 2012 р.). Це пов'язано з занепадом тваринницької галузі, оскільки кормові культури вирощуються в основному для її забезпечення.

Досить ілюстративними для аналізу трансформаційних процесів в аграрній сфері району є зміни посівних площ на рівні підприємств. У 1990 р. нараховувалося 16 колективних сільськогосподарських підприємств, посівні площі яких варіювалися від 1200 до 3200 га (рис. 2. 29). В усіх господарствах була приблизно однакова структура посівних площ: 50 % – зернові, 40 % – кормові, 6 % – технічні, 2 % – картопля та овоче-баштанні культури. Схожа структура пояснюється, перш за все, централізовано-плановими методами управління в аграрній сфері. Кожне колективне господарство повинно було виконати плани посівів сільськогосподарських культур, які визначалися плановими органами та жорстко контролювалися.

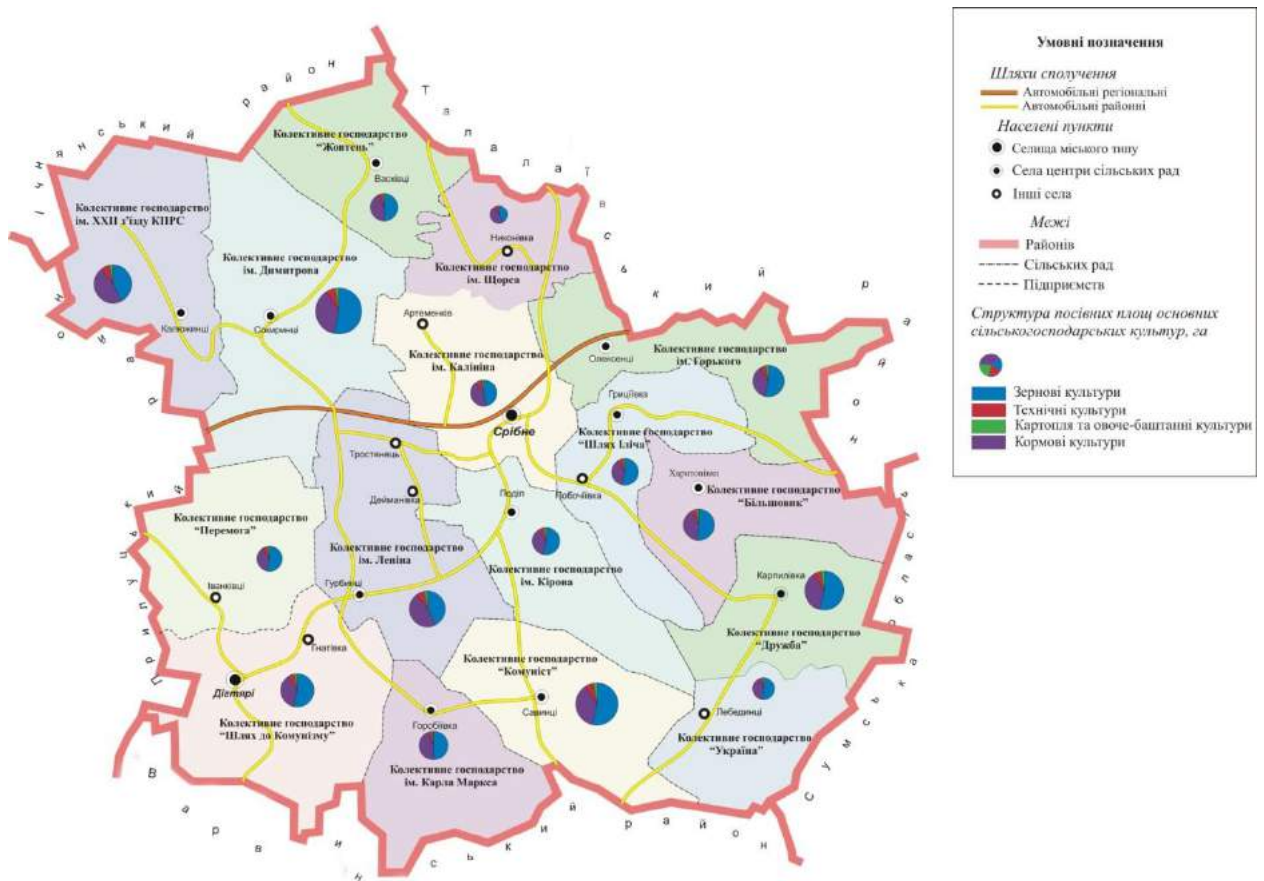

Рис. 2.29 Посівні площі Срібнянського району, 1990 р.

З переходом до ринкової системи господарювання в аграрній сфері рушійними силами, які призвели до кардинальних змін, стали кон'юнктура ринку та рівень рентабельності виробництва. До 2000-х р. фактично проіснували ті ж колективні господарства, які реально змінили тільки свої назви. У цей період посіви скоротилися на 30 – 50 % у всіх підприємствах, що пояснюється відсутністю державної допомоги та загальною кризою в економіці країни загалом і сільському господарстві зокрема.

Починаючи з 2000 р., коли відбулася радикальна зміна форм і методів управління в аграрній сфері, кардинально змінюється і структура та розміри посівних площ господарств. Станом на 2012 р. у Срібнянському районі нараховувалося 15 сільськогосподарських підприємств, розміри яких варіювали в межах від 6 га до 20 000 га. Близько 85 % посівних площ району входять до складу двох підприємств – СТОВ «Батьківщина» (19 457 га) та

ТОВ «Обрій» (5 280 га). Інші 13 підприємств займають 15 % площ посівів. Фермерські господарства мають посівні площі від 6 до 70 га (рис. 2.30).

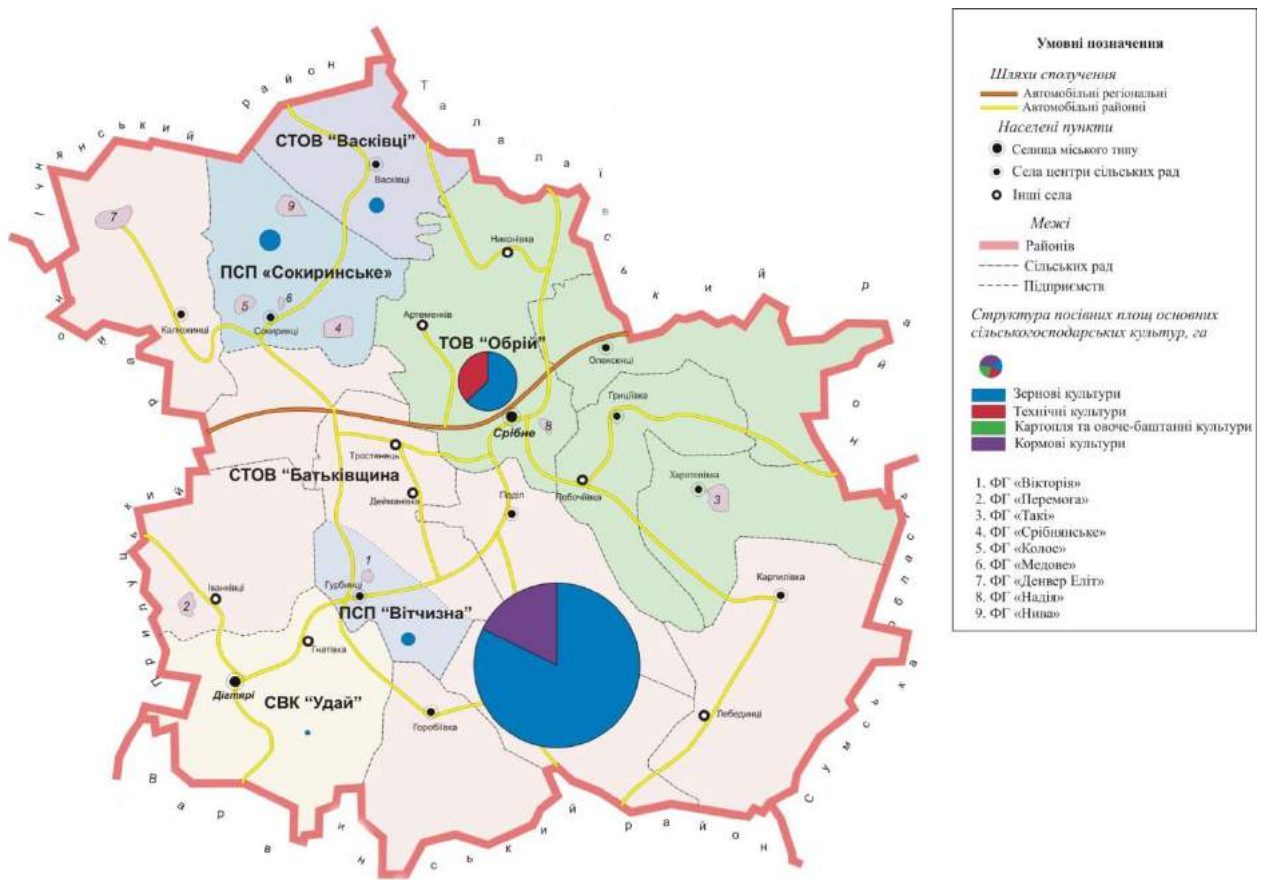

Рис. 2.30 Посівні площі Срібнянського району, 2012 р.

За період з 1990 по 2012 рр. суттєво змінилася структура посівних площ. Так, у ТОВ «Батьківщина» сіють 81 % зернових та 19 % кормових культур. Серед зернових культур 84 % займають посіви кукурудзи, 16 % – пшениці. У СТОВ «Обрій» 60 % займають зернові культури, 40 % – технічні. Серед зернових культур 60 % займає кукурудза, 40 % – пшениця. Із технічних культур сіють тільки соняшник. У всіх інших підприємствах сіють зернові культури, серед яких переважають кукурудза та пшениця.

Значних перетворень за період, що досліджується, зазнала *спеціалізація сільського господарства Срібнянського району*. Головною структуроформуючою галуззю аграрної сфери району є рослинництво (87 % виробленої продукції), у структурі якого провідна роль належить зерновим

культурам. Виробництво зернових культур збільшилося у 2,5 рази порівняно з 1990 р. (з 54,7 тис.т до 131,8 тис. т (рис. 2.31)).

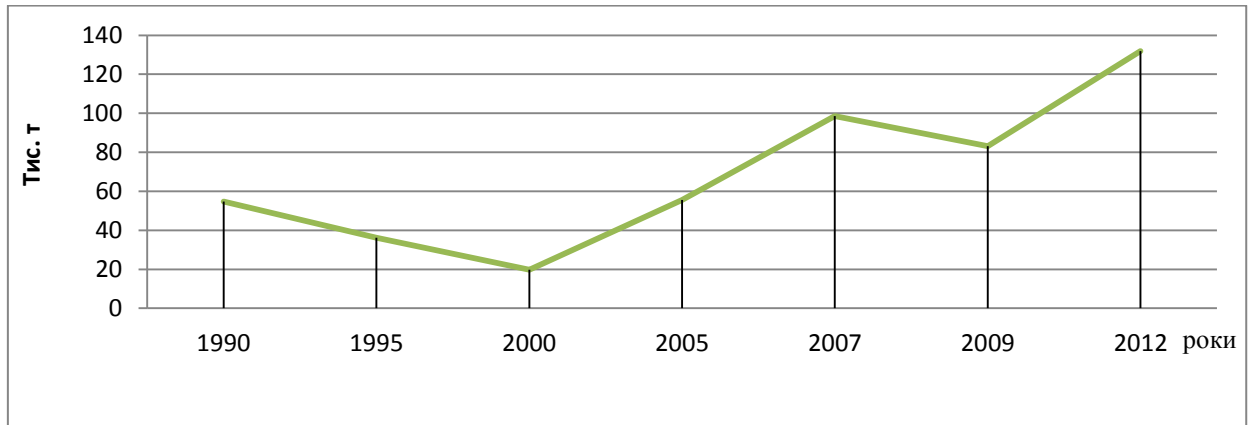

Рис. 2. 31 Динаміка виробництва зернових культур у Срібнянському районі (складено автором за [156, 158])

Проте динаміка не була постійно зростаючою: до 2000 р. спостерігається спад (на 35 %), який пояснюється кризовими явищами в аграрній сфері, потім спостерігається поступове зростання виробництва, а вже у 2005 р. було досягнуто рівня 1990 року.

Важливі зміни відбулися у структурі виробництва зернових культур (рис. 2.32). У 1990 р. основними зерновими культурами були пшениця (50 % обсягу виробництва зернових у районі), ячмінь та кукурудза (по 15 %). Така структура виробництва зернових культур проіснувала до 2000-х р., після чого основною зерною культурою району стала кукурудза. Станом на 2012 р. її валові збори сягнули 87 % загального обсягу виробництва зернових культур. Це свідчить про перехід району до монокультурного сільськогосподарського виробництва.

Підприємства, для яких основною мотивацією діяльності є отримання прибутку, перейшли на вирощування сільськогосподарських культур, які мають найбільшу рентабельність – кукурудзи на зерно. Монокультурне виробництво приводить до цілковитої залежності від кон'юнктури світового ринку, інтенсивного виснаження землі (внаслідок відсутності сівозмін та інших чинників), а отже, – до поступового зниження врожайності.

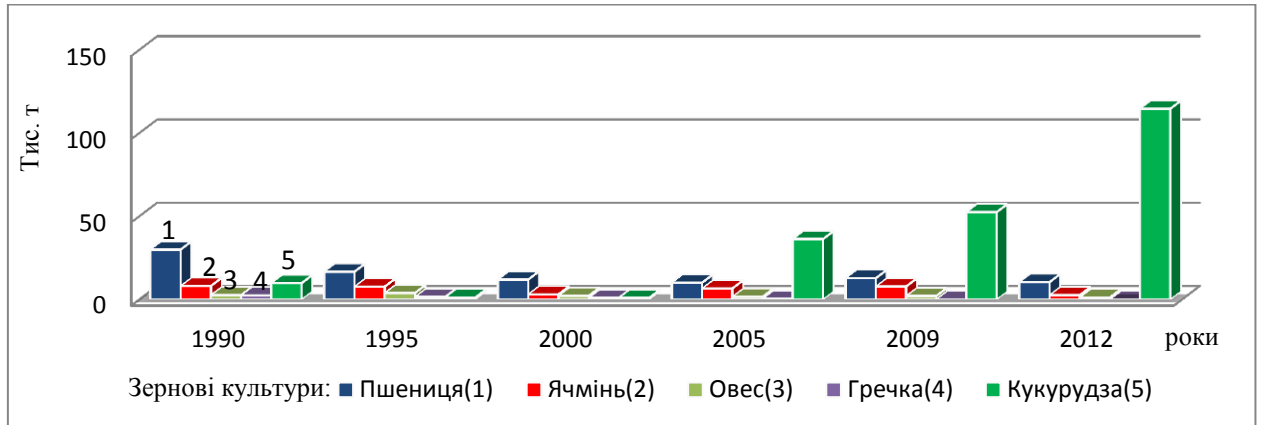

Рис. 2.32 Виробництво основних зернових культур Срібнянського району(складено автором за [156, 158])

Другою галуззю рослинництва є виробництво технічних культур. У 1990 р. єдиною технічною культурою району були цукрові буряки, щорічне виробництво яких складало близько 55 тис. тонн. Але внаслідок низької рентабельності, а в окремих випадках – збитковості галузі, буряківництво в районі занепало взагалі. З 2000-х р. цукрові буряки не виробляються. Проте під дією економічних чинників у районі почали виробляти соняшник, головним і єдиним виробником якого є ТОВ «Обрій», де під ним зайнято 40 % земель підприємства.

Щодо інших галузей рослинництва – картоплярства та овочівництва, кормовиробництва, то їх валові збори за досліджуваний період настільки скоротилися, що можна говорити про фактичний занепад цих галузей.

Помітних трансформацій за період дослідження зазнало тваринництво. Так, поголів'я ВРХ зменшилося на 83 %, а інші галузі взагалі перестали існувати, що свідчить про занепад тваринництва як галузі загалом.

Аграрна сфера набула значного розвитку в Срібнянському районі та виступає головною і практично єдиною сферою виробництва району, тому її значення для соціально-економічного розвитку регіону визначальне.

Значимість сільського господарства для економіки району зумовлюється не стільки збільшенням обсягів його виробництва, скільки практично занепадом інших видів економічної діяльності, зокрема

промисловості. Загалом у пострадянський період рівень соціально-економічного розвитку Срібнянського району значно знизився.

Важливим показником соціально-економічного розвитку району є демографічна ситуація. Загальна чисельність населення становить 11,7 тис. осіб. Упродовж 1990-2012 рр. воно зменшилося на 35 %. Хоча район і вирізняється з-поміж інших відносно кращими показниками природного приросту (-10,8 ‰), його охопила депопуляція. Пов'язана вона як з міграційним відтоком населення, так і його природним скороченням.

Упродовж досліджуваного періоду суттєвих змін зазнала зайнятість населення району, яка також характеризує соціально-економічний розвиток території. Так, у 1990 р. середньорічна кількість найманих працівників становила 8154 осіб, а в 2012 р. – 2453, тобто кількість зайнятих зменшилася на 5701 осіб або на 70,4 %. Така катастрофічна ситуація пояснюється занепадом промисловості району, яка була представлена підприємствами харчової та переробної промисловості (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Динаміка чисельності населення зайнятого в сільському господарстві Срібнянського району

Показники	Роки					
	1990	2000	2005	2010	2011	2012
Загальна зайнятість, осіб	8154	4428	3146	3103	2730	2453
Зайнятість у сільському господарстві, осіб	4028	2409	1218	962	983	1023
Частка зайнятих у сільському господарстві від загальної зайнятості, %	49,4	54,5	38,7	31,0	36,0	41,7
Зайнятість у відсотках до попереднього року, %	100	60	50,5	78,9	102	104

Складено автором за [165]

У пострадянський період припинили свою діяльність «Хлібозавод», «Міжколгоспне об'єднання по виробництву кормів, яєць і м'яса птиці» (підрозділи якого розміщувалися по всьому району), «Завод продтоварів», «Текстильна фабрика імені 8 березня», два цегельних заводи, друкарня. На сьогодні залишилося лише одне підприємство – «Маслозавод», але наразі воно займається лише охолодженням та транспортуванням продукції. Припинили свою діяльність ряд обслуговуючих підприємств: «Автоколона», Райсільхозхімія, районний побутовий комбінат, районне транспортне підприємство, аеропорт.

Основними видами зайнятості в районі залишилися торгівля, державне управління, освіта, охорона здоров'я та сільське господарство. Останнє відіграє ключову роль в економіці Срібнянського району, оскільки на сільське господарство припадає 41,7 % загального рівня зайнятості.

Упродовж 1990 – 2012 рр. зменшилася кількість закладів соціальної інфраструктури. Так, кількість об'єктів ресторанного господарства зменшилася на 95 %, закладів культури та мистецтв – на 88,2 %, об'єктів роздрібною торгівлі – на 78 %, лікарняних ліжок – на 53 %, дошкільних закладів – на 35 %, загальноосвітніх закладів – на 35 %.

Протягом 1990 – 2012 рр. значно знизився рівень соціально-економічного розвитку Срібнянського району, про що свідчить проведений вище аналіз. Головними причинами такого стану є те, що за часів Радянського Союзу на території району діяла велика кількість підприємств, які давали робочі місця та утримували на своєму балансі об'єкти соціальної інфраструктури. У пострадянський період ця функція перейшла до місцевих органів управління, які фінансуються з бюджету недостатньою мірою. Особливо «постраждали» сільські території, де здебільшого існувало лише одне підприємство – колгосп чи радгосп, які й визначали рівень соціально-економічного розвитку території: зайнятість, соціальну інфраструктуру, побут тощо.

На сьогодні рівень соціально-економічного розвитку району визначають сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства, які залишилися єдиною виробничою сферою діяльності. Їх вплив на розвиток території виражається як кількістю працівників та рівнем їх заробітної плати, так і утриманням та створенням об'єктів соціальної інфраструктури, соціальними внесками і угодами з місцевими органами управління. Але, на превеликий жаль, на законодавчому рівні не визначено механізму, який би зобов'язував сільськогосподарські підприємства вкладати кошти у розвиток території, соціальну інфраструктуру. У зв'язку з цим вони, в більшості випадків, робляться на добровільній основі і мають фрагментарний характер.

Для ефективного розвитку аграрної сфери та активізації соціально-економічного зростання Срібнянського району було розроблено заходи, які сприятимуть багатofункціональному розвитку району:

- розвиток тваринницької галузі району: відновлення тваринницьких ферм ВРХ, свинокомплексу, розведення птиці;
- збалансоване виробництво рослинницької продукції, вирощування крім кукурудзи та соняшнику інших культур, відповідно до науково обгрунтованих сівозмін;
- відновлення переробних підприємств Срібнянського району: комбікормового, консервного, масло-, хлібо- заводів та інших;
- створення умов для розвитку і виходу на ринок дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств;
- розвиток сільського зеленого туризму на основі існуючих об'єктів у с.Сокиринці.

Висновки до розділу 2

1. Найбільший вплив на трансформаційні процеси в аграрній сфері Київського Придніпров'я мають економічні, природні, суспільно-політичні, демографічні, екологічні чинники. Хоча вони і діють з різною силою та в

різних аспектах, всі вони взаємопов'язані і спричиняють комплексний вплив на процеси трансформації. Кожен з них одночасно виступає і як чинник і як наслідок процесу трансформації.

2. Впродовж 1990 – 2012 рр. в аграрній сфері Київського Придніпров'я відбулися кардинальні інституційні, галузеві та територіальні трансформації. Інституційні трансформації пов'язані зі змінами колективної та державної форм власності на приватну, появою нових форм організації, перерозподілом виробництва сільськогосподарської продукції між різними за формами господарювання категоріями господарств. Станом на 2012 р. найбільшу частку в структурі сільськогосподарського виробництва регіону мають сільськогосподарські підприємства (55,6 % виробництва регіону), серед яких все більшого значення набувають агрохолдинги (25 %). Значну частку виробляють господарства населення (36,8 %), фермерство ж розвивається незначними темпами (7,8 %).

В регіоні мали місце і суттєві галузеві і територіальні трансформації. У порівнянні з 1990 р. виробництво сільськогосподарської продукції регіону скоротилося на 7 %, змінилися пропорції між рослинництвом та тваринництвом, на користь рослинництва. Крім того, суттєво скоротилися і посівні площі при одночасній зміні їх структури на користь зернового господарства та окремих технічних культур. Зростання виробництва продукції, відбулося в тих галузях сільського господарства, які забезпечують вищий економічний ефект і користуються попитом на зовнішніх ринках (вирощування сої, ріпаку, соняшнику, кукурудзи, птахівництва). На противагу їм такі галузі як буряківництво, льонарство, розведення великої рогатої худоби, свинарство зазнали занепаду, оскільки вони є трудо- та капіталоемними і потребують значних інвестицій. Значно посилюються територіальні відмінності у функціонуванні аграрної сфери та виробництві сільськогосподарської продукції, яке дедалі більше концентрується у лісостепових районах з кращими агрокліматичними умовами та відповідно вищим рівнем рентабельності виробництва. Разом з тим території з менш

сприятливими умовами для ведення сільського господарства – райони Полісся – фактично деградують.

Упродовж 1990 – 2012 рр. відбулися значні зрушення у спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я – з'явилися нові галузі спеціалізації та занепали деякі з існуючих. Найінтенсивніші зрушення сталися у північних районах регіону, де внаслідок фактично занепаду льонарства (скоротилося на 98 %) та значного зниження виробництва в усіх галузях сільського господарства 13 районів взагалі втратили спеціалізацію на сільськогосподарському виробництві (певна галузь є спеціалізуючою тільки тоді, коли показники обсягів її виробництва у перерахунку на одиницю площі в межах району перевищують аналогічні показники по країні). Зниження рівня спеціалізації характерне і для районів з приміськими рисами сільського господарства, яке відбулося передусім через скорочення виробництва в овочівництві, м'ясо-молочному тваринництві та плідівництві.

Разом з тим, у лісостепових районах Київського Придніпров'я відбулося зростання рівня спеціалізації сільського господарства. Провідну роль в цьому відіграли кращі агрокліматичні умови та сприятлива кон'юнктура ринку для вирощування зернових культур, ріпаку, сої, соняшнику, птахівництва. Проте, як і в інших районах Київського Придніпров'я, рівень спеціалізації, а відтак і рівень виробництва такої продукції як м'ясо, молоко, овочі, цукровий буряк тощо, зменшився.

3. Існує тісний взаємозв'язок між трансформаційними процесами в аграрній сфері Київського Придніпров'я та рівнем його соціально-економічного розвитку. Найвища кореляційна залежність ($r=0,81$) між інтегральним індексом соціально-економічного розвитку та індексом інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства районів Київського Придніпров'я простежується у групі лісостепових районів (підвищення рівня спеціалізації і рівня виробництва у сільському господарстві поєднується з середнім і високим рівнем соціально-економічним розвитку території). У поліських районах ця залежність нижча

($r=0,78$) і має дещо інший характер – зменшення рівня спеціалізації й обсягів виробництва у сільському господарстві поєднується із низьким рівнем їхнього соціально-економічного розвитку. Таким чином, деструктивні зміни в аграрній сфері пов'язані з низьким рівнем соціально-економічного розвитку, а її позитивні зміни – з середнім та високим. Трансформаційні процеси в аграрній сфері мають найбільший вплив на соціально-економічний розвиток тих територій, де аграрна сфера є головним видом діяльності. У районах із приміськими рисами спеціалізації сільського господарства трансформаційні процеси в аграрній сфері не відіграють важливої ролі у їхньому розвитку ($r=-0,12$), оскільки сільське господарство не є ключовим сектором їхньої економіки.

4. На локальному рівні – в Срібнянському районі Чернігівської області – наслідком трансформації в аграрній сфері є монополізація виробництва та земель в руках декількох підприємств та перехід на монокультурне виробництво – вирощування кукурудзи. Протягом досліджуваного періоду знизився рівень соціально-економічного розвитку району, рівень зайнятості, фактично занепала промисловість. У районі аграрна сфера є головною і практично єдиною сферою виробництва (зайнято близько 42 % економічно активного населення), тому її значення для соціально-економічного розвитку визначальне.

Результати даного розділу опубліковані в роботах [74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 121].

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ КИЇВСЬКОГО ПРИДНІПРОВ'Я

3.1. Європейський досвід формування і реалізації аграрної політики та можливості його застосування в Україні

Трансформаційні процеси, які відбуваються в аграрній сфері останні двадцять років, зумовили значні зміни в рівні соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. Вони були спричинені переходом до ринкових методів господарювання і характеризуються коливанням рівня виробництва, затяжною реформацією, політичною нестабільністю, депопуляційними процесами. Вирішення цих проблем потребує пошуку ефективних механізмів їх розв'язання, напрямів ефективного функціонування аграрної сфери в контексті активізації соціально-економічного зростання.

Сільське господарство й надалі розглядається як основний вид діяльності та фактично єдине джерело доходів, яке здебільшого і визначає рівень соціально-економічного розвитку сільських територій. На нашу думку, необхідно відходити від суто галузевого підходу до проблем соціально-економічного розвитку сільських територій, коли він ототожнюється з розвитком сільського господарства. Такий підхід виявився малоефективним, про що свідчать численні програми реформування, які реалізовувалися останні двадцять років та не досягли бажаного результату. При розробці напрямів розвитку сільських територій та аграрної сфери важливо враховувати позитивні приклади інших країн. Зважаючи на підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка є важливою передумовою в процесі інтеграції в європейську спільноту, найдоцільніше використати досвід ЄС.

Угода передбачає співробітництво у сфері сільського господарства та сільських територій шляхом поступового зближення політик та законодавства. Зокрема, глава 17 Угоди – «Сільське господарство та розвиток сільських територій» – охоплює такі напрями співпраці [183]:

- узгодження політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій, забезпечення адміністративних механізмів її реалізації на центральному і місцевому рівнях щодо планування, оцінки і реалізації;
- стимулювання модернізації сільськогосподарського виробництва на основі сталого розвитку;
- обмін та поширення знань щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад;
- покращення конкурентоспроможності, ефективності, умов інвестування, прозорості ринків сільського господарства;
- сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та популяризація системи дорадництва серед сільськогосподарських виробників;
- обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій;
- підвищення якості сільськогосподарської продукції через відповідні заходи в галузі стандартизації, вимог до виробництва й схем контролю якості.

Підписання Угоди про асоціацію з ЄС є значним кроком на шляху до співпраці, узгодження аграрної політики та поступового входження України на європейський ринок. Положення Угоди, які стосуються сільського господарства та сільських територій, передбачають значні можливості для того, щоб переймати передовий досвід ЄС у забезпеченні ефективного сільськогосподарського виробництва та комплексного розвитку сільських територій. Сільськогосподарські виробники матимуть можливості для співпраці та обміну знаннями, досвідом і технологіями, зможуть

адаптуватися до стандартів аграрної продукції та інфраструктури аграрних ринків, що дозволить полегшити доступ продукції українських товарів на ринок ЄС. Споживачі матимуть змогу використовувати якісну продукцію. Водночас низка положень може й негативно вплинути на національних виробників. Особливо це стосується пунктів Угоди щодо стандартів якості сільськогосподарської продукції та системи квот.

Спільна аграрна політика Європейського Союзу потребує більш детального розгляду та сутнісного наповнення, адже використання вдалого досвіду розвинутих країн світу дозволить набагато ефективніше адаптувати власну політику розвитку сільського господарства та сільських територій.

Спільна аграрна політика Європейського Союзу (Common Agricultural Policy) – одне з найефективніших інтеграційних об'єднань у сфері сільського господарства у світі. Вона охоплює, насамперед, систему ринкового регулювання та ціноутворення; забезпечує ефективне сільськогосподарське виробництво, розвиток економіки та соціальної сфери на сільських територіях країн Європейського Союзу.

САП зародилася в 50-ті роки минулого століття в Західній Європі, суспільство якої зазнало значної шкоди в роки другої світової війни. Сільське господарство того часу теж переживало не найкращі свої часи та не могло гарантувати достатнього постачання продовольчих товарів [38].

Основні цілі САП були закріплені в ст. 39 установчого Римського договору про створення ЄС (1956 р.) та залишаються досі незмінними, зокрема це [148]:

- підвищення продуктивності аграрного сектору шляхом сприяння технічному прогресу;
- забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва;
- забезпечення прийняттого рівня життя для зайнятих у сільському господарстві, зокрема через збільшення їхніх доходів;

- стабілізація ринків агропродовольчої продукції, захист виробників і споживачів від зовнішніх чинників;
- гарантування забезпечення населення країн-членів Співтовариства якісним продовольством за рахунок власного виробництва сільськогосподарської продукції;
- забезпечення населення продовольчою продукцією за доступними цінами.

Для досягнення вищезгаданих цілей ЄС розробив три принципи функціонування САП:

1) ринкова єдність (market unity), що передбачає вільну торгівлю сільськогосподарськими товарами між країнами-учасниками договору, скасування кількісних обмежень, мит та податків, а також встановлення єдиних цін на аграрну продукцію всередині Співдружності і єдиного механізму їх підтримки. У результаті було запроваджено механізм підтримки цін на високому рівні. У ЄС використовується декілька основних видів цін: «Орієнтовні ціни» – базові ціни, які підтримуються на національних ринках та у внутрішньорегіональному обороті; «Ціни втручання» – ціни, за якими скуповуються або продаються надлишки сільськогосподарської продукції; «Зовнішньоторговельні ціни» – ціни реалізації сільськогосподарських товарів на зовнішньому ринку;

2) надається перевага продукції, яка вироблена в країнах Співтовариства над імпортною (community preference). Таким чином спільний ринок захищається від дешевого імпорту та коливання цін на аграрну продукцію на світових ринках. Для цього були введені високі ставки мита на імпорту продукцію, які збільшували її вартість до рівня внутрішніх цін. Сільськогосподарські продукти пересуваються в межах ЄС за принципами функціонування спільного ринку. При імпорті діє система компенсаційних зборів, що захищає виробників від конкуренції з боку тих країн, де витрати виробництва сільськогосподарських товарів нижчі, ніж в ЄС. При експорті сільськогосподарської продукції до третіх країн виробники

отримують субсидії, які дозволяють їм продавати продукцію за нижчими світовими цінами;

3) фінансова солідарність (financial solidarity), що передбачає спільну відповідальність усіх держав-членів за фінансові наслідки САП. Єдине фінансування сільського господарства забезпечується через Європейський фонд орієнтації і гарантії сільському господарству (ФЕОГА). Кошти призначаються для підвищення продуктивності і модернізації сільськогосподарського виробництва, спрямовуються безпосередньо на підтримку цін. ФЕОГА формується за рахунок компенсаційних зборів, що стягуються за імпорт сільськогосподарської продукції з третіх країн, відрахувань від мита на промислові товари, що ввозяться, прямих внесків з бюджету ЄС, надходжень від ПДВ [38, с.7].

Основною метою САП, що залишалася незмінною протягом більш як 30 років, є гарантування закупівельних цін для виробників аграрної продукції та підтримка стабільного рівня доходів суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Водночас, реагуючи на актуальні економічні, технологічні, політичні виклики, країни-члени Європейського Союзу вносили корективи в поточну аграрну політику та змінювали поточні пріоритети залежно від актуалізації аграрної проблематики. Так, на початкових етапах реалізації САП в ЄС домінували галузеві підходи, що були сконцентровані виключно на регулюванні сільського господарства; на більш пізніх етапах політика значно розширилась, охопивши проблематику розвитку сільських територій, безпеки продовольчих продуктів, екологічного розвитку тощо [148].

Характеристика та огляд основних етапів САП дозволяє розглянути особливості її функціонування та тенденції розвитку, що допоможе уникнути проблем та адаптувати аграрну політику України до європейської (рис. 3.1).

Перший етап (1962 – 1973 рр.)

Пов'язаний із потребами в забезпеченні продовольчими продуктами. Закупівельні ціни було зафіксовано централізовано на досить високому рівні, обмежень імпорту не було. Узгоджено загальну політику регулювання цін на агропродукцію, було запропоновано інструменти регулювання ринку, сформульовано принципи встановлення закупівельних цін і обсягів закупівель. Суб'єкти сільського господарства одержували значні суми субсидій. Витрати загального бюджету ЄС на сільське господарство в цей період перевищили 65 %, а високий рівень підтримки виробництва окремих сільськогосподарських продуктів призвів до їхнього перевиробництва.

Другий етап (1978 – 1992 рр.)

Боротьба з наслідками успішного виконання завдань першого етапу, а саме, з перевиробництвом продукції. Серед основних засобів САП стало жорстке регулювання закупівельних цін, що обмежувало перевиробництво продукції та поставки її на ринок. Було запроваджено експортні субсидії, що в комплексі з рештою заходів створили більш сприятливі цінові умови для реалізації товарів на закордонних ринках. Також було запроваджено квоти на виробництво (молока), вперше було введено кількісні обмеження на обсяги виробництва певного виду продукції. Субсидії було прив'язано до фіксованих обсягів виробництва.

Третій етап (1992 – 2000 рр.)

За цей час Євросоюз пережив декілька хвиль розширення, що зумовило кардинальний перегляд умов фінансування видатків САП. Так, відповідно до реформ MacSharry було зниження цінової підтримки, запровадження прямих виплат, більш суворий контроль над виробництвом, більша увага до захисту навколишнього середовища. У цей період запроваджуються нові методи фінансової підтримки: субсидії для осіб, що передчасно йдуть на пенсію; допомога господарствам, що розташовані в регіонах з несприятливим кліматом. Встановлюються вимоги щодо обов'язкових сівозмін. обов'язкові нормативи щодо натурального відновлення врожайності земель.

Четвертий етап (2000 – 2007 рр.)

Ставив на меті забезпечення сталого функціонування аграрного сектору ЄС через фінансування розвитку сільської місцевості та посилення вимог захисту довкілля і безпеки аграрної продукції. План заходів отримав назву «Порядок денний 2000». Було ухвалено нові принципи САП: «багатофункціональність», принцип формування особливої «європейської моделі сільськогосподарської діяльності». Відповідно відбулося зміцнення вимог до виробників щодо якості і безпеки продовольства, захисту навколишнього середовища та підтримки стандартів добробуту, пріоритетним стає розвиток сільської місцевості.

П'ятий етап (2007 – 2013 рр.)

Пріоритетами було визначено такі: **посилення конкурентоспроможності сільського господарства**: реструктуризація та модернізація аграрного сектору; підтримка інтеграційних і продовольчих зв'язків; підтримка виробництва нової продукції сільського господарства; підтримка кооперації виробників; **захист навколишнього середовища в сільській місцевості**: впровадження енергозберігаючих технологій; збереження природних ресурсів; **поліпшення якості життя в сільській місцевості і стимулювання несільськогосподарської зайнятості**: розвиток туризму; розвиток освіти для потреб сільської економіки; модернізація сільської інфраструктури.

Рис. 3.1 Етапи розвитку Спільної аграрної політики Європейського Союзу (Складено автором за [38, 148, 187])

На сьогодні САП ЄС побудована на засадах збалансованого розвитку, основними пріоритетами та настановами якої є підвищення конкурентоспроможності сільського господарства, якості життя на сільських територіях та стимулювання зайнятості населення, збереження та поліпшення навколишнього природного середовища. При цьому політика заснована на розумінні суспільної ролі сільського господарства та його багатофункціональності. Концепція багатофункціональності проголошена одним з основних принципів Спільної аграрної політики Європейського Союзу.

Уважаємо, що аграрна політика України повинна будуватися на засадах збалансованого розвитку із широким застосуванням концепції багатофункціональності.

Багатофункціональний розвиток села та сільського господарства виник на відході від сільського господарства як домінуючої функції в сільській місцевості і став реакцією на труднощі дотеперішньої моделі розвитку села. Багатофункціональний розвиток села означає розумне поєднання функцій сільського господарства з функціями несільськогосподарськими, метою чого виступає покращення економічного стану сільських родин [64].

Аграрна сфера через свої специфічні особливості повинна повною мірою реалізувати свою багатофункціональну роль, створивши відповідні умови для розвитку сільських територій. Вирішення цього завдання можливе на основі:

- 1) модернізації сільського господарства, залучення інновацій, стабільного функціонування ринку сільськогосподарської продукції, виробництва високоякісного продовольства в достатній кількості, багатоукладності аграрного виробництва;
- 2) охорони навколишнього середовища, створення привабливих місць проживання, відпочинку і лікування, господарювання на землях з акцентом на біорізномірність, охорону води і зміну клімату;

3) створення місць праці, поліфункціональності сільських територій, покращення умов та якості життя і праці на селі, налагодження й зміцнення соціальних зв'язків місцевої громади;

4) багатопрофільності зайнятості на сільських територіях: крім сільського господарства, необхідно розвивати переробну промисловість, сферу послуг, туризм тощо з метою забезпечення доходів працівників зайнятих у галузі на рівні не нижчому за загальноприйняті стандарти;

5) збереження культурної спадщини села, створення нових культурних цінностей, пов'язаних із життям на селі і в регіоні, охорони історичних, культурних, архітектурних і природних пам'яток, регіонального розвитку.

Багатофункціональність розвитку означає, що сільське господарство повинно виходити за рамки безпосереднього виробництва продукції та виконувати не тільки свої традиційні функції, а й відігравати ключову роль у розвитку території. У найближчій перспективі аграрна сфера залишатиметься провідною сферою діяльності на сільських територіях, й надалі від стану її розвитку значною мірою буде залежати соціально-економічний розвиток. Відтак можна стверджувати, що заходи з розвитку території будуть тісно пов'язані з удосконаленням саме сільськогосподарського виробництва. При цьому вони пов'язані з розвитком двох (на перший погляд суперечливих, а насправді взаємопов'язаних) процесів. Перший процес – відродження та модернізація сільськогосподарського виробництва, зокрема його трудомістких галузей. Другий – розвиток позааграрних видів діяльності, особливо в тих районах де склалися відносно гірші умови для ефективного сільського господарства.

Досягнення поставлених цілей найдоцільніше здійснити на основі достатньо нових та перспективних напрямів розвитку аграрної сфери зокрема, таких, як *диверсифікація сільськогосподарського виробництва та розвиток позааграрних видів діяльності.*

Термін «диверсифікація» походить від латинського *diversus* – різниця, *casore* – зміна, розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та об'єднання [39].

У сільській економіці диверсифікація сільськогосподарського виробництва ґрунтується на передислокації ресурсів у нові види сільськогосподарської й несільськогосподарської діяльності та на створенні нових можливостей для кращого використання робочої сили, збільшення прибутків домашніх господарств, а також підвищення рівня життя фермерів і всього сільського населення [49, с. 29].

За класифікацією вчених, диверсифікація має такі форми прояву: горизонтальну, вертикальну та латеральну диверсифікації [33, с. 26].

Горизонтальна диверсифікація – це діяльність, яка спрямовується безпосередньо суб'єктом господарювання на збільшення (розширення) номенклатури виробництва шляхом запровадження й освоєння однорідних гомогенних товарів, послуг тощо без суттєвих галузевих змін. При вертикальній диверсифікації суб'єкт господарювання розширює номенклатуру товарів, запроваджуючи при цьому додаткові нові види товарів, послуг та інше. Вводячи латеральну або, як її ще називають, бокову диверсифікацію, підприємства виробляють абсолютно нові види продукції поза існуючим виробництвом.

Стратегія диверсифікації традиційно використовується як інструмент підвищення доходів господарюючих суб'єктів (як сільськогосподарських підприємств, так і домогосподарств), що характеризує потребу в доході як головну рушійну силу цього процесу, котра особливо активізується в період структурних змін, пов'язаних із ринково орієнтованими політичними реформами. Процес ініціювання диверсифікації відбувається у двох випадках: по-перше, за умови, коли традиційний вид діяльності не забезпечує належного рівня доходів (диверсифікація потреби); по-друге, коли існуючий потенціал дає змогу розширювати сферу діяльності (диверсифікація

можливості). Проте в кожному разі детермінантом диверсифікованої діяльності виступає саме наявний потенціал [174].

На сьогодні, у кризовий період для сільського господарства і взагалі сільських територій, одним з головних завдань є формування належного рівня доходів як основи для створення якісних умов життя селян. Саме лише сільськогосподарське виробництво цього забезпечити не може. Натомість диверсифікація сільської економіки дозволить перерозподілити ресурси на нові види сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності на селі, проникнути в нові сфери діяльності, розширити номенклатуру товарів і послуг, які вироблятимуться в сільській місцевості. Диверсифікація є основою для створення нових робочих місць, зростання рівня доходів сільського населення.

Беззаперечним є той факт, що диверсифікація має вагому роль для прогресивного розвитку сільськогосподарського виробництва. З цього погляду важливим є розуміння та аналіз поставлених перед нею завдань:

- 1) підвищення конкурентноспроможності аграрної сфери та її комерціалізація;
- 2) забезпечення зайнятості, більш повне використання потенціалу сільських територій, розвиток інфраструктури;
- 3) стимулювання виробництва різноманітних товарів, речей, послуг;
- 4) підвищення рівня доходу сільського населення [49, 174].

З аналізу завдань, які стоять перед диверсифікацією аграрної сфери, випливає, що їх виконання сприятиме не лише збільшенню доходів – економічному зростанню сільськогосподарських підприємств, а й соціальному розвитку, який значною мірою зумовлює добробут населення.

Диверсифікація сільськогосподарського виробництва передбачає посилення діяльності внаслідок збільшення виробництва, випуск нової номенклатури продукції в межах власного виробництва. Її результатом стане відновлення та розвиток тваринництва, розвиток галузей рослинництва на основі раціонального поєднання сільськогосподарських культур,

виращування енергетичних культур, розвиток садівництва та овочівництва, виращування нетрадиційних сільськогосподарських культур тощо, а також створення нових та поліпшення вже існуючих супутніх виробництв. До таких виробництв слід віднести: первинну переробку, збереження та реалізацію виробленої продукції, створення нових сільськогосподарських обслуговуючих підприємств тощо (рис. 3.2).

Сільський агротуризм як один з різновидів сільського зеленого туризму, як пізнавального, так і відпочинкового характеру, пов'язаний з використанням господарств населення або сільськогосподарських підприємств і їх земель та інших ресурсів. Його метою є зайняття сільськогосподарськими роботами незалежно від місця розташування фермерського господарства чи аграрного підприємства [122, 125].

Кожен із запропонованих напрямів диверсифікації сільського господарства є одним з основних чинників збільшення рівня доходів, технологічного оснащення, підвищення конкурентоспроможності, розвитку інноваційної діяльності і загалом зростання ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств та є необхідною умовою їх подальшого прогресу. Диверсифікація дасть змогу підвищити рівень соціально-економічного розвитку. Збільшення обсягів, номенклатури виробництва, асортименту продукції, видів діяльності призведе до появи додаткових робочих міст, а отже, – і розширення сфери одержання доходів селян, що є передумовою підвищення рівня життя сільських жителів.

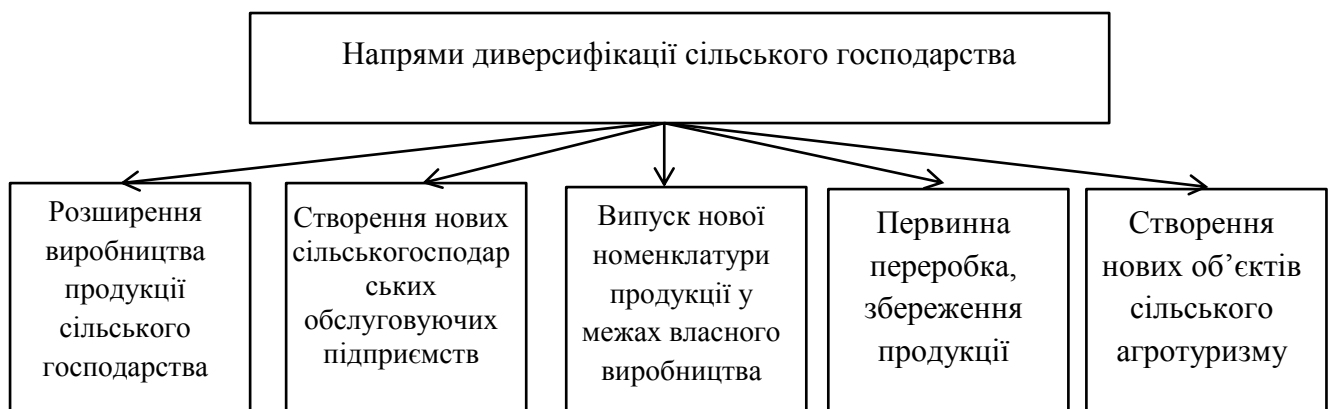

Рис. 3.2 Напрями диверсифікації сільського господарства

Одним із магістральних напрямів багатофункціонального розвитку аграрної сфери є позааграрні види діяльності: відновлення або побудова переробних підприємств (виробництво борошна, круп, хлібобулочних виробів, олії, консервованих овочів, фруктів, соків, комбікормів, м'яса, молочних виробів тощо), створення підприємств з переробки відходів виробництва сільського господарства та вторинної сировини. Доцільно поступово відновлювати як традиційно розміщені тут промислові види діяльності: видобуток корисних копалин, виробництво будівельних матеріалів, обробку деревини, пошив одягу та взуття тощо, так і відносно нові: малу енергетику, переробку відходів тощо. Серед позааграрних видів діяльності вважаємо за необхідне також розвивати мале підприємництво, сільський зелений туризм, народні промисли, галузі сфери послуг, органічне виробництво тощо. На нашу думку, введення нових видів діяльності на селі дозволить відійти від пануючої практики фактичного ототожнення села та сільського господарства.

Сільські території необхідно розглядати як місце комфортного проживання населення, осередок збереження національних традицій, де поряд із сільськогосподарським виробництвом будуть розвиватися інші галузі господарства, що, у свою чергу, призведе до покращення економічної ситуації та рівня життя сільського населення.

Функціонування малого підприємництва є важливим елементом соціально-економічного розвитку на сільських територіях, адже, виступаючи основою для розширення виробництва та покращення добробуту населення, воно не тільки сприяє виникненню робочих місць, а й розширює поле ділової активності. Активізація розвитку малого підприємництва на сільських територіях має розв'язати кілька завдань:

- 1) створити умови для прогресивної зайнятості на селі;
- 2) сприяти подоланню бідності;
- 3) посилити розвиток позааграрних видів діяльності;

- 4) створити умови для рівноправного партнерства різних сегментів економіки;
- 5) сприяти відродженню соціальної інфраструктури сільських територій;
- 6) забезпечити зростання внутрішнього валового продукту території;
- 7) створити конкурентне середовище для функціонування бізнесу;
- 8) сформувати соціальний прошарок власників і підприємців [14, 23, 69, с.12].

Перспективними формами малого підприємництва є обслуговуючі кооперативи [14, с. 259] (комунально-побутові, садово-городні, нетрадиційних видів зайнятості, сільського дорадництва, будівництва виробничих об'єктів, закладів соціальної інфраструктури, доріг тощо).

Одним з перспективних напрямів розвитку позааграрних видів діяльності є сільський зелений туризм, який набув значного поширення у розвинутих країнах світу, особливо в країнах ЄС та перетворився на провідну форму діяльності на сільських територіях.

Зелений туризм має позитивний вплив на соціально-економічний стан території, розвиток соціальної інфраструктури. Він сприяє покращенню наповнюваності місцевих бюджетів, розширює сферу зайнятості сільського населення, стимулює благоустрій сільських поселень, має позитивний вплив на екологічну ситуацію, сприяє відродженню, збереженню та розвитку місцевих народних звичаїв, промислів, пам'яток історико-культурної спадщини (рис. 3.3).

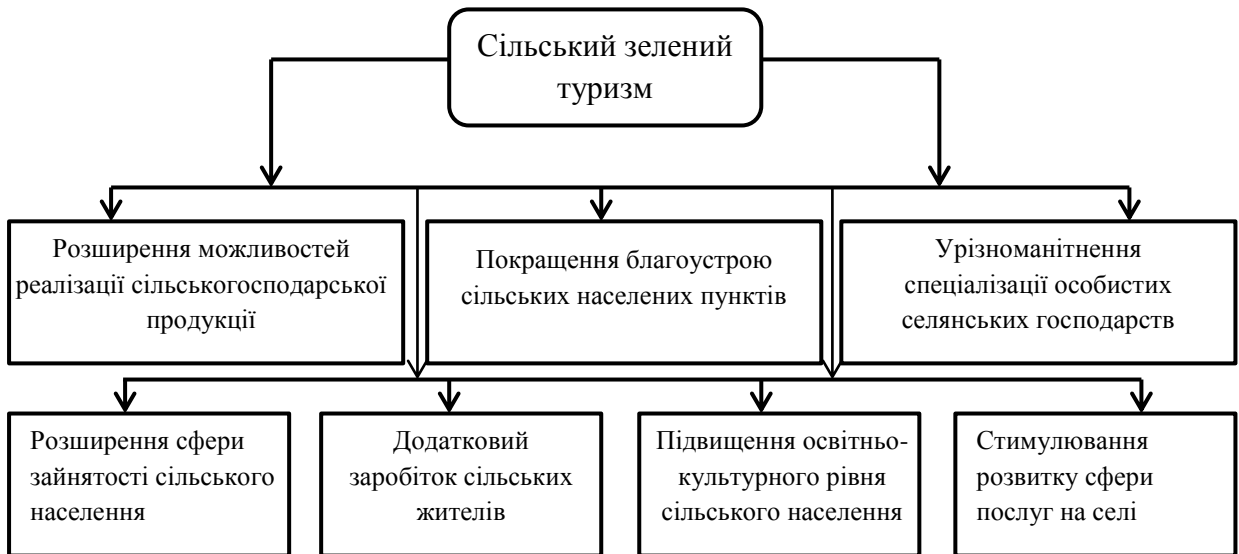

Рис. 3.3 Напрями впливу сільського зеленого туризму на розвиток сільських територій (складено за [14])

Зважаючи на позитивне значення сільського зеленого туризму для розвитку сільських територій, держава повинна всіляко підтримувати його функціонування. Така підтримка лежить як у площині вдосконалення нормативно-законодавчої бази, так і популяризації цього виду туризму.

Позааграрні види діяльності потребують особливої уваги, їх позитивний розвиток є необхідним, адже допоможе забезпечити розвиток і сільського господарства, і території на основі концепції сталого розвитку.

3.2. Перспективні напрями розвитку аграрної сфери Київського Придніпров'я в контексті завдань регіональної політики

Розробка конкретних заходів, спрямованих на розвиток аграрної сфери регіону, виступає відправною точкою, з якої мають починатися реальні кроки щодо виведення її з кризового стану. Як уже зазначалося, Київське Придніпров'я належить до регіонів із досить потужним розвитком аграрної сфери та високим потенціалом її подальшого розвитку. Водночас трансформаційні процеси спричинили значні диспропорції розвитку аграрної сфери в регіоні. Вони стали причиною кризових явищ в аграрній сфері фактично в усіх адміністративних районах Київського Придніпров'я, але

найбільше вплинули на ті райони, які мають відносно несприятливі агрокліматичні умови для ведення сільського господарства, зокрема райони Полісся. Разом з тим навіть на тих територіях, які традиційно вважаються аграрними, також спостерігаються значні проблеми пов'язані з низьким рівнем соціально-економічного розвитку та активною експлуатацією земельних ресурсів.

На нашу думку, заходи, спрямовані на перспективний розвиток аграрної сфери Київського Придніпров'я, повинні розроблятися на основі концепції багатофункціональності. Серед пріоритетних заходів розвитку аграрної сфери Київського Придніпров'я вважаємо за необхідне виокремити такі.

1. Удосконалення законодавчого та нормативного забезпечення розвитку аграрної сфери, дозволить сконцентрувати ресурси на пріоритетних напрямках діяльності і створити передумови для економічного зростання.

З урахуванням сучасної політичної ситуації стає необхідним *узгодження українського законодавства, у сфері сільського господарства із законодавством ЄС* (відповідно до Угоди про асоціацію), насамперед – приведення в єдину систему низки регуляторних і нормативно-правових актів у відповідності до стандартів ЄС.

Одним з основних заходів розвитку аграрної сфери Київського Придніпров'я є *здійснення земельної реформи*, яка затягнулася вже більш ніж на двадцять років. Нині діє черговий мораторій на продаж землі, який триватиме до 1 січня 2017 р. [130], але на нашу думку, він фактично ніяк не вирішує проблему, а тільки відтягує у часі її вирішення. Питання зняття мораторію та формування ринку землі назріло досить давно, адже замість вирішення існуючих проблем воно створює нові. Тривале реформування призвело до того, що значні площі земель контролюються «латифундистами». Питання впровадження ринку землі потребує чіткого законодавчого врегулювання, створення земельного кадастру, земельного

банку тощо. Необхідна незалежна об'єктивна оцінка земель, недопущення спекуляцій земельними ділянками, встановлення обмежень щодо надмірної концентрації земель в одних руках, обмеження участі іноземного капіталу в питаннях земельного ринку держави. Таким чином, якщо розробити чіткий прозорий механізм, то формування ринку землі буде мати позитивний результат про що свідчить досвід розвинених країн. Однак на період дії мораторію необхідно ввести законодавчі обмеження розмірів землекористування з метою недопущення надмірної концентрації земель у руках великих агрохолдингів – латифундистів.

Необхідно також розробити *механізми регулювання діяльності агрохолдингів*, вилучити їх з усіх програм державної підтримки, припинити дію податкових пільг, оскільки вони і без допомоги держави достатньо конкурентоспроможні. Агрохолдинги та їхні штаб квартири повинні бути зареєстрованими у тих населених пунктах де вони ведуть свою безпосередню діяльність, що сприятиме соціально-економічному розвитку сільської місцевості та збільшенню наповнюваності місцевих бюджетів. Необхідний також контроль за додержанням ними раціональної структури посівів та норм чергування культур у сівозмінах, агрохімічних заходів тощо.

Державну допомогу слід спрямувати *на розвиток фермерства та дрібнотоварного виробництва*, реалізуючи таким чином заходи з їх підтримки та створюючи стабільні умови для їх функціонування. Активний розвиток агрохолдингових структур, орієнтованих на виробництво високорентабельних сільськогосподарських культур, спричинив суттєве скорочення частки населення зайнятого у сільському господарстві. Вирішити цю проблему може фермерство та дрібнотоварне виробництво як основа для підвищення зайнятості в сільському господарстві.

Заходи державної підтримки мають спрямовуватися на посилення організаційно-економічної допомоги у створенні та функціонуванні фермерських господарств сімейного типу з подальшим їх об'єднанням в сільськогосподарські кооперативи (за схемою: господарства населення →

фермерські господарства сімейного типу → сільськогосподарські кооперативи) [166]. Слід звернути увагу на те, що державну підтримку необхідно спрямувати на підтримку тих, хто використовує її максимально ефективно та випускає якісну продукцію, а не стимулювати збиткові підприємства.

При цьому найефективнішим вважаємо багатокладне сільське господарство, коли поряд із крупними господарствами повинні діяти малі та середні.

Одним із ключових завдань вдосконалення державної політики стосовно аграрної сфери, крім вищезазначених заходів, є такі: сприяння інвестиційній активності, удосконалення податкової системи, формування системи цінового моніторингу на аграрному ринку, законодавче забезпечення кредитування сільського господарства, сприяння розбудові соціальної інфраструктури сільських територій. Необхідними також є розробка та впровадження стратегій розвитку аграрної сфери та сільських територій України та Національної програми з екологічного землеробства тощо.

Важливою умовою прогресивного розвитку аграрної сфери є *сільськогосподарське дорадництво* – сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства [43]. Воно використовується у вигляді інформаційної та консультаційної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню.

2. Підвищення ефективності та конкурентоспроможності сільського господарства, що забезпечить не тільки відновлення втрачених позицій у виробництві сільськогосподарської продукції, але й подальше його

збільшення. До головних заходів, спрямованих на вирішення цього завдання, слід віднести:

1) *створення умов для відродження льонарства на Поліссі.* Донедавна льонарство було провідною культурою північних районів Київського Придніпров'я, де агрокліматичні умови фактично ідеальні для його вирощування. Проте в регіоні воно фактично занепало. Відродження льонарства є одним з перспективних напрямів розвитку для цих районів. Відродження галузі, крім економічної вигоди, має велике значення для соціальної сфери. Воно потребує значної кількості працівників, що сприятиме зростанню зайнятості та доходів населення за рахунок створення нових робочих місць як в сільському господарстві, так і в переробній промисловості, покращенню соціальної ситуації на селі, підвищенню рівня задоволення соціальних і духовних потреб населення тощо.

Найкращі перспективи для відродження льонарства мають Олевський, Смільчинський, Овруцький, Новоград-Волинський, Лугинський, Малинський райони Житомирської, Поліський, Іванківський, Бородянський, Макарівський райони Київської, Ріпкинський, Городнянський, Щорський, Куликівський, Семенівський, Новгород-Сіверський райони Чернігівської областей;

2) *створення умов для відновлення та ефективної діяльності тваринництва* – важливий захід, який має вагоме значення для розвитку аграрної сфери Київського Придніпров'я. Прогресивний розвиток тваринництва повинен відбуватися шляхом відновлення підприємств, побудови нових та зростання ефективності виробництва вже в існуючих. Цей розвиток має базуватися на всебічному державному сприянні, адже тваринництво може забезпечити не тільки зростання в аграрному виробництві, а й зростання рівня соціально-економічного розвитку регіону загалом. Значний вплив на ефективне функціонування тваринництва має запровадження нових форм організації та власності, стимулювання фермерської діяльності у виробництві продукції тваринництва, створення

переробних підприємств, виробництво м'ясних виробів, молочних продуктів тощо. Уважаємо за необхідне створити умови для відновлення тваринництва: молочно-м'ясного напрямку в поліській частині та м'ясо-молочного у лісостеповій частині Київського Придніпров'я;

3) *формування сировинної бази та переробної ланки для біоенергетики, а саме: вирощування енергетичних культур та побудова потужностей для виробництва біопалива.* У зв'язку з наявністю незначних запасів традиційних енергетичних ресурсів в Україні наша країна залежна від зовнішніх поставок енергоносіїв. Вирішити цю проблему може розвиток біоенергетики на основі енергетичних сільськогосподарських культур та відходів сільськогосподарської діяльності. Існуючий потенціал Київського Придніпров'я дозволяє розвивати виробництво основних видів біопалива: біодизель (основна сировина для його виробництва – ріпак); біоетанол (основою для виробництва є меляса, патока, зернові, целюлоза); біогаз (виробляється на основі силосу кукурудзи, трав'яних, зернових і злакових культур, гною свиней та ВРХ, посліду птиці, жому і меляси); біомаса, яка використовується для виробництва тепла (основою виробництва є відходи сільського господарства: солома, стебло та качани кукурудзи, стебло та лущиння соняшника) тощо. Регіон уже зараз має значну сировинну базу для розвитку біоенергетики, проте переважна частина її експортується до різних країн у вигляді сировини, тому фактично втрачаються можливості для виробництва біопалива. Для інтенсивного нарощування виробництва біопалива необхідно створити умови, які б дозволили залучати як вітчизняні, так і іноземні інвестиції для відкриття переробних підприємств на сільських територіях. Це сприяло б як збільшенню сільськогосподарського виробництва, так і підвищенню соціально-економічного рівня цих територій.

4) *Забезпечення інтенсивного розвитку овочівництва, ягідництва, садівництва, насамперед, у фермерських господарствах.* У сучасних умовах фермерським господарствам дуже важко конкурувати з великими корпоративними структурами, які зосереджуються здебільшого на

масштабному виробництві зернових, технічних культур та використовують новітні технології і засоби виробництва. У результаті цього витісняється робоча сила, а відтак – зменшується кількість робочих місць, що призводить до збільшення безробіття. Виробництво ж працезатратних культур (овочівництво, садівництво, ягідництво) не користується попитом у корпоративних структур, тому з'являється велика ніша, яку можуть зайняти невеликі фермерські господарства. Малим підприємствам набагато легше зорієнтуватися на потреби внутрішнього ринку, пристосуватися до змін у потребах споживачів. Уважаємо, що саме у трудомістких галузях фермерські господарства матимуть найбільшу ефективність, зокрема овочівництві, садівництві, ягідництві, виробництві екологічно чистої продукції, що значною мірою вирішить і економічну ситуацію і соціальний стан жителів сільських територій. Зважаючи на наявність у регіоні великого центру збуту – Київської агломерації, обласних центрів, великих міст, – такі виробництва можна зосереджувати всюди.

3. Розвиток позааграрних видів діяльності: сільського зеленого туризму, сектору послуг, народних промислів, промисловості. Київське Придніпров'я має великий потенціал для розвитку сільського зеленого туризму. Природно-рекреаційні особливості території – сприятливі кліматичні умови, наявність численних водних об'єктів та надзвичайно велика культурна, історична, етнографічна спадщина, створюють сприятливі умови для розвитку сільського зеленого туризму в регіоні. Реалізація наявного туристичного потенціалу відіграє провідну роль у розв'язанні нагальних соціально-економічних проблем у сільській місцевості. Розвиток сільського зеленого туризму не тільки збільшуватиме додаткові надходження до місцевих бюджетів, а й сприятиме благоустрою сіл, покращенню транспортної інфраструктури, зайнятості, створенню закладів харчування та культури, збереженню довкілля.

Поряд із сільським зеленим туризмом та сферою послуг, важливим напрямом збільшення зайнятості в позааграрних видах діяльності є народні

промисли, продукція яких реалізовується як в туристичних центрах у регіоні, так і за його межами. Особливого розвитку в Київському Придніпров'ї набуло гончарство, кераміка, художнє ткацтво, різьба по дереву.

Важливого значення для підвищення рівня зайнятості та економічного стану регіону має розвиток і розміщення промисловості на сільських територіях. Це можуть бути як заводи з переробки сільськогосподарської продукції, так і промислові підприємства з виробництва будівельних матеріалів, тари, біопалива тощо.

4. Охорона навколишнього середовища. Розвиток органічного землеробства, формування раціональної спеціалізації шляхом формування науково-обґрунтованих сівозмін, нормування внесення мінеральних та органічних добрив, пестицидів тощо.

Органічне землеробство базується на ефективному використанні сівозмін, органічних добрив, біологічних методів регулювання кількості шкідників, збудників хвороб, застосуванні особливих методів обробітку ґрунту. Воно передбачає відмову від використання мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин, постійного стійлового утримання тварин тощо. Органічне землеробство сприяє покращенню навколишнього природного середовища, що безпосередньо позитивно впливає на стан здоров'я населення.

Висновки до розділу 3

1. Перспективні напрями розвитку аграрної сфери були розроблені враховуючи позитивний досвід країн Європейського Союзу. Вибір був зумовлений з одного боку високим рівнем розвитку сільського господарства та сільських територій в країнах ЄС, з іншого підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка потребує узгодження аграрної політики, поступовим входженням України на європейський ринок аграрної продукції.

2. Спільна аграрна політика Європейського Союзу побудована на основі концепції багатофункціональності. Основними пріоритетами цієї

концепції є підвищення конкурентоспроможності сільського господарства, якості життя на сільських територіях та стимулювання зайнятості населення, збереження та поліпшення навколишнього природного середовища. Багатофункціональність розвитку означає, що сільське господарство повинно виходити за рамки безпосередньо виробництва продукції та виконувати не тільки свої традиційні функції, а й відігравати ключову роль у соціально-економічному розвитку території. Перспективні напрями реформування аграрної сфери України мають базуватися на засадах збалансованого розвитку, які ґрунтуються на ключових положеннях концепції багатофункціональності. Збалансованого розвитку аграрної сфери можна досягти за рахунок застосування двох взаємопов'язаних процесів – диверсифікації сільськогосподарського виробництва та розвитку позааграрних видів діяльності.

3. На основі концепції багатофункціональності розроблено пріоритетні напрями розвитку аграрної сфери Київського Придніпров'я в контексті активізації його соціально-економічного зростання. Основними з них є:

- *удосконалення законодавчого та нормативного забезпечення розвитку аграрної сфери, зокрема, узгодження українського законодавства у сфері сільського господарства із законодавством ЄС, здійснення земельної реформи, регулювання діяльності агрохолдингів, реалізація заходів державної підтримки фермерства та дрібнотоварного виробництва, створення стабільних умов для їхнього функціонування;*
- *підвищення ефективності та конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, зокрема забезпечення інтенсивного розвитку овочівництва, ягідництва, садівництва, передусім в фермерських господарствах, створення умов для відновлення та ефективного розвитку тваринництва, формування сировинної бази та переробної ланки для біоенергетики (будівництво потужностей для виробництва біопалива), створення умов для відродження льонарства на Поліссі;*

- *розвиток позааграрних видів діяльності*, насамперед відновлення та створення промислових об'єктів із переробки продукції сільського господарства, видобутку корисних копалин, виробництва будівельних матеріалів, обробки деревини, малої енергетики, підприємств з переробки відходів виробництва сільського господарства та вторинної сировини, сприяння створенню об'єктів сільського зеленого туризму, розвиток сектору послуг, активізація діяльності щодо збереження культурної спадщини, зокрема народних промислів;
- *охорона навколишнього середовища*, зокрема розвиток органічного землеробства, формування раціональної спеціалізації шляхом формування науково-обґрунтованих сівозмін, нормування внесення мінеральних та органічних добрив, пестицидів тощо.

Комплексна реалізація цих заходів дозволить не тільки підвищити ефективність виробництва, а й сприятиме підвищенню рівня зайнятості та доходів сільського населення, розвитку соціальної інфраструктури, покращенню стану навколишнього середовища, тобто активізації соціально-економічного зростання Київського Придніпров'я.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дозволило розв'язати важливе наукове завдання – розробити теоретико-методичні засади суспільно-географічного дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері та їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіону. Здійснено апробацію запропонованої методики на прикладі Київського Придніпров'я. Сформульовано такі наукові висновки:

1. Аграрна сфера є комплексом виробництв сільськогосподарської продукції, що розвивається в межах певної території на основі наявних у ній умов і ресурсів. Вона розглядається як системне утворення, що включає в себе взаємопов'язані компоненти: сільське господарство, територію та населення. Базовим серед цих компонентів є сільське господарство. Аграрна сфера є не лише виробничим утворенням, а й місцем життєдіяльності людей.

Виявлено, що циклічність і стадійність виступають найбільш загальними закономірностями розвитку трансформаційних процесів. Трансформація аграрної сфери – це процес структурних зрушень, що обумовлює формування її нової якості та адаптації до нових умов функціонування в межах певної території.

2. Механізм впливу трансформаційних процесів в аграрній сфері на соціально-економічний розвиток визначено як послідовність перетворень у ній, які призводять до зміни рівня соціально-економічного розвитку регіону.

Суспільно-географічне дослідження трансформаційних процесів аграрної сфери Київського Придніпров'я включає чотири взаємопов'язаних етапи: теоретико-методологічний (розроблення концепції суспільно-географічного дослідження); емпіричний (збір, обробка та систематизація статистичної інформації, виявлення чинників та їхнього впливу); аналітичний (аналіз трансформації аграрної сфери, дослідження впливу змін на соціально-економічний розвиток); конструктивний (визначення

перспективних напрямів розвитку аграрної сфери в контексті активізації соціально-економічного зростання регіону).

3. Найбільший вплив на трансформаційні процеси в аграрній сфері Київського Придніпров'я мають природні, економічні, суспільно-політичні, демографічні, екологічні чинники. Вплив природних чинників проявляється через агрокліматичні умови, земельні ресурси, рельєф території, які значною мірою зумовлюють територіальні відмінності у спеціалізації, розміщенні та розвитку сільськогосподарського виробництва. Дія економічних чинників зумовлена, головним чином, переходом від адміністративно-планової до ринкової системи господарювання. Найбільший вплив на аграрну трансформацію мають глобалізація, інноваційна та інвестиційна діяльність, кон'юнктура ринків, система кредитування, стан переробної ланки АПК тощо. Суспільно-політичні чинники реалізується через аграрну реформу, яка на законодавчому рівні визначає особливості трансформацій в аграрній сфері. Вагомий вплив на ефективність сільськогосподарського виробництва та його зміни мають екологічні чинники. Кожен з них одночасно виступає і як чинник і як наслідок процесу трансформації.

4. У постсоціалістичний період в аграрній сфері Київського Придніпров'я відбулися кардинальні інституційні, галузеві та територіальні трансформації.

Завдяки сприятливим природним передумовам і наявності значних ринків збуту, сільськогосподарське виробництво в Київському Придніпров'ї має значно кращу динаміку порівняно із пересічними для країни показниками. Регіон є лідером у країні за розвитком аграрної сфери. Упродовж 1990–2012 рр. в аграрній сфері Київського Придніпров'я сталися суттєві зміни, головними серед них є такі: 1) поява приватної власності на землю та майно, перерозподіл виробництва сільськогосподарської продукції між різними за формами господарювання категоріями господарств, розвиток фермерства та агрохолдингів; 2) загальне падіння виробництва сільськогосподарської продукції (на 7% порівняно із 1990 р.); 3) суттєве

скорочення посівних площ при одночасній зміні їхньої структури на користь зернового господарства та окремих технічних культур; 4) зростання виробництва тих галузей сільськогосподарського господарства (вирощування сої, ріпаку, соняшнику, кукурудзи, птахівництва), які забезпечують вищий економічний ефект, продукція яких користується попитом на зовнішніх ринках; 5) занепад капіталоемних галузей тваринництва та рослинництва (буряківництво, льонарство, свинарство, розведення великої рогатої худоби), інтенсивний розвиток яких потребує значних інвестицій; 6) посилення територіальних відмінностей у функціонуванні аграрної сфери та виробництві сільськогосподарської продукції, яке дедалі більше концентрується у лісостепових районах, де кращі ґрунтово-кліматичні умови та відповідно вищий рівень рентабельності виробництва. Території з менш сприятливими агрокліматичними умовами, насамперед райони Полісся, фактично деградують.

Встановлено, що існує тісний взаємозв'язок між трансформаційними процесами в аграрній сфері Київського Придніпров'я та рівнем його соціально-економічного розвитку. Найвища кореляційна залежність ($r=0,81$) між інтегральним індексом соціально-економічного розвитку та індексом інтенсивності трансформації спеціалізації сільського господарства районів Київського Придніпров'я простежується у групі лісостепових районів (підвищення рівня спеціалізації і рівня виробництва у сільському господарстві поєднується з середнім і високим рівнем соціально-економічним розвитку території). У поліських районах ця залежність нижча ($r=0,78$) і має дещо інший характер: зменшення рівня спеціалізації й обсягів виробництва у сільському господарстві поєднується з низьким рівнем їх соціально-економічного розвитку. Таким чином, деструктивні зміни в аграрній сфері пов'язані з низьким рівнем соціально-економічного розвитку, а її позитивні зміни – з середнім та високим. Трансформаційні процеси в аграрній сфері мають найбільший вплив на соціально-економічний розвиток тих територій, де аграрна сфера є головним видом діяльності. У районах із

приміськими рисами спеціалізації сільського господарства трансформаційні процеси в аграрній сфері не відіграють важливої ролі у їхньому розвитку ($r=0,12$), оскільки сільське господарство не є ключовим сектором їхньої економіки.

На локальному рівні, як свідчить приклад Срібнянського району Чернігівської області, формами прояву трансформаційних процесів в аграрній сфері є монополізація виробництва та земель кількома підприємствами, посилення монокультурності сільськогосподарського виробництва.

5. Дослідження зрушень у спеціалізації сільського господарства регіону, базується на визначенні галузей спеціалізації за допомогою індексу локалізації, за базовий і поточний роки, матричному аналізі та розрахунках індексів інтенсивності перетворень. Такий підхід дозволяє виявити основні тренди і трансформаційні зрушення у спеціалізації сільського господарства території. За період 1990 – 2012 рр. в адміністративних районах Київського Придніпров'я відбулися значні зміни у спеціалізації сільського господарства, виникли нові галузі спеціалізації та занепали вже існуючі. Зниження рівня спеціалізації сільського господарства відбулося в північних районах регіону, де внаслідок фактично занепаду льонарства (падіння виробництва склало 98 %) та значного зниження виробництва в усіх галузях сільського господарства 13 районів взагалі втратили спеціалізацію на сільськогосподарському виробництві. Зниження рівня спеціалізації характерне і для районів з приміськими рисами сільського господарства. Воно відбулося, передусім, унаслідок скорочення виробництва в овочівництві, м'ясо-молочному тваринництві, плодівництві.

Разом з тим, у південних районах Київського Придніпров'я відбулося зростання рівня спеціалізації господарства на сільськогосподарському виробництві. Провідну роль у цьому відіграли сприятливі агрокліматичні умови для вирощування зернових культур, ріпаку, сої, соняшнику, розвитку птахівництва, які за сприятливої кон'юнктури ринку, зумовили вищу

інвестиційну привабливість цих територій. Проте в них, як і в інших районах Київського Придніпров'я, зменшилися обсяги виробництва м'яса, молока, овочів, цукрових буряків, тощо.

6. Обґрунтовано, що прогресивний розвиток аграрної сфери України повинен базуватися на засадах збалансованого розвитку і спиратися на ключові положення концепції багатофункціональності. Збалансованого розвитку аграрної сфери можна досягти за рахунок застосування двох взаємопов'язаних процесів – диверсифікації сільськогосподарського виробництва та розвитку позааграрних видів діяльності.

Реалізація завдань реформування аграрної сфери Київського Придніпров'я потребує удосконалення законодавчо-нормативної бази, насамперед приведення системи регуляторних і нормативно-правових актів України у відповідність до стандартів ЄС, підвищення ефективності та конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва регіону, розвитку позааграрних видів діяльності та охорони навколишнього середовища. Перспективні напрями розроблено з урахуванням унікальних особливостей території, її географічного положення, агрокліматичних умов, історичних особливостей і місця Київського Придніпров'я в економіці України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрна реформа в Україні / [П. І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.]; за ред. П.І. Гайдуцького. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424с.
2. Аграрне право України: підручник для студ. ВНЗ / [Н. О. Багай, В.О. Бондар, В.К. Гуревський та ін.]; за ред. О. О. Погрібного; Одеський юридичний ін-т Харківського національного університету внутрішніх справ. – К. : Істина, 2007. – 445 с.
3. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. – 2-ге вид., доп. і перероблене / В. Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
4. Андрійчук В. Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку / В. Г. Андрійчук. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 216 с.
5. Атлас сільського господарства Української РСР. – Київ.: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1958. – 47 с.
6. Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. – М.: Главное управление геодезии и картографии при СНК СССР, 1962 г. – 91 с.
7. Балабанов Г.В. Территориальная сегментация продовольственного рынка Украины. Зернопродуктовый комплекс Украины: структура и территориальная организация / Г.В. Балабанов. – К: УАРР/ПАП, 1999. – 105 с.
8. Балабанов Г.В., Язиніна Р.О. Агропромислова інтеграція // Географічна енциклопедія України. – Т.1. – К: УРЕ, 1989. – 416 с.
9. Балабанов Г. В. Трансформація структури сільськогосподарського виробництва України: регіональний аспект / Г. В. Балабанов, О. М. Кобзев, Г. В. Семенченко. – К: УАРР/ПАП, 2000. – 29 с.
10. Барановський М.О. Аграрний сектор Рівненської області: трансформаційні процеси, особливості сучасного розвитку / М.О. Барановський // Географія Рівненщини та суміжних областей: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 3-4 квітня 2014 р.). – Рівне: Червінко А.В., 2014. – С. 52–58.

11. Барановський М.О. Сільськогосподарське районування України: нові підходи, методи, практичні результати / М.О. Барановський // Регіон – 2014: стратегія оптимального розвитку: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6 листопада 2014 р.) / Гол. ред. колегії В.С. Бакіров. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 21–23.
12. Барановський М.О. До питання про нову схему сільськогосподарського районування України / М.О. Барановський // Часопис соціально-економічної географії. – 36. наук. праць. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Вип. 18(1). – С.44–49.
13. Барановський М. О. Концепції регіональної репресивності: історія, еволюція, сучасні імперативи / М.О. Барановський // Український географічний журнал. – 2010. – №1. – С. 31–36.
14. Барановський М.О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України / М.О. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
15. Барановський М.О. Регіональні особливості трансформації аграрного сектора та сільських територій Причорномор'я / М.О. Барановський, О.В. Барановська // Економічні інновації. – 2011. – №44. – С.34–38.
16. Барановський М. О. Сільські території України: рівень розвитку, трансформаційні зміни, концепції реформування / М. О. Барановський // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – 2011. – №163. – С. 19–25.
17. Барановський М.О. Трансформаційні процеси у сільськогосподарському виробництві Чернігівської області / М.О. Барановський // Економічна та соціальна географія. – 2012. – №2. – С. 89–97.
18. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Деніел Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С.194–251.

19. Беляєв О. О. Держава і перехідна економіка: механізм взаємодії / О. О. Беляєв, А. С. Бебело, О. М. Комяков. – К.: КНЕУ, 2003. – 261 с.
20. Бойко А. І. Соціальна трансформація суспільства та проблема світогляду [Електронний ресурс] / А. І. Бойко // Наукові праці. Історія. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/index.php?m=10&s=1&t=32>.
21. Білан Є. М. Аграрна економіка і ринок / Є. М. Білан, Р. А. Іванух, С. Л. Дусановський. – Тернопіль: Збруч, 2003. – 305 с.
22. Білоусова С.В. Особливості інституціонального розвитку АПК як бази для поглиблення інтеграційних процесів. / С.В. Білоусова // Економіка АПК. – 2010. – №3. – С. 124–130.
23. Варналій З.С. Мале підприємництво: основи теорії і практики / З.С. Варналій. – 4-те вид. – К: Т-во "Знання", КОО, 2008. – 302 с.
24. Вільямсон О. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів / О. Вільямсон. – К: АртЕК, 2001. – 472 с.
25. Веблен Т. Теория праздного класса: экономическое исследование институций / Торстейн Веблен . – Пер. с англ. С.Д. Сорокиной. – М.: Прогресс, 1984. – 183 с.
26. Вечканов Г.С. Краткая экономическая энциклопедия / Г.С. Вечканов, Г.Р. Вечканова, В.Т. Пуляев. – СПб: Петрополис, 1998. – 368 с.
27. Гальчинський А.С. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: методологічні аспекти / А.С. Гальчинський. – К: Либідь, 2006. – 312 с.
28. Гражевська Н. І. Відображення трансформаційних процесів у системі категорій соціально-економічної динаміки / Н. І. Гражевська // Економічна теорія. – 2007. – № 4. – С. 19–29.
29. Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін / Н.І. Гражевська. – К: Знання, 2008. – 431 с.

30. Геєць В. М. Ринкова трансформація в 1991—2000 роках: здобутки, труднощі, уроки / В. М. Геєць // Вісник Національної академії наук України. – 2001. – № 2. – С. 22–37.
31. Гейць В. М. Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні / В. М. Гейць. – Харків: Форт, 2003. – 437 с. – (Ін-т економічного прогнозування НАН України).
32. Геєць В.М. Трансформація моделі економіки України: ідеологія, протиріччя, перспективи / В.М. Геєць, Б.Є. Кваснюк, М.І. Зверяков. – К: Логос, 1999. – 497 с.
33. Германюк Н.В. Теоретико-методологічні аспекти диверсифікації в сільському господарстві / Н.В. Германюк // Економіка АПК. – 2010. – №8. – С. 25–29.
34. Горленко І.О. Суспільно-географічні принципи і напрями трансформації структури виробництва України / І.О. Горленко // Український географічний журнал. – 1995. – № 1 – 2. – С. 17–23.
35. Губені Ю. Е. Розвиток аграрної реформи та аграрної політики в Чеській Республіці у постсоціалістичний період : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. ек. наук / Губені Ю. Е. – К, 2005. – 36 с.
36. Дем'яненко С.І. Агрохолдинги в Україні: Добре чи погано? [Електронний ресурс] / С.І. Дем'яненко. – Серія консультативних робіт (AgPP No22). – К.: Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій. – 2008. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.ier.kiev.ua>.
37. Дубінов П.Г. Розміщення і зональна спеціалізація сільського господарства Української РСР / П.Г. Дубінов, І. Жадан, М. Щур. – К: Урожай, 1979. – 292 с.
38. Еволюція Спільної Аграрної Політики ЄС: наслідки для України // Інститут Економічних Досліджень та Політичних Консультацій. Німецька консультативна група при Уряді України. – Режим доступу: <http://www.ier.kiev.ua>

39. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – 864 с.
40. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 роки [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://minagro.gov.ua/node/16025>.
41. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико- методологічний аспект) / С.А. Єрохін. – К. : Вид-во «Світ знань», 2002. – 528 с.
42. Забуранна Л. В. Сталий розвиток аграрної сфери: сутність та чинники / Л. В. Забуранна // Економіка і управління. – 2012. – № 2. – С. 18–24. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econupr_2012_2_6
43. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» № 1807-IV від 17.06.2004 [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>
44. Залізко В.Д. Вплив агрохолдингізації сільськогосподарських підприємств на соціально-економічний розвиток сільських територій / В.Д. Залізко // «Економіка України». – 2013. – № 6(619). – С. 71–77.
45. Залуцький І.Р. Сільські території як об’єкт розвитку: питання унормування сутності поняття / І.Р. Залуцький // Регіональна економіка. – 2010. – №4. – С. 33–40.
46. Захарченко В. І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В. І. Захарченко. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 548 с.
47. Збарський В.К. Соціальна інфраструктура села як фактор відтворення робочої сили / В.К. Збарський // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2010. – №154. – Ч 1. – С. 123–126.
48. Зінчук Т. О. Кон’юнктура європейського аграрного ринку: тенденції та перспективи для України / Т. О. Зінчук // Збірник наукових праць

Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). – 2013. – №2(4). – С. 96–105. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2013_2\(4\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2013_2(4)_13)

49. Зінчук Т. О. Теоретично-методологічні засади диверсифікації сільської економіки в контексті європейського досвіду / Т. О. Зінчук // Економіка АПК. – 2011. – № 1. – С. 27–33.

50. Золовский А.П. Картографирование продовольственных комплексов / А.П. Золовский, Т.И. Козаченко. – АН УССР, Отд-ние географии Ин-т геофизики им. С.И. Субботина.: Наукова думка, 1987. – 130 с.

51. Заячук М.Д. Геопросторова організація фермерського укладу України / М.Д. Заячук. – Чернівці: Букрек, 2015. – 520 с.

52. Иванова Н.В. Системная трансформация аграрной сферы в региональной экономике РФ: теория, методология, практика: автореф. дис. на соиск. науч. степени доктора эконом. наук: спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / Н.В. Иванова. – Москва, 2011. – 47 с.

53. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М.: Прогресс, 1966. – 660 с.

54. Калінчик М. В. Податкова реформа і селянські чуби [Електронний ресурс] / М. В. Калінчик – Режим доступу до ресурсу: http://farmer.co.ua/news/?id=&action=view&f_no=1031

55. Кравець Т. М. Суспільно-географічні аспекти трансформації аграрної сфери Львівської області / Т. М. Кравець // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність. – 2011. – №25. – С. 140–145.

56. Кравець Т.М. Суспільно-географічні аспекти трансформації аграрної сфери львівської області: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Т.М. Кравець. – Львів, 2013. – 20 с.

57. Краснокутська Н. В. Інноваційний менеджмент / Н.В. Краснокутська: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2003. – 504 с.

58. Краткий экономический словарь / Под ред.. А.Н.Азрилияна. – М.: ин-т нов. Экономики, 2001. – 1008 с.401.
59. Козаченко Т.И. Картографическое обеспечение исследования агропромышленных комплексов. / Т. И. Козаченко. – К.: Наукова думка, 1984. – 148 с.
60. Кондратьев Н.Д. Большие циклы экономической конъюнктуры / Н.Д. Кондратьев, Д.И. Опарин // Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – С. 172–226.
61. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://minagro.gov.ua/node/16822>.
62. Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР. Теоретические и методические исследования / [А. М. Маринич, І. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др.]. – Киев: Наукова думка, 1990. – 200 с.
63. Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Киевское Приднепровье / А.М. Маринич, М.М. Паламарчук. – Киев: Наук. Думка, 1988. – 176 с.
64. Липчук Н. В. До концепції багатofункціонального розвитку сільського господарства / Н. В. Липчук // Агросвіт. – 2011. – № 6. – С. 25–27. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrosvit_2011_6_7
65. Лісовський С.А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України / С.А. Лісовський. – К.: «Полісся», 2009. – 300 с.
66. Ліхван В. Ф. Визначення спеціалізації сільського господарства Харківської області / В. Ф. Ліхван, Н. В. Добровольська, Ю. І. Кандиба. // Часопис соціально-економічної географії. – 2013. – №14. – С. 97–102.
67. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституційні засади / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
68. Лукінов І. І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / І.І. Лукінов. – К. : Інститут економіки НАН України, 1997. – 456 с.

69. Малиш Н.М. Мале підприємництво як складова стратегії розвитку сільських територій / Н.М. Малиш, В.І. Перебийніс, О.І. Сердюк // Зб. Наук. праць Луганського нац. аграр. ун-ту / За ред. В.Г. Ткаченко. – Луганськ: Вид-во ЛНАУ, 2006. – № 62 (85). – 473 с.
70. Малік М.Й. Концептуальні засади розвитку сільських територій / М.Й. Малік, В.А. Пулім. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://baitas.lzuu.lt/~mazylis/julram/8/156.pdf>
71. Мальчикова Д.С. Теоретико-методологічні і методичні засади геопланування сільської місцевості на регіональному рівні / Д. С. Мальчикова. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 362 с.
72. Марущинець А. В. Аграрна сфера як об'єкт трансформаційних процесів / А. В. Марущинець // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність. – 2013. – №18. – С. 254–262.
73. Марущинець А. В. Вплив трансформації аграрної сфери на соціально-економічний розвиток регіону / А. В. Марущинець // Потенціал сучасної географії у розв'язанні проблем розвитку регіонів: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. молодих вчених, присвяченої 95-річчю Національної академії наук України (м.Київ, 3-5 жовтня 2013 р.). – К: Логос, 2013. – С. 262–267.
74. Марущинець А. В. Галузево-структурні зрушення в аграрній сфері Столичного регіону / А. В. Марущинець // Регіон – 2011: стратегія оптимального розвитку: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Харків, 10 – 11 листопада 2011 р. / Гол. Ред. колегії В.С Бакіров. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 222–226.
75. Марущинець А.В. Галузева та територіальна трансформація аграрної сфери України / А.В. Марущинець // «Геополітика і геодинаміка регіонів» Науковий журнал. – 2014. – Том 10. Вип. 2. – С. 651–658.
76. Марущинець А.В. Галузево-територіальна трансформація аграрної сфери Київського Придніпров'я / А.В. Марущинець // Укр. геогр. журн. – 2015. – № 1. – С. 42–49.

77. Марущинець А.В. Демографічна ситуація як чинник трансформації аграрної сфери Київського Придніпров'я / А.В. Марущинець // Україна і світ: суспільно-географічні виміри: Збірник праць Всеукраїнської наук-практ. конф. молодих учених, аспірантів та студентів, присвяченої 200-літтю від народження Тараса Шевченка (м. Львів, 26 – 28 лютого 2014 р.). – Львів: «Простір М», 2014. – С.378–383.
78. Марущинець А.В. Дослідження трансформаційних процесів в аграрній сфері на локальному рівні (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області) / А.В. Марущинець // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції (Херсон, 8 – 9 жовтня 2015 р.) / [за ред. І.О. Пилипенка, Д.С. Мальчикової]. – Херсон: ПП Вишемирский, 2015. – С. 234–240.
79. Марущинець А.В. Інституційні зміни в аграрній сфері Столичного регіону / А.В. Марущинець // Всеукраїнська конференція «Актуальні питання природничих наук та методики їх викладання»: Тези доповідей (м. Ніжин, 22 – 23 лютого 2012 р.). – Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2012. – С. 133–135.
80. Марущинець А.В. Природні чинники трансформації аграрної сфери Київського Придніпров'я / А.В. Марущинець. // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 9 – 11 жовтня 2014 р.) – Чернівці: Видавничий дім «Родовід», 2014. – С. 153–154.
81. Марущинець А.В. Розвиток соціальної інфраструктури, як чинник трансформації аграрної сфери Столичного регіону / А.В. Марущинець // Географічна наука і практика: виклики епохи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті(м. Львів, 16 – 18 травня 2013 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Том 1. – С. 324–329.

82. Марущинець А.В. Стан розвитку соціальної інфраструктури та її вплив на трансформацію аграрного сектора Столичного регіону / А.В. Марущинець // Сучасні проблеми природничих наук: матеріали VII Всеукраїнської студентської наукової конференції (м. Ніжин, 21 – 22 березня 2012 р.) – Ніжин: «Наука-сервіс», 2012 р. – С. 65.
83. Марущинець А. В. Суспільно-політичні чинники трансформації аграрної сфери України / А. В. Марущинець. // Вісник ОНУ Серія: Географічні та геологічні науки. – 2014. – Том 19. №4(23). – С. 210–222.
84. Марущинець А. В. Територіальні трансформації в аграрному секторі Столичного району / А. В. Марущинець, М. А. Барановський. // Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – 2012. – №1. – С. 91–97.
85. Марущинець А.В. Трансформація аграрної сфери України – галузєво-територіальний аспект / А.В. Марущинець. // Географія, Екологія, Туризм: теорія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (21–23 травня 2015 р.). – Тернопіль: СМП "Тайп", 2015. – С. 94 – 97.
86. Марущинець А.В. Трансформація аграрної сфери: теоретичний аспект / А.В. Марущинець // Сучасні проблеми природничих наук та методики викладання: Матеріали доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції (до 80 річниці від дня створення природничо-географічного факультету) (м. Ніжин, 24 – 25 жовтня 2013 р.). – Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2013. – С. 105–107.
87. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку / К.В. Мезенцев. – К. :НВЦ «Київський університет», 2006. – 253 с.
88. Мельникова В. І. Національна економіка: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / В. І. Мельникова та ін.; Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є.

- Жуковського “Харківський національний університет”. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 248 с.
89. Меньшиков С. М., Клименко Л.А. Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу С.М. Меньшиков, Л.А. Клименко. – М.: Международные отношения, 1989. – 272 с.
90. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – №4. – С. 3–18.
91. Міщенко С.Г. Механізм класифікації регіонів з використанням непарних множин / С.Г. Міщенко // Економічна кібернетика. – 2006. – №1 – 2. – С.78–83.
92. Могильний О.М. Реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств-шлях до багатокладної ринкової економіки / О.М. Могильний // Економіка України. – 2001. – №3. – С. 59–66.
93. Мукомель И. Ф. Производственные типы хозяйств и сельскохозяйственное районирование Одесской области / И. Ф. Мукомель, Е.Е. Поветчаная, С. В. Стеценко. // XXIII Международный геогр. Конгресс. – 1976. – С. 51–61.
94. Мукомель І.Ф. Сільськогосподарські зони української РСР / І.Ф. Мукомель. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 473 с.
95. Муляр О.Д. Еволюція теорії інновацій та її розвиток в аграрній сфері виробництва / О. Д. Муляр // Вісник Житомирського національного агроєкологічного університету. – 2011. – № 2(2). – С. 50–61. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vzhnau_2011_2\(2\)__9.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vzhnau_2011_2(2)__9.pdf)
96. Нагірна В. П. АПК України – важливий об’єкт досліджень академічної географічної науки (суть, ретроспектива, стратегічні напрямки) / В.П. Нагірна // Історія української географії. – 2002. – Вип 5. – С. 72–77.
97. Нагірна В. П. Малі міста сільських регіонів України у контексті змін в економічній системі господарювання / В. П. Нагірна // Часопис соціально-

- економічної географії. – 2015. – Вип. 19(2). – С. 7–12. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chseg_2015_19\(2\)__3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chseg_2015_19(2)__3)
98. Нагірна В.П. Сільська місцевість України у контексті трансформаційних процесів у аграрній сфері / В.П. Нагірна, Л.Г. Руденко // Український географічний журнал. – 2016. – №2. – С. 39–47.
99. Нагірна В.П. Тваринницько-промисловий комплекс України (територіальна організація і природокористування) / В.П.Нагірна. – К.: Наук. думка, 1995. – 150 с.
100. Нефедова Т.Г. Сельская Россия на перепутье: географические очерки \ Т.Г. Нефьодова. – М.: Новое издательство, 2003. – 408 с.
101. Нефьодова Т.Г. Социальная география сельского хозяйства / Т.Г. Нефедова // Региональные исследования. – 2007. – №4(10) – С. 3–22.
102. Новий тлумачний словник української мови в 4-х томах/ укладачі В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. – К.: "Аконіт", 2001. – Т4. – 911с.
103. Норт Д.К. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д.К. Норт. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180с.
104. Оболенский. К.П. Теория и практика специализации сельского хозяйства / К.П. Оболенский. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: «Колос», 1975. – 1
105. Онищенко О. М. Аграрні трансформації в Україні: оцінки, проблеми, прогнози / О. М. Онищенко // Економіка і прогнозування. – 2001 р. – № 3. – С. 7–24.
106. Олійник Я. Б. Тваринницько-промисловий комплекс в зоні впливу великого міста і вдосконалення його територіальної організації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 "економічна та соціальна географія" / Я.Б. Олійник. – К, 1982. – 20 с.
107. Онищенко О. М. Аграрні трансформації в Україні: оцінки, проблеми, прогнози / О. М. Онищенко // Економіка і прогнозування. – 2001 р. – № 3. – С. 7–24.

108. Онищенко О.М. Аграрно-промышленные комплексы: Проблемы развития и оптимального функционирования / О.М. Онищенко. – К.: Наук. Думка. – 1976. – 292 с.
109. Онищенко О.М, Юрчишин В.В. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики / О.М. Онищенко, В. В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – №1. – С. 4-13.
110. Онищенко О.М. Сучасний етап формування аграрної політики: особливості і проблеми / О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин // Економіка України. – 1997. – № 9. – С. 4–6.
111. Осташко Т.О. Аграрні трансформації в перехідних економіках: перспективи для України / Т.О. Осташко // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 1. – С. 59–69.
112. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора: монографія / Т.О. Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
113. Павлов О.І. Сільський розвиток та розвиток сільських територій: процесуальний та об'єктний прояви / О.І. Павлов // Економіка, фінанси, право. – 2009. – №7. – С. 17–20.
114. Павлов О.І. Сільський розвиток як результуюча функціонування сільських територій та аграрної сфери / О.І. Павлов // Економіка АПК. – 2013. – №1. – С. 77–82.
115. Паламарчук М. М. Агропромисловий комплекс. Агропромисловий територіальний комплекс / М. М. Паламарчук // Географічна енциклопедія України. – Том 1. – К: УРЕ, 1989.
116. Паламарчук М. М. Территориальная организация агропромышленных комплексов / М. М. Паламарчук, А. М. Паламарчук, Р. А. Язінина. – К: Наукова думка, 1985. – 304 с
117. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – Київ: Знання, 1998. – 416 с.

118. Пепа Т. В. Регіональна динаміка і трансформація економічного простору України: монографія / Т. В. Пепа. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 440 с.
119. Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України / Г.П. Підгрушний. – К.: Інститут географії НАНУ, 2009. – 300 с.
120. Підгрушний Г.П. Трансформація структури промисловості та її вплив на регіональний розвиток (теоретико-методологічні аспекти) / Г.П. Підгрушний // Географія і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, 2004. – Вип. 11. – С.111–120.
121. Підгрушний Г.П. Трансформація спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я у постсоціалістичний період: методика дослідження й територіальні особливості / Г.П. Підгрушний, А.В. Марущинець // Український географічний журнал. – 2016. – №2. – С. 48–56.
122. Пінчук Т. А. Агротуризм як форма підприємництва у сільській місцевості / Т. А. Пінчук. // Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». – 2009. – №28. – С. 49–53.
123. Пістун М. Д. Географія агропромислових комплексів : навч. посібник / М. Д. Пістун, В. О. Гуцал, Н. І. Провотар. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
124. Пістун М.Д. Регіонально-географічні дослідження Володимира Кубійовича / М.Д. Пістун, Я.Б. Олійник, В.О. Гуцал // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – 2001. – Випуск 1 (3). – С.34–37.
125. Пітюлич М.М. Особливості функціонування сільського туризму в Україні та досвід європейських країн / М.М. Пітюлич, І.І. Михайлюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2011. – Спецвипуск 33. – Частина 3. – С.154–158.

126. Попова О.Л. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О. Л. Попова // Економіка України. – 2012. – №5. – С. 73–84. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2012_5_8
127. Попова О.Л. Сталый розвиток агросфери України: політика і механізми / О.Л. Попова. – К: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, 2009. – 352 с.
128. Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” від 18 грудня 1990 р. № 563-ХІІ // [Електронний ресурс]: режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua
129. Постанова Кабінету міністрів України №1158 від 19 вересня 2007 року. «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» Офіційний вісник України. – 2007. – №73. – С.7–9.
130. Проект Закону про внесення змін до розділу Х "Перехідні положення" Земельного кодексу України щодо продовження заборони відчуження сільськогосподарських земель // [Електронний ресурс]: режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3404&skl=9
131. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І. Прокопа// Економіка України. – 2007. – № 6 (547). – С. 50–59.
132. Ракитников А.Н. География сельского хозяйства(проблемы и методы исследования) / А.Н. Ракитников. – М.: «Мысль», 1970. – 342 с.
133. Ракитников А.Н. Сельскохозяйственное районирование / А.Н. Ракитников, И.Ф.Мукомель // Материалы к IV съезду Географического общества СССР. Симпозиум Б. Основные вопросы экономической географии СССР. Доклады. Часть I. – Ленинград, 1964. – 432 с.
134. Региональная специализация сельскохозяйственного производства Украинской ССР / Борщевский П.П., Прейгер Д.К., Иванух Р.А. и др. – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.
135. Родючість ґрунтів. Карта / О.П. Канаш, Т.М. Лактіонова, В.В. Медведєв та ін. / Національний атлас України. – К.: ДНВП «Картографія», 2007. – С. 194.

136. Саблук П. Т. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П.Т.Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 3–13.
137. Саблук П.Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті. – К.: Інститут аграрної економіки Української академії аграрних наук, 2001. – 638 с.
138. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П.Т. Саблук // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. –К., 2005. – С. 4–18.
139. Савчук В.К. Теорія і практика оцінки ефективності інвестицій в Україні / В.К. Савчук // Економіка України. – 2003. – №12. – С.19–25.
140. Семенов В.Ф. Реформування аграрних відносин в історичному минулому та сучасна аграрна політика України / В.Ф. Семенов // Экономика и управление. – 2008. – № 1 С. 32–37.
141. Ситник В.П. Трансформація АПК в Україні в ринкові умови / В.П. Ситник. – К. : Вид-во Ін-ту аграр. економіки УААН, 2002. – 518 с.
142. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. – Т. 1. Потенціал сільського сектора / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський та інші. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2000. – 396 с.
143. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. – Т. 2. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та інші. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с.
144. Сільські депресивні території Полісся: особливості розвитку та санації: монографія / Н.О Алешугіна, М.О Барановський, О.В Барановська, О.О. Зеленська та ін.; за ред. М.О. Барановського та В.І. Куценко. – Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2010. – 315 с.

145. Сільськогосподарське районування. Карта / Т.І. Козаченко, О.В. Панібратська / Національний атлас України. К.: ДНВП «Картографія», 2007. – С. 365.
146. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс] / за ред. О. С. Мельничука – Режим доступу до ресурсу: http://www.supermodern.narod.ru/slovnyk_meln/slova/es.htm.
147. Смаль В. В. Трансформація господарства постіндустріальних країн: наукові засади суспільно — географічного дослідження / В.В. Смаль. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2011. – 370 с.
148. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України: Аналітична доповідь / І. В. Клименко, М. Г. Бугрій, І.В. Ус. – К. : НІСД, 2011. – 19 с.
149. Созінов О. О. Агросфера України у ХХІ столітті. / О. О. Созінов // Вісник НАН України. – 2001. – №10 – С. 96–104.
150. Созинов А. А. Агросфера, как объект целевого исследования с помощью ДЗЗ и ГИС для улучшения управления территориальным развитием и сохранения природного биоразнообразия / А. А. Созинов, Ю.Н. Штепа, В. И. Придатко. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “География”. – 2004. – Том 17.– №2. – С. 72–87.
151. Сонько С.П. Виробнича типологія сільського господарства харківської області: тридцять років потому / С.П. Сонько // Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – Вип. 19 (2). – С. 30–39.
152. Сонько С.П. Сільськогосподарське районування – перший крок до збалансованого природокористування в агросфері / С.П. Сонько // Вісник Уманського національного університету садівництва. – 2015. – Вип. 3. – №1. – С.106–112.
153. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М.Бородіна, І.В.Прокопа, В.В.Юрчишин та ін.]; за ред. д-ра екон.

наук, проф., чл.- кор. НАН України О.М. Бородіної ; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 320 с

154. Срібнянський район. Потенціал економічного розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://cg.gov.ua/web_docs/1/2014/03/docs/SRIBNE.PDF.

155. Статистичний збірник «Рослинництво України за 2012 рік» / Державна служба статистики України. Київ, 2013. – 180 с.

156. Статистичний збірник «Рослинництво Чернігівщини в 1995-2012 рр.» / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Чернігівській області. – Чернігів. – 2013. – 51с.

157. Статистичний збірник «Сільське господарство України за 2012 рік» / Державна служба статистики України. – Київ, 2013. – 402 с.

158. Статистичний збірник «Сільське господарство Чернігівщини за 1990-2012 рр.» / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Чернігівській області. – Чернігів. – 2013. – 104 с.

159. Статистичний збірник «Тваринництво України за 2012 рік» / Державна служба статистики України. – Київ, 2013. – 212 с.

160. Статистичний щорічник Житомирської області за 2012 рік / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Житомирській області. – Житомир, 2013. – 467 с.

161. Статистичний щорічник Київської області за 2012 рік / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Київській області. – Київ, 2013. – 480 с.

162. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державна служба статистики України. – К. – 2013. – 552 с.

163. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Державний комітет статистики України. – К. – 2004. – 631 с.

164. Статистичний щорічник Черкаської області за 2012 рік / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Черкаській області. – Черкаси, 2013. – 515 с.

165. Статистичний щорічник Чернігівської області за 2012 рік / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Чернігівській області. – Чернігів, 2013. – 461 с.
166. Стратегічні напрями інституційного забезпечення розвитку аграрного сектору в Україні [Електронний ресурс] / [О. В. Собкевич, В. М. Русан, А.Д. Юрченко та ін.]. – Київ: НІСД, 2014. – 45 с. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/agrosektor-0d6bd.pdf>.
167. Сухий П. О. Агропродовольчий комплекс Західноукраїнського регіону: монографія / П.О. Сухий. – Чернівці: Рута, 2008. – 400 с.
168. Сухий П.О. Визначення сільськогосподарської спеціалізації території / П.О. Сухий // VII з'їзд Українського географічного товариства: Тези доповідей. – К.: 1995. – 455 с.
169. Сухий П.О. Сільськогосподарська спеціалізація та територіальна організація аграрного виробництва західноукраїнського регіону / П.О. Сухий, М.Д. Заячук, А.Г. Тюфтій // Науковий вісник Чернівецького університету. – Ч.: Чернівецький національний університет, 2009. – Вип. 480-481: Географія. – С.88–95.
170. Тарангул Л.Л., Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка: Навчальний посібник // Л.Л. Тарангул, І.О. Горленко, Г.І. Євтушенко. – К., 2000. – 264 с.
171. Теорія, політика та практика сільського розвитку: монографія / за ред. О.М. Бородинної, І.В. Прокопи; Інститут економіки та прогнозування. – К., ІЕП НАН України, 2010. – 376 с.
172. Територіальна структура господарства і розселення в Україні / за ред. В. П. Нагірної. – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2009. – 290 с.
173. Территориальная структура производственных комплексов / Отв. ред. М. М. Паламарчук. К.: Наук. думка, 1981. – 312 с.
174. Ткачук В.І. Диверсифікація сільської економіки: соціально-економічний ефект / В.І. Ткачук, Н.М. Куцмус // Економіка АПК. – 2009. – №4. – 125–132.

175. Топ-100 крупнейших землевладельцев Украины [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://delo.ua/business/top-100-krupnejshih-zemlevladelcev-ukrainy-223849/>.
176. Топ 100 латифундистов Украины [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://latifundist.com/rating/top100#119>.
177. Топчієв О.Г. Методи факторного аналізу в дослідженні географії сільського господарства / О.Г. Топчієв, Н.П. Бондаренко // Економічна географія. 1975. – Вип. 19. – С. 67–74.
178. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О.Г. Топчієв. –Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
179. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 784 с.
180. Трансформація сільського господарства та села: ювілейний збірник наукових статей / за ред. Ю. Е. Губені. – Л.:ЛНАУ. – 2010. – 420 с.
181. Турило А.М. Теоретико методичні підходи щодо визначення сутності категорії «економічна трансформація» / А.М. Турило, О.В. Корнух // Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. – 2014. – Т. 19. – вип 2/1. – С. 53–55.
182. Турило А.М. „Економічна трансформація” як ключове поняття сучасного громадського розвитку / А.М. Турило, О.В. Корнух // Науковий вісник ХДУ. – 2014. – № 6. – С.189–191.
183. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами- членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page
184. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.; за ред. В.М. Геєця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. і прогнозів. – К., 2012. – 56 с.
185. Чернюк. Л. Г. Системна трансформація соціогуманітарного простору та її прояв як регулятора структури продуктивних сил / Л. Г. Чернюк, Т. В. Пепа

- // Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. – 2013. – №4(81). – С. 296–308.
186. Чернюк Л.Г. Трансформаційні процеси в економіці України та її регіонах: проблеми та перспективи / Л.Г. Чернюк // Збірник наукових праць ВНАУ. – Серія: Економічні науки. – 2011. – №1 (48). – С.252–256.
187. Шibaєва Н. В. Еволюція спільної аграрної політики ЄС / Н.В. Шibaєва, Т. М. Квятко // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. – 2015. – Вип. 162. – С. 306–315.
188. Шиян Д.В. Теорія аграрних циклів: історія та методологічні засади формування / Д.В. Шиян // Економіка АПК. – 2006. – № 10. – С. 24–31.
189. Шиян Д.В. Циклічність розвитку сільськогосподарського виробництва: деякі питання історії формування теорії та її прикладні аспекти / Д.В. Шиян // Вісник ХНАУ. Сер. «Економіка АПК і природокористування». – 2002. – № 8. – С. 134–136.
190. Шиян Д.В. Циклічність у формуванні сталого розвитку сільського господарства / Д.В. Шиян. – Харків: ХНАУ, 2011. – 308 с.
191. Шкодiна І. В. Циклічний розвиток світової економіки в умовах фінансової невизначеності / І. В. Шкодiна. // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. – 2011. – №1. – С. 318–323.
192. Шульга О. А. Теорія та досвід ринкових трансформацій в аграрному секторі економіки України / О.А. Шульга // Вісник Хмельницького національного університету. – Хмельницький, 2011. – Том 2. – №2. – С. 258–262.
193. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. Капіталізм, соціалізм и демократія / Й. Шумпетер. – М.: ЭСКМО, 2007. – 234 с.
194. Юрчишин В.В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси / В.В. Юрчишин / Національна академія наук України, Ін-т економіки та прогнозування. – К.: Наукова думка, 2009. – 366 с.

195. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – №3(125). – С. 3–10.
196. Язынина Р.А. Специализированный аграрно-промышленный комплекс и его территориальная организация / Р.А. Язынина. – К.: Наук. думка, 1979. – 224 с.
197. Bachev H. (2001): Structures for Organization of Transactions in Bulgarian Agriculture / H. Bachev and M.Tsuji // Journal of the Faculty of Agriculture of Kyushu University. – 2001. – № 46(1), P. 123–151.
198. Bachev H. Post Communist Transformation in Bulgaria - Implications for Development of Agricultural Specialization and Farming Structures, in “Agricultural Transformation: Concepts and Country Perspectives” / H. Bachev // ed. S.Ghosh, Icfai University Press, Punjagutta, 2008. – P. 91 – 115.
199. Bański J. Agriculture of Central Europe in the period of economic transformation / J. Bański, M. Bednarek M. // Contemporary changes of agriculture in East-Central Europe, Rural Studies (Studia Obszarów Wiejskich), 15, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, 2008. – P. 9–22.
200. Banski J. Structure and Ownership of Agricultural Land in Poland in the First Years of New Millennium / J. Banski // Journal of Agricultural Science and Technology B, 4, P. 85-93. – Mode of access: <http://www.davidpublisher.org/Public/uploads/Contribute/552f712568763.pdf>
201. Bański J. Changes in agricultural land ownership in Poland in the period of the market economy / J. Bański // Agricultural Economics. – 2011. – №57(2). – P. 93–101.
202. Bicanic R. Turning Points in Economic Development / R. Bicanic. – Paris: The Hague; Mouton, 1972.
203. Cox T. Social and Economic Transformation in East Central Europe. Institutions. Property Relations and Social Interests. / T. Cox, B. Mason. – Cheltenham and Northampton, MA: Edward Elgar (Studies of Communism in Transition), 1999. – 230 p.

204. Global Grain-2015: ціни, тренди, прогнози зернового ринку [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://agravery.com/uk/posts/show/global-grain-2015-cini-trendi-prognozi-zernovogo-rinku>.
205. Karácsonyi Dávid (2010) The Ukrainian agrarian sector and the global economic crisis / D. Karacsonyi // East European Studies, IWE HAS. – 2010. – P. 91–138.
206. Kornai. J. From Socialism to Capitalism: What Is Meant by the ‘Change of System’ / J. Kornai. – London: Social Market Foundation, 1998.
207. Kornai J. The great transformation of Central Eastern Europe Success and disappointment / J. Kornai // Economics of Transition. – 2006. – № 14(2). P. 207–244.
208. Kovacs K. The agricultural restructuring in Hungary 1990-2001 / K. Kovács // Geographia Polonica. – 2003. – vol. 76. – P. 55 – 72.
209. Kovacs K. Agricultural Restructuring in Hungary and Its Social Impacts / K. Kovacs, I. Osamu // Transformation and Diversification of Rural Societies in Eastern Europe and Russia. Slavic Research Center Hokkaido University, Sapporo, 2002. – P. 247 – 272.
210. Portes. R. “Transformation Traps.” / Richard Portes // Economic-Journal. – 1994. – №104(426). – P. 1178–89.
211. Skrizhevskaya Y., Karácsonyi D. Rural Population in Ukraine: Assessing Reality. Looking for Revitalization / Y. Skrizhevskaya, D. Karácsonyi // Hungarian Geographical Bulletin. – 2012. – №1. – P. 49–78.
212. Wyplosz. C. Ten Years of Transformation: Macroeconomic Lessons / C. Wyplosz. – London: Center for Economic Policy Research, 2000.